

SOCIOLOŠKA BIBLIOTEKA
sveska četvrta

REDAKCIONI ODBOR

dr Cvetko Kostić
dr Radomir Lukić
dr Milan Milutinović
dr Vladimir Rašković
dr Ilija Stanojčić

GLAVNI UREDNIK
dr Radomir Lukić

dr CVETKO KOSTIĆ

BOR I OKOLINA

— sociološka ispitivanja

Ilustruje:
Dorđe Andrejević — Kun

SAVREMENA ŠKOLA
Beograd, 1962.

ИОРРЕТЕН ОВНА

И-2044

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ЗАВИЧАЈНИ ФОНД

Мил. бр. *694*
Б О Р

10 JUN 2004

SADRŽAJ

PREDMET I METOD — — — — —	7
I OD SELA DO GRADA — — — — —	23
1. Selo — — — — —	24
2. Rudnik i „čaršija“ — — — — —	32
3. „Zatrovano područje“ — — — — —	41
4. Društvene borbe — — — — —	46
5. Grad — — — — —	55
II OSNOVNE INSTITUCIJE — — — — —	63
1. Zemljišna svojina — — — — —	67
2. Radnički saveti — — — — —	70
3. Komuna — — — — —	76
III PRIMARNE GRUPE I DRUŠTVENI AGREGATI —	88
1. Porodica — — — — —	88
2. Susedstvo — — — — —	95
3. Društveni agregati — — — — —	97
IV DRUŠTVENE KATEGORIJE — — — — —	101
1. Seljaci — — — — —	102
2. Radnici — — — — —	106
3. Seljaci — industrijski radnici — — — — —	110
4. Stručnjaci — — — — —	117
5. Zanatlije i trgovci — — — — —	120
6. Penzioneri i invalidi rada — — — — —	124
V DRUŠTVENI PROCESI — — — — —	127
1. Industrijalizacija — — — — —	128
2. Urbanizacija — — — — —	132
3. Akomodacija — — — — —	138
4. Asimilacija — — — — —	141
5. Sukobi — — — — —	146
VI DRUŠTVENA PITANJA — — — — —	151
1. Stambeno pitanje — — — — —	152
2. Vaspitanje — — — — —	155
3. Dokolica — — — — —	160
4. Devijacije — — — — —	163
ZAKLJUČAK — — — — —	170

PREDMET I METOD

Predmet ovoga rada je društvo u našem industrijskom gradu, a za konkretna istraživanja poslužilo je društvo u gradu Boru i njegovoj okolini. Na prvi pogled izgleda da su „osnovne dimenzije” ove sociološke studije sasvim određene. Ali nije sasvim tako; bolje reći, to vrijedi samo za neke od tih „dimenzija”, i to za *prostor* i *vreme*, dok za druge to nije sasvim slučaj, a za to postoje razlozi.

Bor je naselje u istočnoj Srbiji i naročito je poznato po svom rudniku bakra. „Borski rudnik je danas najveći proizvođač bakra u Evropi, a grad Bor prema broju stanovnika daleko prevazilazi mnoge gradove u Srbiji. Osim toga on je najveći rudarski grad Balkanskog Poluostrva.“¹⁾ Kao i druga slična naselja, i Bor je tesno povezan sa selima svoje okoline. Samo što je u ovom slučaju ta veza svoje vrste, zbog zatrovanog ili „ugroženog“ područja oko ovog grada. To je onaj prostor koji već decenijama zasipaju otrovna isparenja iz rudnika, što veoma ugrožava floru i faunu okolnih naselja.

Takav je *prostor* u kome je smeštena ova društvena zajednica.

Razvoj rudnika je ostavio neizgladiv pečat i na društvenom životu ovog naselja. Zbog toga se u ovom radu naročito proučava doba od 1903. godine, kada su ovde počeli rudarski radovi u značajnijem obimu, pa do početka 1962. godine, kada je završeno prikupljanje građe za ovaj rad. Ovo je veoma buran period u razvoju Bora, doba u kome se ovo naselje preobrazilo iz primitivnog sela u moderan grad.

To je *vreme* u kome se proučava društvo u ovom radu.

¹⁾ Dr V. Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, Beograd, 1951, 267.

Ali tome treba dodati da u Boru sada živi „devetnaest nacionalnosti“ i da se govori „sedam jezika“. To kažu sami stanovnici ovoga grada, i u tome nema mnogo preteranosti. Zbog složenog društvenog sastava i jakog uticaja industrije i urbanizacije, Bor predstavlja ne samo naš tipičan industrijski grad već i „lonac za topljenje“ u kome se različite etničke i kulturne grupe prožimaju i prilagođavaju jedna drugoj ili pretapaju jedna u drugu. S tim je skopčano i veoma mnogo drugih procesa, koji se ovde ukrštaju i prepliću, i u krajnjoj liniji daju društvenu fizionomiju ove lokalne zajednice. Sve to može biti predmet ispitivanja različitih naučnih disciplina. Zbog toga se ovde odmah postavlja pitanje šta je predmet sociološkog istraživanja u svemu ovome, šta je *quid proprium* sociologije prilikom proučavanja jedne ovakve „lokalne zajednica“, i šta su ostale „dimenzije“ ovoga rada?

Odgovor na ovo pitanje je dosta teško dati iz više razloga.

Pre svega, teškoću predstavlja već i sama činjenica što u sociološkoj teoriji ni sam pojam „lokalne zajednice“ nije sasvim određen, niti se sociolozi slažu u pogledu obima i sadržine toga pojma. O tome postoje među njima mnoga, a često i oprečna shvatanja i stavovi.¹⁾

Ali, s druge strane, ispitivanja lokalnih zajednica danas su veoma brojna; ona se vrše u svim zemljama u kojima je sociologija razvijena; gotovo bi se moglo reći da su takva ispitivanja danas „u modi“ i da su se pokazala kao veoma korisna i za naučnu teoriju i za praksu. Osobito se proučava društvo „srednjih gradova“, a na osnovu rezultata takvih proučavanja stvaraju se zaključci i o strukturi i procesima u širim „globalnim društvima“. Na primer, u Americi već postoje mnoga sociološka istraživanja „srednjih gradova“, a sličnih istraživanja ima i u Francuskoj i u mnogim drugim zemljama.²⁾

Uporedi li se metod i predmet tih studija u raznim zemljama, uočiće se da među njima postoje značajne razlike, ali ima i sličnosti. Baš te sličnosti dale su povoda nekim sociolozima da tvrde kako pri proučavanju ovih zajednica postoji uglavnom saglasnost o njihovoj prirodi i da one predstavljaju

¹⁾ V. Milić, *Sociološko proučavanje društvenih zajednica*, Jugoslovenski časopis za filozofiju i sociologiju, 1, Beograd, 1957, 49.

²⁾ Dr Cvetko Kostić, *Perspektive sociologije grada*, Sociologija 1, 1961.

„manju ili veću socijalnu ujednačenost na lokalnoj osnovi.“¹⁾ Neki drugi sociolozi otišli su i dalje, pa su na osnovu konkretnih ispitivanja društva „srednjih gradova“ i njihove okoline pokušali da stvore izvesne teorijske zaključke i utvrde vrstu problema koje treba da obuhvati jedna sociološka studija o društvu ovakve zajednice.²⁾

Svakako, ovo su značajni naponi, i oni pokazuju da je sociologija u ovom pogledu napredovala, da sociološka rasprava ne znači „pisanje o svemu i svačemu, i još o ponečemu“, već ovakve studije imaju stvarno svoj predmet. Taj se zaključak nameće i pored toga što su i metod i tehnika ispitivanja današnjih „srednjih gradova“ i monografija drugih naselja još opterećeni obiljem sociografskog materijala. To je i uzrok zbog koga čovek, kada pročita mnoge od ovih studija, ostaje prema njima prilično hladan. One svakako daju povoda za razmišljanje, ali često ne dosežu ni do srca ni do razuma svojih čitalaca. Ovo je često samo registrovanje činjenica i odnosa po „srednjim gradovima“, i tu se uloga istraživača svodi na ulogu fotografskog aparata koji u danom trenutku treba da snimi društvene činjenice i da ih, po mogućstvu, samo opiše. Tome osnovnom zadatku prilagođena je i tehnika istraživanja. Prednost se daje instrumentima neposrednog posmatranja i „kvantificiranju“ društvenih pojava, dok se instrumenti posrednog posmatranja zanemaruju ili im se daje sasvim skromno mesto. Zbog toga se u prvi plan ističe ono što se može registrovati u trenutku proučavanja, a sve ono što je dovelo do stanja kada se izvršilo „snimanje“ ostaje nekako po strani, i čitavom nasleđu kroz koje je prošlo neko društvo i koje je njime opterećeno ne daje se dovoljno mesta ili se o njemu govori kao o kakvom dodatku.

Glavni uzrok svemu ovome je *antiistorizam*, mnogih ljudi koji pristupaju ovakvoj vrsti istraživanja. Za njihove pojmove i hipoteze bitno je da što pre dođu do nekih rezultata, da ti rezultati budu „kvantificirani“ i da daju izgled egzaktnosti. Na prvi pogled, sve ovo izgleda vrlo primamljivo i kod neupućenih stvara sliku goleme učenosti i naučnih napora. Ali ako se čovek dublje upusti u analizu svega toga, doći će do zaključka da ovaj put daje samo faktografsku sliku društva u danom trenutku, a kada taj trenutak prođe, slika gubi svoju

¹⁾ R. König, *Soziologie*, Frankfurt, 1959, 73.

²⁾ J. T. Sanders, *The Community*, New York, 1958, 342.

aktivnost i postaje samo jedan istorijski dokument. Zbog toga mnoge od ovih anketa, preduzete sa velikim ambicijama i troškovima, imaju sudbinu vodenog cveta, koji se razvija veoma brzo i izgleda lepo, ali brzo uginu i ne ostavi nikakvog traga. Kao i vodeni cvet, one na prvi pogled izgledaju veoma lepo i primamljivo, ali dok se njihovi podaci srede i rezultati ugledaju sveta, prilike u društvu o kome one govore obično se zbog dinamike društvenog razvoja bitno izmene, i tako se one odnose samo na nešto već prošlo, već uveliko „prevaziđeno“.

Ali i bez ovih i sličnih primedaba, bilo bi naivno i pogrešno misliti da se „model“ proučavanja nekog „srednjeg grada“ ili drugog naselja može sasvim preneti iz jedne sredine u drugu, iz jedne zemlje u drugu, kao što poneki misle. To se ne može učiniti ni u pogledu predmeta ni u pogledu metoda proučavanja; takav postupak bi bio „jednačenje“ nečega što se izjednačiti ne može, i on bi dao sasvim grubu sliku sociološke problematike i stvarnog društvenog života. Taj prigovor vredi i pored činjenice što savremeni procesi urbanizacije i industrijalizacije imaju svuda dosta sličnog i nesumnjivo doprinose ujednačavanju ljudskih shvatanja i postupaka. Ali isto tako stoji i činjenica da se socijalni sistem neke zemlje, njeno istorijsko i kulturno nasleđe, kao i specifičnosti konkretne zajednice koja se proučava veoma razlikuju od jedne sredine do druge, i baš to daje osnovnu društvenu fizionomiju neke lokalne zajednice. Tu se, dakle, nalaze i ostale „dimenzije“ koje sociologija proučava u ovakvoj zajednici.

Pored određenosti u prostoru i vremenu, društvo u lokalnoj zajednici se razlikuje i po nekim drugim osobinama, i baš te osobine mogu ga „identifikovati“ među drugim sličnim društvima. Ono ima svoje funkcije i strukturu, institucije, procese, kulturu, svoje vrednosti i devijacije, u njemu postoje određeni odnosi, komunikacije, modeli ponašanja i sl., kao i u drugim zajednicama, ali se sve to ipak donekle razlikuje od drugih zajednica.

Ovo se može utvrditi i objasniti tek posle konkretnog proučavanja, pa rad na ovakvoj studiji mora imati dva dela, o kojima treba voditi računa ne samo prilikom istraživanja na terenu već i prilikom obrade prikupljenog materijala. Ti delovi su njegova *idiografija* i njegova *nomografija*. U prvom delu se prikupljaju različiti sociografski, statistički, istoriografski i drugi podaci o lokalnoj zajednici, a u drugom delu se oni analiziraju, klasificiraju i nastoji se da se uoče zako-

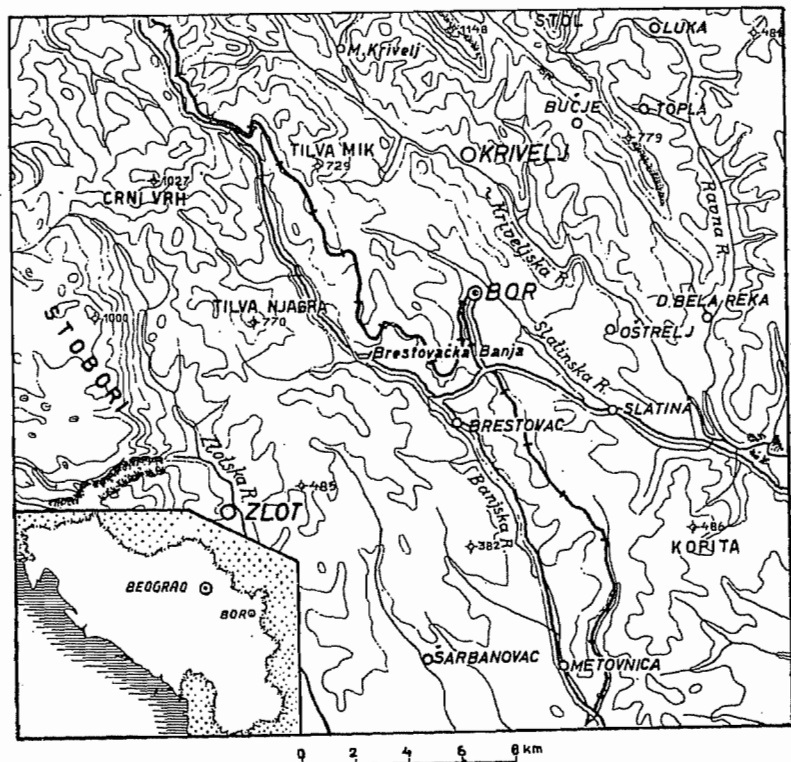
nitosti razvitka i da se objasne osnovni procesi. Kako je u ovom slučaju reč o jednom naselju veoma složene društvene strukture, i njegova idiografija mora biti dosta složena. To nameće potrebu da se prilikom obuhvatanja ovog društva i njegove strukture mora ući u prikupljanje činjenica koje nisu samo sociološke, već su po svojoj suštini ekološke, ekonomske ili neke druge prirode. Ali u drugom delu rada, u njegovoj nomografiji, gde „kvantitet prelazi u kvalitet“, postupak se mora menjati. Tu moraju preovladavati potpuno sociologija grada i njena naučna obeležja.

Sociologija grada je posebna sociološka disciplina, i već samo to obeležje daje obim i prirodu predmeta studije iz ove oblasti. Ta studija mora da bude *sociološka*, a to znači da obuhvati: strukturu, oblike, organizaciju, procese i odnose ljudi u lokalnoj zajednici. Sociologija grada je, dalje, „generalizirajuća“ disciplina, pa i nomografija jedne studije iz ove oblasti mora da vodi o tome računa; ona mora ne samo odvojiti glavno od sporednog već i izdvojiti tipično u razvoju i ono osobeno po čemu se ova zajednica odvaja od drugih. Pojmovi, definicije i terminologija u jednoj ovakvoj studiji moraju takođe odgovarati njenoj prirodi, tj. biti sociološki. Pri tome je naročito važno naglasiti da društvene pojave u ovom gradu imaju istorijski karakter, tj. da su rezultat jednog procesa, pa nije dovoljno obuhvatiti samo njegov krajnji rezultat, već treba proučiti i promene kroz koje je proces prošao da bi dobio svoj sadašnji oblik i sadržinu i da bi se uočile perspektive njegovog daljeg razvoja.

Prvo je, dakle, trebalo odrediti prirodu proučavanja, njegov cilj i značaj, pa tek onda konkretno prići proučavanju. Zbog toga, tek kada se bilo načisto s prirodom i sadržinom ove studije, prišlo se radu na njenom ostvarenju. To je takođe bio proces koji je obuhvatio nekoliko faza: izbor konkretnog grada za proučavanje, izradu naučnog projekta, istraživanja na terenu, sređivanje građe i završetak studije.

Za temu proučavanja izabran je Bor kao primer jednog našeg industrijskog grada. On je, dakle, „slučaj“ koji je trebalo konkretno proučiti. Istina, Bor je po svojim ekološkim okvirima i svojstvima dosta *atipično* naše naselje, ali je u drugom pogledu dosta *tipičan* za naša društva po industrijskim gradovima. U njemu se na konkretnom primeru vide neki važni problemi koji su skopčani sa procesom industrijalizacije i urbanizacije, a koji su od životnog značaja za čitavo

naše društvo; na primer, pitanje kako se u jednoj zaostaloj seoskoj sredini zasniva moderan industrijski grad i gradski način života, šta od onoga staroga ostaje a šta se gubi pod uticajem naglog razvoja proizvodnih snaga, zatim da li stvarno velika industrija čupa iz korena „društvenih preži-

Bor i okolina

velosti“, kako se obično misli, šta se stvarno dešava u ovakvom jednom „loncu za topljenje“, kako se procesi urbanizacije odražavaju na osnovne društvene institucije u gradu i njegovoj seoskoj okolini, kako se norme socijalističkog poretka odražavaju u ovoj sredini, kakve su perspektive ovakvog društvenog razvoja, itd.

Tek pošto je tema izabrana i pošto se znalo šta treba a šta ne treba proveriti, pristupilo se izradi „naučnog projekta“. On je obuhvatio vreme, troškove ispitivanja¹⁾, tehniku istraživanja i slično. U početku to je bio samo jedan „orijentacioni nacrt“, koji je predstavljao grubu sliku istraživačkog projekta, čijoj se izradi pristupilo tek posle prvog zahvata ili „globalnog kontakta“ sa društvom u Boru.²⁾

Zbog toga sam 1959. godine otišao u Bor i tu živio nekoliko nedelja. Cilj toga boravka bio je „rekognosciranje“ ovoga naselja i društva u njemu, utvrđivanje „odnošajnih okvira“ njegovih ljudi, upoznavanje sa običajima, dijalektima i sl. To je značilo upoznavanje u opštim crtama osnovne društvene problematike ove zajednice, kao i uspostavljanje veza sa važnijim predstavnicima raznih grupa i organizacija ovoga grada. Tek kada se tako stvorila izvesna osnova za dalja istraživanja i predstava o konkretnoj problematici, pristupilo se izradi „naučnog projekta“, za koji su odabrani problemi koji će se naročito proučavati, metod i tehnika prikupljanja građe, rokovi izvođenja projekta itd.

Osnov za ova proučavanja bilo je neposredno posmatranje i proučavanje ove društvene zajednice. Neposredno posmatranje se i inače pokazalo kao najbolja tehnika u ovoj vrsti proučavanja. Kao dokaz za ovo u teoriji se navode dela poznatih sociologa koja su uopšte veoma cenjena svuda u svetu, a kojima je osnov proučavanja bilo neposredno posmatranje. Zaista, ono se pokazalo kao „najplodonosnije“ u ovoj grani sociologije.³⁾ Uostalom, ovakva praksa istraživanja u inostranstvu samo potvrđuje misao našeg naučnika da „direktno posmatranje, posmatranje na licu mesta, daje više tačnijih rezultata u balkanskim zemljama nego u Zapadnoj Evropi, jer jugoslovensko stanovništvo nije obrađeno, modifikovano i postalo gotovo jednolično pod uticajem civilizacije“. ⁴⁾ Doduše, sud u ovom obliku više odgovara seoskoj sredini nego sredini jednog industrijskog grada, koja je pod uticajem civilizacije

¹⁾ Osnovne troškove za ova istraživanja na terenu omogućio je Etnografski institut Srpske akademije nauka.

²⁾ L. J. Lebert, *L'enquête urbaine, l'analyse du quartier et de la ville*, Paris, 1955, 9.

³⁾ M. Duverger, *Méthodes de la science politique*, Paris, 1959, 272, 328.

⁴⁾ J. Cvijić, *Balkansko Poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, II, Beograd, 1931, 2.

već postala donekle jednolika i obrađena. Ali društvo u Boru, koje ima prilično dugu industrijsku tradiciju i već dugo vremena trpi različite uticaje urbanizacije, ima dobrim delom stare društvene korene i oblike koji vuku poreklo sa sela i katkad su veoma žilavi. Oni se stvarno mogu ponajbolje proučiti „direktnim posmatranjem, posmatranjem na licu mesta“.

Zbog toga sam u toku 1959, 1960. i 1961. godine, u određenim vremenskim razmacima i u razna godišnja doba, dolazio u Bor, tu živio više nedelja, i na licu mesta pratio društvene procese i promene, prikupljajući građu za ovu studiju.

To posmatranje „sa učestvovanjem“ u društvenom životu zajednice predstavlja osnovni deo ovog istraživanja. Posmatrač se mešao u život zajednice koju je proučavao; ponekad je to posmatranje bilo više pasivno, jer je samo praćeno šta se u zajednici dešava, ali je katkad bilo i dosta aktivno. U takvoj prilici u praksi su mogla nastupiti dva različita slučaja. U prvom, posmatrač se mešao među članove neke određene grupe u zajednici da bi došao do potrebnih podataka, ali se po svemu znalo da on nije član ni lokalne zajednice ni te grupe, za razliku od drugog slučaja, kada se on toliko „adaptirao“ nekoj društvenoj grupi u Boru da se ni po izgledu ni po ponašanju nije mogao razlikovati od ostalih njenih članova. Na primer, treba razlikovati slučaj kad se posmatrač kretao u klubu Društva inženjera i tehničara u Boru, kad se družio sa tehničkom inteligencijom, tu se hranio, učestvovao u oblicima rekreacije i sl., ali se znalo da je on tu samo gost, od slučaja kada je izvesno vreme boravio u jamama rudnika, obučen u rudarsko odelo i sa rudarskim alatom, ili kad je stanovao u radničkom bloku za samce i za to vreme se ni po čemu nije razlikovao od svojih suseda — nameštenika i radnika.

Pored posmatranja, za to vreme vršeno je i ispitivanje konkretnih pojava u ovoj društvenoj zajednici saobraznom istraživačkom tehnikom. Već prema prirodni pojave koja se proučava, korišćeni su „kestioneri“ sa vezanim i slobodnim odgovorima, kao i „intervjui“, individualni i grupni, sa predstavnicima različitih grupa i institucija. Upotrebljavan je i „ponovljeni intervju“, tj. vrsta ispitivanja koja zahteva postavljanje istih pitanja istim licima u određenim vremenskim razmacima. Na ovaj način može se donekle pratiti evolucija stavova i mišljenja istih ličnosti. Pošto su ova ispitivanja trajala tri godine, to su ovi „intervjui“ po istom postupku

ponavljani u razmacima od godine dana. Pokazalo se da ovaj postupak koristi i utvrđivanju materijalne istine o izvesnim spornim činjenicama. Prilikom ovih ispitivanja staralo se da se postigne „reprezentativnost“ na taj način što su se na planu Bora ucrtali „statistički“ i „popisni krugovi“, koji služe prilikom statističkih popisa. Oni sadrže podatke o broju popisanih stanova, broju domaćinstava i članova u njima, pa na taj način daju solidnu osnovu prostornom rasporedu „totalne populacije“. Prema tom rasporedu uzimani su i slučajevi koji su po nečem bili tipični i koje je trebalo ispitati. Pored toga, upoređivanje sadržaja popisnih i statističkih krugova u raznim delovima grada dopunilo je u znatnoj meri neposredna istraživanja „socijalne analize prostora“, kojom se nastojao utvrditi razvoj naselja, odnosa između njegovih delova i izvesni procesi „zoniranja“ i spontanog prostornog razmeštaja stanovnika.

Analiza *dokumenata* bila je takođe veoma važan izvor za ova proučavanja. Ona je značajan izvor spoznaje već i zbog samog karaktera ovoga društva. To društvo je istorijsko, pojave u njemu predstavljaju izvestan kontinuitet, i da bi se razumelo današnje stanje nužno je znati promene i evoluciju kroz koje je ono prošlo od svoga zasnivanja. To se može postići samo posrednim posmatranjem, tj. analizom dokumenata koji govore o tim promenama u prošlosti.

Ima dve vrste dokumenata: prva su već *objavljeni*, a druga oni tek *pronađeni*, koje niko ranije nije koristio u naučne svrhe.

U prvu grupu spadaju: članci, knjige, uredbe, statuti, fotografije, filmovi, umetnički crteži, planovi, statistički popisi i ankete i sl. Knjige i članci o Boru su relativno dosta retki i nisu nimalo srazmerni njegovom značaju u ekonomskom i društvenom pogledu. Ono što je objavljeno spada u domen geografije, istorije, tehnologije ili ekonomije; sociološki problemi u tim radovima ostali su potpuno u senci. Jedan od razloga za ovo je svakako i činjenica što je mnogo originalnih dokumenata o Boru izgubljeno za vreme ratova, a ono što je od njih ostalo velikim delom je odmah posle završetka drugog svetskog rata uništeno kao „stara hartija.“ Na primer, rudnik u Boru je preko četiri decenije eksploatisao strani kapital, a o tome nije sačuvan gotovo nijedan originalan dokument. Svakako, neke dokumente je sakrio ili još krije strani kapitalista da bi zameo svoje tragove ili iz nekih dru-

već postala donekle jednolika i obrađena. Ali društvo u Boru, koje ima prilično dugu industrijsku tradiciju i već dugo vremena trpi različite uticaje urbanizacije, ima dobrim delom stare društvene korene i oblike koji vuku poreklo sa sela i katkad su veoma žilavi. Oni se stvarno mogu ponajbolje proučiti „direktnim posmatranjem, posmatranjem na licu mesta“.

Zbog toga sam u toku 1959, 1960. i 1961. godine, u određenim vremenskim razmacima i u razna godišnja doba, dolazio u Bor, tu živio više nedelja, i na licu mesta pratio društvene procese i promene, prikupljajući građu za ovu studiju.

To posmatranje „sa učestvovanjem“ u društvenom životu zajednice predstavlja osnovni deo ovog istraživanja. Posmatrač se mešao u život zajednice koju je proučavao; ponekad je to posmatranje bilo više pasivno, jer je samo praćeno šta se u zajednici dešava, ali je katkad bilo i dosta aktivno. U takvoj prilici u praksi su mogla nastupiti dva različita slučaja. U prvom, posmatrač se mešao među članove neke određene grupe u zajednici da bi došao do potrebnih podataka, ali se po svemu znalo da on nije član ni lokalne zajednice ni te grupe, za razliku od drugog slučaja, kada se on toliko „adaptirao“ nekoj društvenoj grupi u Boru da se ni po izgledu ni po ponašanju nije mogao razlikovati od ostalih njenih članova. Na primer, treba razlikovati slučaj kad se posmatrač kretao u klubu Društva inženjera i tehničara u Boru, kad se družio sa tehničkom inteligencijom, tu se hranio, učestvovao u oblicima rekreacije i sl., ali se znalo da je on tu samo gost, od slučaja kada je izvesno vreme boravio u jamama rudnika, čbučen u rudarsko odelo i sa rudarskim alatom, ili kad je stanovao u radničkom bloku za samce i za to vreme se ni po čemu nije razlikovao od svojih suseda — nameštenika i radnika.

Pored posmatranja, za to vreme vršeno je i ispitivanje konkretnih pojava u ovoj društvenoj zajednici saobraznom istraživačkom tehnikom. Već prema prirodi pojave koja se proučava, korišćeni su „kestioneri“ sa vezanim i slobodnim odgovorima, kao i „intervjui“, individualni i grupni, sa predstavnicima različitih grupa i institucija. Upotrebljavan je i „ponovljeni intervju“, tj. vrsta ispitivanja koja zahteva postavljanje istih pitanja istim licima u određenim vremenskim razmacima. Na ovaj način može se donekle pratiti evolucija stavova i mišljenja istih ličnosti. Pošto su ova ispitivanja trajala tri godine, to su ovi „intervjui“ po istom postupku

ponavljani u razmacima od godine dana. Pokazalo se da ovaj postupak koristi i utvrđivanju materijalne istine o izvesnim spornim činjenicama. Prilikom ovih ispitivanja staralo se da se postigne „reprezentativnost“ na taj način što su se na planu Bora ucrtali „statistički“ i „popisni krugovi“, koji služe prilikom statističkih popisa. Oni sadrže podatke o broju popisanih stanova, broju domaćinstava i članova u njima, pa na taj način daju solidnu osnovu prostornom rasporedu „totalne populacije“. Prema tom rasporedu uzimani su i slučajevi koji su po nečem bili tipični i koje je trebalo ispitati. Pored toga, upoređivanje sadržaja popisnih i statističkih krugova u raznim delovima grada dopunilo je u znatnoj meri neposredna istraživanja „socijalne analize prostora“, kojom se nastojao utvrditi razvoj naselja, odnosa između njegovih delova i izvesni procesi „zoniranja“ i spontanog prostornog razmeštaja stanovnika.

Analiza *dokumenata* bila je takođe veoma važan izvor za ova proučavanja. Ona je značajan izvor spoznaje već i zbog samog karaktera ovoga društva. To društvo je istorijsko, pojave u njemu predstavljaju izvestan kontinuitet, i da bi se razumelo današnje stanje nužno je znati promene i evoluciju kroz koje je ono prošlo od svoga zasnivanja. To se može postići samo posrednim posmatranjem, tj. analizom dokumenata koji govore o tim promenama u prošlosti.

Ima dve vrste dokumenata: prva su već *objavljeni*, a druga oni tek *pronađeni*, koje niko ranije nije koristio u naučne svrhe.

U prvu grupu spadaju: članci, knjige, uredbe, statuti, fotografije, filmovi, umetnički crteži, planovi, statistički popisi i ankete i sl. Knjige i članci o Boru su relativno dosta retki i nisu nimalo srazmerni njegovom značaju u ekonomskom i društvenom pogledu. Ono što je objavljeno spada u domen geografije, istorije, tehnologije ili ekonomije; sociološki problemi u tim radovima ostali su potpuno u senci. Jedan od razloga za ovo je svakako i činjenica što je mnogo originalnih dokumenata o Boru izgubljeno za vreme ratova, a ono što je od njih ostalo velikim delom je odmah posle završetka drugog svetskog rata uništeno kao „stara hartija.“ Na primer, rudnik u Boru je preko četiri decenije eksploatisao strani kapital, a o tome nije sačuvan gotovo nijedan originalan dokument. Svakako, neke dokumente je sakrio ili još krije strani kapitalista da bi zameo svoje tragove ili iz nekih dru-

gih razloga, ali činjenica je da je veliki deo prosto bačen u otpatke kao stara hartija.

Statistički podaci su dosta korišćeni, osobito kad je trebalo obuhvatiti ovo društvo „u globalu“. To su razni popisi, opšti i delimični, kao i razne statističke ankete o Boru i okolini. Štaviše, ponekad se postavljalo pitanje šta treba odabrati iz toga mnoštva brojeva i tabela, i kako se treba snaći kada su brojevi i dodaci koje pružaju razne statističke službe o istoj stvari različite. Na primer, podaci o svojskoj strukturi komune i o njenom „ugroženom“ području koje daju statističke publikacije i službe, i oni koje o istim pitanjima daje katastar ili razne stručne komisije, u više slučajeva ne samo što se ne poklapaju već su i dosta različiti. Tu se moralo po heurističkim pravilima odabirati ono što je istinitije.

Neobjavljeni i dosad naučno nekorisćeni dokumenti nalaze se u javnim i privatnim arhivama. Dokumenti koji se odnose na sam Bor, a čuvaju se u javnim arhivama, odnose se uglavnom na noviji period, od 1952. godine, kad se napustila praksa „škartiranja“ dokumenata kao stare hartije. Takvi se dokumenti čuvaju u arhivama opštine, preduzeća, suda, škola, crkava, različitih društvenih organizacija i sl. To su razni izveštaji, referati, specijalne ankete, zapisnici sa sednica itd. Neki od njih bili su predmet javne diskusije ili su poslužili kao osnova za razne društvene akcije. Ovom materijalu mora se pokloniti osobita pažnja jer je *autentičan*. Tu ima materijala od trajne naučne vrednosti, koji su u neku ruku u određenom vremenu bili hronika ove društvene zajednice. Među takvim dokumentima se po svojoj naučnoj važnosti ističu: *Letopis Borske parohije i crkve*, koji je vođen od 1924—1945. godine, i *Komisijski izveštaj o suzbijanju erozije i melioracije zemljišta okoline Bora zatrovanog gasovima iz postrojenja Borskog rudnika*, koji sadrži stručne nalaze šest komisija, obrazovanih u različitim periodima od 1908. do 1956. godine. Prvi dokumenat je inteligentno vođena hronika događaja vezanih za Bor, a drugi stručna analiza njegovih ekoloških okvira. Ne samo umetničku već i dokumentacionu vrednost imaju crteži Đ. Andrejevića-Kuna o Boru iz 1935. godine¹⁾. Neki od njih su uvršteni u ovu knjigu da bi ilustrovali život u ovoj zajednici.

¹⁾ Đ. Andrejević-Kun, *Krvavo zlato*, iz noćnih poseta Boru 1935. godine, 1936.

Ljudi koji u Boru imaju *privatne arhive*, gde bi se čuvali dokumenti vredni pažnje, veoma su retki, ali se ipak nađe po neki. Takve arhive čuvaju po neko pismo, zabelešku, a kad su u njima sačuvani i poneki važni dokumenti iz vremena pre „škartiranja stare hartije“, koji se inače više nigde ne mogu naći. Našlo se i prosvećenih pojedinaca koji su u ratnom periodu i u periodu „škartiranja stare hartije“ samoinicijativno sačuvali poneki dokumenat od znatne naučne vrednosti.

Pošto je metod proučavanja ove zajednice bio usmeren na što intenzivnije ulaženje u njenu društvenu stvarnost, nije bilo stvarne potrebe za primenom ekstenzivnih tehnika proučavanja, iako su neke od njih danas dosta uobičajene u ovim vrstama istraživanja. Na primer, takva bi bila jedna globalna anketa o ovom društvu sa velikim brojem pitanja čiji bi cilj bio da prikupi različite sociografske podatke. Pored toga što to ne bi donelo neke naročite rezultate i što bi se tim putem samo sakupljali već prikupljeni podaci, ovakav poduhvat je dosta skup i prevazilazi snage pojedinca. Zatim, u Boru su već razne organizacije na taj način prikupile različite podatke o strukturi radne snage, o oblicima dokolice, odnosima u porodici itd. Ukoliko je drugim dokumentima potvrđeno da ovaj materijal ima neku stvarnu vrednost, on je korišćen svuda gde je trebalo. Iako je istraživač bio svestan ograničenih mogućnosti „uzorka“ za stvarna sociološka istraživanja, ipak je pokušao neka ispitivanja s njim, i to osobito u pogledu stava prema religiji ljudi u ovom kraju. Na primer, konstruisan je bio jedan „kvotni uzorak“ koji je obuhvatio 102 lica iz različitih društvenih slojeva i grupa, i različite starosti. Određena su i tri anketara; svaki je imao zadatak da ispita po 34 lica. Pitanja su se odnosila na predstavu o zagrobnom životu, odnos prema crkvi i praktikovanje verskih običaja („pomane“, „privega“, slave i sl.). Iako je svaki od ova tri anketara imao svoj sopstveni „mali plan“ u kome je bilo precizirano kojim će se licima obratiti i na koji način,¹⁾ ipak nekog stvarnog uspeha nije bilo. Na primer, kad su odgovori prikupljeni i sređeni, uspostavilo se da u „kvoti“ jednog anketara nema nijednog odgovora da neko lice pripada kakvoj verskoj zajednici, da vrši neku versku praksu ili da se pridržava kakvih religioznih običaja, a svi su upadljivo nagla-

¹⁾ M. Duverger, *Méthodes de la science politique*, Paris, 1959, 394.

šavali svoj ateizam, dok su u „kvoti“ drugog anketara odgovori bili nešto drukčiji: neki su tvrdili o zagrobnom životu „da tu ima nešto“, drugi su podvlačili „da nema ništa“, neki su opet naglašavali svoj ateizam, ali bi ipak poneko između ovakvih dodao da se pridržava izvesnih lokalnih običaja. U „kvoti“ trećeg anketara sve je ovo bilo bitno drukčije. Očigledno je da je tako što nemoguće, jer sva ta lica obuhvaćena „uzorkom“ žive u istoj sredini, izmešana su u istom prostoru. Greška nije bila ni u konstrukciji „uzorka“ ni u izboru lica koja su njim obuhvaćena, već u nastupu samih anketara i nepoverenju sredine prema svim ispitivanjima u kojima se traže podaci o intimnijim stavovima i osećanjima. Naknadnim proučavanjem ovih pitanja zaista se utvrdilo da religija u ovom gradu kod nekih pojedinaca nema značaja, ali kod drugih ima, i da se nipošto ne sme uzimati kao istina deo umesto celine. Štaviše, naknadno je utvrđeno da u kvoti prvog anketara, gde su svi isticali svoj ateizam i neverovanje, ima ubeđenih „subotara“, ali oni to kriju „kao zmija noge“. Zbog toga je čitav ovaj materijal, kao neupotrebljiv, potpuno odbačen. To je učinjeno i sa materijalima iz drugih izvora, samo ako je posumnjano da ne sadrže iskrene odgovore i stvarne podatke, pa ma ko da je sprovodio takva ispitivanja i ma kako da su ona sa formalne strane izgledala pravilno izvedena.

Uporedni metod u ovakvim istraživanjima ima takođe svoje mesto. Štaviše, ima veoma poznatih sociologa koji smatraju da je on „odličan instrumenat u sociološkim istraživanjima“ i da je to dobro sredstvo za otkrivanje „socioloških zakona“. Ali pri svem tom ne treba smetnuti s uma ni teškoće njegove primene, koje odražava staro pravilo: *Comparaison n'est pas raison*. Zbog toga se prilikom upotrebe ovog metoda pošlo od *klasičnog* komparativnog metoda, po kome se porede samo analogne stvari, a ne one koje su potpuno identične ili potpuno različite.¹⁾ Stvarno, primena ovog metoda u lokalnoj zajednici koja je predmet naše studije sastoji se u tome što se ovde na relativno malom prostoru sretaju velike razlike kod sličnih institucija i društvenih funkcija. Na primer, pored samog grada Bora, koji je značajno industrijsko naselje, leži selo Bor, u kome još ima znatne zaostalosti, i uopšte ova kolumna „spada u razvijenije sa Borom, a bez njega u tipično

¹⁾ M. Duverger, isto, 311.

nerazvijene“¹⁾ Na taj način, pojave i institucije koje se porede su prostorno bliske, ali se odvijaju u društvenom pogledu u dve različite sredine i zbog toga se njihove razlike reljefnije ocrtavaju. Prirodno je da se pri tome moralo voditi računa o samoj tehnici poređenja i da se nije smelo preterivati, niti na silu tražiti sličnosti ili razlike.

To sve treba imati u vidu, kao što treba imati u vidu i još neke stvari sa ovima u vezi.

Ovo je ipak jedan skroman sociološki prilog proučavanju jedne naše lokalne zajednice.

Razloga zbog kojih se u ovom radu nije moglo zahvatiti više i dublje ima nekoliko. Pre svega, društveni život Bora i njegove okoline je toliko složen i dinamičan da je pojedincu gotovo nemoguće da ga potpunije sagleda i obuhvati. Za ovo bi bili potrebni kolektivni naponi čitave naučne ekipe, koja bi raspolagala znatnim finansijskim sredstvima za istraživanje ove vrste, ionako dosta skupim. Zatim, dosta skupljelog materijala, koji je inače autentičan i odražava stanje u danom trenutku, ovde nije uneto. To je učinjeno ili zbog ekonomije prostora u radu ili zbog toga što je dinamika razvoja u periodu kada su vršena ova ispitivanja bila tako burna da je jedno stanje za veoma kratko vreme smenjivalo drugo, pa bi se razradom takvog razvoja morale napraviti mnoge suviše digresije. Bilo je i drugih subjektivnih i objektivnih razloga što se tako postupilo. Unošenje takvog materijala ne samo što bi opteretilo rad još većim „istorizmom“ i prikazivalo izvesna stanja i stavove koji su već davno „prevaziđeni“ i zamenjeni novim, već bi mogli nastati izvesni nesporednici oko cilja i rezultata ispitivanja. Išlo se, dakle, za tim da se unese građa koja ima trajniju vrednost, koja govori o procesima i odnosima već ustaljenim i koji su najkarakterističniji za ovu zajednicu, i to ne samo za njenu prošlost i sadašnjost već, po svoj prilici, i za njenu budućnost. Izostavljena je i građa koja govori o izvesnim ličnostima, a po kojoj bi se one mogle lako identifikovati. Takav postupak je već uobičajen i u inostranstvu u radovima ovakve vrste. Pazilo se takođe i na oblik i stil, i zbog toga se gledalo da se rad ne optereti suvišnim brojkama i statističkim tabelama, koje bi smetale

¹⁾ *Zapisnik Plenuma Opštinskog odbora SSRN*, 13. oktobra 1960, Arhiv SSRN, Bor, 6.

preglednosti i ne bi govorele same za sebe mnogo, već bi odvlačile pažnju na sporedne stvari.

Ali se tu opet, možda, prešlo u drugu krajnost; možda je izlaganje u dosta slučajeva ispalo suviše fragmentarno i ogoljeno, ili nisu pogodne srazmere koje je trebalo dati u obradi pojedinih problema, prema njihovoj važnosti. Moglo bi se postaviti i pitanje o tome da li su pogodne baš one „dimenzije“ ove lokalne zajednice koje jedna sociološka studija treba da obuhvati. Već je rečeno da je to pitanje u sociološkoj teoriji veoma sporno, a i dosadašnji radovi iz ove oblasti u inostranstvu daleko su još od toga da nađu među sobom neki čvršći „zajednički imenitelj“. Zbog toga se autor jednog ovakvog rada, kad se već suoči sa problemom o tome šta njegov rad treba sve da obuhvati, nalazi uvek pred alternativom koju dosta dobro izražava ona narodna izreka: „Ako uzmeš, kajaćeš se; ako ne uzmeš, kajaćeš se.“

Na kraju se postavio i problem *klasifikacije* materijala, objašnjenja pojava i veza među njima, kao i problem kompozicije samoga rada. Problem koji se raspravlja, kao i specifičnost našega društvenog razvoja, ne dozvoljavaju ni u ovom pogledu za ovu vrstu ispitivanja kopiranje ili prenošenje gotovih modela iz inostranstva, tj. iz sredine koje se istorijski i društveno veoma razlikuju od ove. I ovde se moralo početi za predmetom i metodom samoga rada. Zbog toga su problemi izloženi prema svojoj genetičkoj vezi i značaju; oni se samo tako mogu razumeti i objasniti. Pošto je u Boru društvo postajalo sve složenije, potrebno je prvo ispitati kakvo je ono bilo pre nego što su nastupili uzroci tih dubokih promena, a tek potom ispitati te uzroke i promene i samo to novo društvo.

I OD SELA DO GRADA

Svako je društvo podložno stalnim promenama; one su njegov sastavni deo. To vredi za sva društvena „jedinstva“, počev od ličnosti pa do „globalnih društava“. Sve to ima svoj „životni ciklus“ i menja se „od klevke do groba“. Društvo u jednoj lokalnoj zajednici ne predstavlja u tom pogledu nikakav izuzetak. Ono se menja u celini, a menjaju se i njegovi sastavni delovi: položaj i uloga ličnosti, oblici ponašanja, vrednosti, kao i društvene grupe i institucije.

Ali brzina tih promena nije uvek ista, niti je ispitivanje svih promena od istog značaja. Poznato je da u određenom vremenu i određenim uslovima promene nastaju naglo, i proučavanje baš tih trenutaka je korisnije nego proučavanje nekih drugih. Na primer, za sociologa je od posebnog značaja ispitivanje perioda, načina i uslova zbog kojih se „društvena atmosfera“ u određenim ekološkim okvirima menja kvalitativno i prelazi iz stanja „zajednice“ u stanje „društva“. U naše doba, iskustvo je pokazalo da su te izmene najčešće i najdublje baš u vremenu kad se neko naselje preobražava iz sela u grad, kada napušta poljoprivredu i druga svoja ranija obeležja i, pod uticajem industrije ili nekih drugih okolnosti, menja svoju strukturu, oblike i organizaciju. Tada se u takvoj lokalnoj zajednici najdublje i najbrže vrši smena društvenih grupa i institucija, kao i drugih njenih socioloških obeležja: izmena normi, tradicije, podele rada itd.

Zato se i prilikom socioloških proučavanja Bora i njegove okoline mora povući što jasnija granica između njegove ranije, „ruralne“, i kasnije, „urbane“, sredine i utvrditi razlozi zbog kojih je ova druga vremenom dobijala i dobija sve „dominantniji“ položaj.

Kao i inače, promene u „ruralnoj“ sredini uvek nose u sebi velikim delom karakter „stihije“; one se vrše na „prirodan“ način i lagano. Najvećim svojim delom one nisu „planirane“, i uloga čoveka u svemu tome je prilično skromna. Naprotiv, u gradskoj sredini preovlađuju racionalni elementi nad emocijama, uloga čoveka raste, on u dosta slučajeva predviđa promene koje će nastupiti i prema tome podešava svoje držanje. Zbog toga se i kaže da je selo „prirodna“, a grad „tehnička“ sredina.

Prilikom proučavanja tih promena uvek je lakše uočiti njihov tehnološki i materijalni deo. On se obično može meriti i oceniti vrednostima koje u najviše slučajeva nisu sporne i koje je prihvatila većina. Ali u drugim oblastima društvenog života, osobito u oblastima „duhovne kulture“, ove stvari nisu ni blizu tako jednostavne. Ovakve promene obično nije lako uočiti; veoma ih je teško pouzdano meriti, a često nemoguće „kvantificirati“; ni ocena o njihovoj vrednosti nije obično jedinstvena, već je sporna kod raznih ličnosti i društvenih grupa. Zbog toga su obično neumesna i neprirodna poređenja, kojima se inače tako često pribegava kada se izvesna materijalna ostvarenja i promene jednostrano prenose iz jedne oblasti u drugu, ili kada se promene u strukturi jedne institucije automatski prenose i na promene u institucijama društvene strukture i kvaliteta. Svakako, neke veze i „interakcije“ postoje, ali to tek treba ispitati i opisati, da bi se izveli pouzdani zaključci o prirodi i suštini nastalih promena.

Nosilac svih promena u ovom ekološkom prostoru bio je u novije vreme Bor. Zbog toga je potrebno prvo utvrditi stanje i „društvenu atmosferu“ ovog naselja dok je još bilo selo, a tek onda ispitati promene koje su dovele do toga da ono postane grad i osnova za današnju „društvenu atmosferu“ ove lokalne zajednice.

1. SELO

Od starina se na mestu današnjeg Bora nalazilo naselje. To je zabeležio još 1886. godine M. Đ. Milićević rečima: „Na istočnoj strani sela Bora, na Crvenom brdu, imaju razvaline od staroga gradića. Tu se nalazi usred grada jedna rupa, tako

duboka, da se niko od stanovnika u nju ne usuđuje da uđe.“¹⁾ Ali još pre toga o ovim starinama izveštava F. Kanitz²⁾, a nešto kasnije i J. M. Žujović³⁾ govori o arheološkim nalazima „iz Bora“, dok M. Valtrović zaključuje, na osnovu izvesnih svojih nalaza u ovom kraju, „da je u našoj zemlji u preistorijsko vreme bilo jedno doba, kada se čist bakar uzimao za građenje raznoga oruđa.“⁴⁾ Starost ovih nalaza prvi je pokušao da utvrdi M. M. Vasić, izveštavajući naučnu javnost da su u Boru „nađeni hodnici starog, preistorijskog rudarstva s fragmentima preistorijskog posuđa u njima“,⁵⁾ a on je još od ranije verovao da ovi nalazi pripadaju „preistorijskom dobu, verovatno bronzanoj periodu.“⁶⁾

Kasnija ispitivanja o ovom gradu pokazala su da ovde ima prilično ostataka iz preistorijskog doba, kao što su: „jedan preistorijski prsten za vreteno“, „stari rudarski hodnici“, „preistorijska keramika venčačko-pločničkog tipa“, „jedan fragmentovan bakarni čekić“ i izvestan „materijal bronzanog doba u Boru itd.“. Neki od ovih nalaza još se čuvaju u muzeju ovoga mesta. Tako su na Tilva Rošu, između ostalog, otkriveni jedan „rimski sarkofag“ i „glinena rudarska lampa i novci“. Ti nalazi jasno svedoče o tome da je Borsko rudište eksploatisano za vreme Rimljana, ali i to da se „ovde radilo samo na zlatu.“⁷⁾ To su potvrdila i druga proučavanja ovog terena. Stari rudari su, naime, kopali tu rudarske jame („pinge“) i tražili zlato. „Takve pinge danas su već zarasle, odnosno već zarušene, ali su još dobro sačuvane na planinama Deli Jovan i Crni Vrh (Tilva Bešina), gde je moguće posmatrati ih na stotine... Tragovi starih radova u Boru, u vidu velikih ra-

¹⁾ M. Đ. Milićević, *Kneževina Srbija*, Beograd, 1886, 888.

²⁾ F. Kanitz, *Serbien, historisch-ethnographische Reisen-studie aus dem Jahren 1859—1866*, Leipzig, 1868, 408.

³⁾ J. M. Žujović, *Prilozi za paleontologiju srpskih zemalja*, Starinar, god. III, Beograd, 1886, 56.

⁴⁾ M. Valtrović, *Bakarne i bronzane starine iz Srbije*, Starinar, god. VII, Beograd, 1893, 73.

⁵⁾ Dr M. M. Vasić, *Žuto Brdo*, prilozi za poznavanje kulture gvozdenog doba u Dunavskoj dolini, Starinar, god. V, Beograd, 1912, 39.

⁶⁾ Dr M. Vasić, *Izveštaj o radu u arheološkom odeljenju Narodnog muzeja u god. 1905*, Godišnjak SKA, XIX, Beograd, 1906, 242.

⁷⁾ Dr V. Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, Beograd, 1951, 268.

skopina, mogli su se videti kako na Čoka Dulkamu, tako i u Tilva Rošu. Oni govore o tome da su stari iskorišćavali zlato, a ne možda bakar, jer se nigde nije naišlo na šljaku.“¹⁾

Veliko je pitanje još da li je ovde bilo i kasnije, u srednjem veku, kakvih rudarskih radova. „Da li je u ovom kraju postojalo sasko srednjevekovno rudarstvo, ne može se pouzdano tvrditi... Izvesni radovi na Tilva Rošu kod Bora ukazuju na to da ih je možda bilo, ali da se radilo samo na dobianju zlata.“²⁾

Jedno je ipak sigurno: da je tokom vremena, za vreme turske vladavine, prostor na kome se nalazi Bor potpuno opusteo i zarastao u šumu i šikare. Takav je ostao vekovima. Kako tvrdi tradicija, tek negde krajem sedamnaestog veka iz sela Osanice u Homolju doselio se ovamo Petko Dulkan, koji je prvi sahranjen u groblju u Boru i čiji su potomci odigrali značajnu ulogu u životu ovoga naselja. Uskoro posle njegovog dolaska naselile su se ovde još četiri „vlaške“ porodice iz raznih krajeva. Sve su se one naselile po odobrenju turskog age iz sela Slatine, koji je na čitavo ovo pusto područje polagao pravo kao na svoj „čitluk“.

Tada je naselje dobilo ime, i to po visokim borovima koji su se nalazili na jednom brežuljku u njemu.³⁾

Bilo je tada još dosta puste zemlje za „zahvatanje“, i nju je trebalo osvojiti u prostranim šumama gde su rasli: hrast, cer, bukva, jasen, brest, lipa, vrba, leskovina, dren i jasika. Samo svoje naselje ti prvi doseljenici su podigli na obalama Borske reke, u podnožju brda Čoka Dulkan, Tilva Mika (Malo brdo) i Tilva Roš (Crveno brdo). Tu su im kuće bile u zavetrini, a tako su lakše mogli da čuvaju i svoje „zahvatine“ od suseda iz sela Krivelja, koji su na njima pokušavali da zasade konoplju. Oni su, dakle, još od početka zasnivanja naselja uznemiravali doseljenike u Boru na njihovim posedima.

Novo naselje je vremenom raslo, prirodnim priraštajem i doseljavanjem, ali prilično sporo. Njegovi stanovnici su bili „turska raja“, ali su u svom šumom obraslom selu bili prilično zaklonjeni od njihovih zuluma. Oslobođeni su od Turaka kad i čitav ovaj kraj, 1833. godine. Posle toga, kao što se vidi iz dokumenata, selo Bor je pripadalo „kapetaniji Vražogrn-

skoj okružija Crnorečkoga“ i imalo je 1836. godine „41^{1/2} porešku glavu“¹⁾ Prema jednom dokumentu — „Protokolu načelstva okružije Crnorečkog iz 1844“, koji je uništen za vreme prvog svetskog rata — Bor je te godine „imao 58 kuća i 330 stanovnika, od toga 157 žena i 173 muškarca“²⁾ Prema statističkim podacima, on je 1876. godine imao 140 domaćinstava i 563 stanovnika, a 1895. godine ima 150 domaćinstava i 717 stanovnika.

V. Karić, opisujući 1887. godine Brestovačku banju i njenu okolinu, u kojoj se nalazi i Bor, kaže da ova banja „dolazi u red sumporovodičnih, sulfatnih voda, i ne samo da ima osobito jako lekovito dejstvo, nego leži u udaljenome, i šumom prekrivenome predelu. Iza venca od okolnih brda u samoj neposrednoj okolini ove banje, pogled se zaustavlja na slikama izvanredno živopisne lepote...“ Dalje, on tvrdi da „ljudska ruka ni danas gotovo ništa nije učinila da dotera i uredi neposrednu okolinu banje i da nju samu dobrim putevima učini pristupačnom.“³⁾ U to vreme slične prilike vladale su u čitavom ovom kraju, poznatom po bespuću i primitivnosti.

Neke predstave o društvenom životu toga doba mogu se steći iz svedočenja pojedinih pisaca koji su tada posetili istočnu Srbiju ili u njoj vršili kakva proučavanja. Tako jedan od njih piše 1866. godine za ove krajeve da je u njima „najglavniji zemljodelski rad“, i da se u tom radu „još i sada narod nalazi u primitivnoj svojoj prostoći: plug, motika, jaram, a tako i način radnje ostao je onaj isti, koji je u pradeda bio“. Kuće su po ovim selima veoma neugledne i od slabog materijala, a „kakve su seljačke kuće takav mu je i kućni nameštaj, prost i veoma siromašan, kakav je stari bio, tj. sve takve stvari koje se mogu u slučaju bekstva lako poneti ili ostavljene pregoreti“. Tek tih godina, ovaj se svet upoznao, između ostalog, i sa bolnicom, a „glavni cel pri podizanju bolnice bio je da se istrebi bolest frenga, koja se u ovom okrugu poodavno, i uopšte od godine 1809. izrodila... Što se ova bolest u ovom kraju još nije istrebila poglavito je uzrok

¹⁾ Vl. Stojančević, *Knez Miloš i Istočna Srbija, 1833—1838*, Beograd, 1957, 240.

²⁾ Marinko Stanojević, *Popis Crne Reke 1844*, Letopis Timočke eparhije, Zaječar, 1925, 32—33.

³⁾ V. Karić: *Srbija*, opis zemlje, naroda i države, Beograd, 1887, 893.

¹⁾ F. Drovenik, *Razvoj rudnika Bor*, zbornik »Bor 1903—1953«, Bor, 1953, 19.

²⁾ F. Drovenik, isto, 19.

³⁾ *Spomenica Timočke eparhije (1834—1934)*, Zaječar, 1934, 77.

neki u prostome narodu jako ukorenjeni strah od špitalja“. Ova bolest „s oca na sina nasleđuje se, a kad što i čitave familije gnusnom rugobom žigoše“. Ta je bolest „u svojim posledicama dosta grozna“, ali ona ipak „zbog vrlo sporog svog napredovanja ne zadaje našem seljaku bog zna kakve brige, ni ga pobuđuje da za vreme potraži potrebnoga leka“. Isti izvor dodaje da u svim pravcima društvenog života po ovim selima tada vlada zaostalost. „Samo nekoliko proizvođa zemljodelstva (šljiva, žito i kudelj) prerađuje seljak, sve druge radnje su u rukama varošana i stranaca. Iz šljiva, a i komine, gde je ima, peče narod rakiju i ta se radnja tako rasprostrla, da nema sela gde ne bi bilo poviše kazana.“¹⁾

Ostala su i neka zanimljiva svedočanstva o porodičnom životu po selima ovoga kraja u to vreme. M. Stanojević je na osnovu jednog dokumenta iz 1844. godine o porodičnim zadrugama zaključio da su tada ovde „zadruga bile male (broj se kreće od 5,21 do 7,54)“ i da je „zadružno stanje, protivno ukorenjenom verovanju, isto kako kod srpskog tako i rumunskog stanovništva. Ali ipak nešto su brojnije zadruge po srpskim selima.“²⁾ J. Mišković je takođe uočio neke činjenice o životu ovih sela toga doba. Osobito je zanimljiva ona o organizaciji naselja i porodičnom životu. Tako se kod ovih seljaka sreta jedna posebna organizacija naselja; onde „gde mu je stoka, livade, zabrani, tu mu se nalazi kuća, onakva skoro ista, kako i ona u selu; tu mu je pojata (povata) i skoro većina pokućstva. Tu mu je plevnja, staja u kojoj drži seno, slamu i šašu, da ne kisne“. O porodičnom životu u selima ovoga kraja, isti autor kaže ovo: „Momci se vrlo mladi žene, od 15—18 godina najdalje. Ostane li koji momak ne oženjen, a obuzme ga brada, onda se mučno može da oženi s dobrom devojkom, jer je drt (star). Naprotiv, devojke se udaju vrlo matore (drte); od 25 godina mlada je devojka koja se uda, a udaju se i od 30 godina za decu od 15 godina. Tih primera ima dosta. Ja držim, da je taj običaj uveden iz ekonomskih prizrenja: otac momkov hoće da što skorije ima jednog radnika više u kući, pa sina rano ženi; a otac devojački naprotiv, udaje kćer kasno, da bi jednog radnika duže u kući imao.

¹⁾ Stevan Mačaj, *Građa za poljoprivredu* Okruga Knjaževačkog (sa kartom), Glasnik Srpskog učenog društva, Beograd, 1866, knj. II, sv. XIX, 320, 325, 329, 331.

²⁾ M. Stanojević, *Popis Crne reke 1844. godine*, Letopis Timočke eparhije, Zaječar, 1929, 35.

To su bili, valjda, uzroci ali ovaj se običaj u ovom kraju tako ukorenio, da ga je vrlo teško izmeniti.“¹⁾

Drugi podaci pokazuju da je ovo vredelo i za sam Bor. Nasledni sifilis („frenka“) u njemu će vladati još veoma dugo, sve do naših dana, a organizacija stanovanja između kuće u selu i pojate negde u ataru takođe se zadržala delom i do danas. Pored kuća („kaza“) u kojima su stanovali u selu na obalama Borske reke ispod Čoka Dulkana, obično je svako domaćinstvo imalo u ataru, dosta daleko jedno od drugog, na svojim posedima i svoje „pojate“. U njima je veći deo godine, čuvajući stoku, provodio život jedan deo čeljadi, a u selo je odlazio samo s vremena na vreme, da uzme potrebne namirnice. Tako su u ovom selu živeli seljaci, pa i oni koji su sebe smatrali za bogatije. Tu je bilo samo nekoliko „kalauza“, koji su za račun gazda i stočnih trgovaca iz Žagubice i drugih mesta, onih što su „trgovali s Peštom“, otkupljivali stoku u Boru i okolnim selima.

Ali pri kraju prošlog i u osvit ovog veka, i u Boru se počelo ponešto menjati, kao i u njegovoj okolini. Zbog porasta broja stanovništva i sve češćih deoba zemlje, život je postajao sve teži. To se odrazilo i na organizaciju i zasnivanje porodice kod ovih seljaka. Nastala su vremena kada se i ovde porod počeo „planirati“, kao i u drugim selima ovoga kraja. Sve je češća pojava bila da se brakovi sklapaju samo da bi se uvećalo imanje ili da bi se njima postigla neka druga ekonomska korist. Sve su češći, takođe, bili slučajevi da u porodicama ostane samo jedan naslednik, pa su neki počeli da zetove dovode u kuću, i tako su se imanja spajala i vršila se njihova „koncentracija“. Maloletnički brakovi postali su pravilo; kada su normalno muškarac i žena postajali sposobni za brak, ovde se sve više ukorenjivalo shvatanje da su oni već za to prestareli. Zbog toga su počeli venčavati decu ispod petnaest godina. Priređivane su i svadbe „bez popa“ ili svadbe „bez venčanja“, kada roditelji prosto sastave svoju decu „da žive“. U takvim prilikama je mlada bila obično sa vencem na glavi, kao i prilikom venčanja u crkvi, a tu su bili i kum, stari svat i dever. Pošto bi se mladenci prstenovali, nastalo bi veselje sa pesmom i sviračima. Ova deca su tako „živela“ zajedno

¹⁾ Jovan Mišković, *Knjaževački okrug (sa kartom)*, Glasnik Srpskog učenog društva, knj. XLIX, Beograd, 1891, 98, 104.

dok ne poodrastu i ne postanu bračno punoletna, a onda bi ih odvodili u crkvu da sklope „pravi brak“.

Ratarska i stočarska proizvodnja ostale su u Boru veoma dugo primitivne, ali je proizvodnja alkohola bila znatna, o čemu svedoči i podatak da je u Boru pri kraju prošlog veka bilo „40 pivnica koje su se nalazile više sela i koje su noću seljaci čuvali“. Ove pivnice su „razorene tek 1892 godine“.¹⁾ Tada je selo imalo samo jednu kafanu i osnovnu školu. Zabeleženo je takođe da je 1899. godine ta „Borska škola imala samo dva odeljenja — žensko i muško — i dva učitelja“.²⁾

To je tada bilo zabačeno selo „vlaškoga jezika i naravi“, u kome su vladali *hajdučija* i *sujeverje*. O tome svedoči i jedan dokumenat koji govori o tom vremenu. „Vredno je napomenuti, da je i pre otvaranja rudnika, Bor spadao u moralnom i religioznom pogledu najgore od sviju gradova Srbije.“ U njemu je „bila nesigurnost takva, da u njemu ni jedan trgovac olako nije smeo da prenoći“. Seljaci iz Bora „nisu hteli da pomognu podizanje hrama, pa ni kamen za to da nose, i to zbog svoje religiozne indiferentnosti“. Taj svet „crkvu slabo posećuje, iako ona od njega ništa ne traži, pa ni običan crkveni tas se u crkvi ne iznosi, da se ne bi time on odbijao i zazirao od crkve. A uzrok je tome njegov osobeni mentalitet i njegovi osobeni običaji, kojih se pridržava. Tako, na primer, o velikim i najradosnijim hrišćanskim praznicima, on mesto da žuri radosno u crkvu, voli da ostane kući, da odaje pomen svojim umrlim, da pali sveće i deli podušja i da plaće. Zbog toga, o velikim hrišćanskim praznicima, kada se sve raduje, kao o Božiću ili Uskrsu, selo Bor i Brestovac sa kuknjavom koja se razleže po kućama, daju izgled mesta koje je snašla neka velika nesreća“. Njegovi stanovnici „o zadušnicama nikako crkvu ne posećuju, niti sveštenika da spomene njihove mrtve ili da okadi njihove grobove pozivaju“. Kad sveštenik dođe u kuću „radi osvećenja uoči slave“, dobija „žalosnu nagradu“ i „ona se obično sastoji iz jednog jajeta, a ređe od 2—3 jajeta, ili jedne ili dve glavice crnog luka“.³⁾

Ali, ako su seljaci u Boru bili već tada „religiozno indiferentni“, oni su imali izvesne običaje veoma karakteristične za

¹⁾ *Spomenica Timočke eparhije (1834—1934)*, Zaječar, 1934, 77.

²⁾ *Kolektiv*, list Socijalističkog saveza radnog naroda Borske opštine, br. 30, 30. decembra 1958, 6.

³⁾ *Letopis Borske parohije i crkve*, 2, 3, 4, Arhiv pravoslavne crkve u Boru — rukopis.

njihov društveni život i shvatanja. Među njima treba naročito istaći veliko poštovanje predaka, običaje oko smrti i sl. Oni odmah padaju u oči svakome koji duže posmatra ovaj svet.

Već prilikom pogreba može se to lako zapaziti. Čuje se jezivo zapomaganje i naricanje, a to izvode određene žene koje idu grupisane u pogrebnoj povorci. One su po tome poznate: hvataju se za ruke pa, svrstane u jedan ili dva reda, idu ispred kovčega u kome je mrtvac i nariču („pevaju“), određene i uvežbane pesme, moleći pokojnika da se u poslednjem času vrati sa puta „sa koga se dosad niko nije vratio“. Pri tome ne plaču, i ovaj svoj posao obavljaju u „vidu zanata“. Dok one tako nariču, jedan od muškaraca nosi ispred kovčega mladu šljivu iščupanu iz korena. O njene grane obešene su marame i pramenovi različito obojene vune; to se drvo posadi pored groba i često se primi, te zbog toga seoska groblja u ovom kraju, pa i ono u Boru, veoma liče na neke šljivike. Sve se ovo preduzima samo ako je umrla mlađa osoba; ako je u pitanju starije čeljade, pogreb je sasvim tih i običan.

Za pokojnikom se nosi crnina dugo, obično godinama. Veoma dugo daju se i pomeni, koji se ovde zovu „pomane“. Te „pomane“ daju se od dana smrti, mnogo godina, u različitim prilikama. Tako se odmah posle sahrane uveče daje „cara“, zatim se „pomane“ daju posle sedam dana, pola godine, godinu dana, i kasnije za sedam godina. Ako je pokojnik poginuo, daju mu se „pomane“ i za devet godina. Za „pomanu“ se u kući čine velike pripreme i ona traži znatne materijalne žrtve, koje često nisu ni u kakvom odnosu sa stvarnim mogućnostima porodičnog budžeta. Tom prilikom se spremaju naročiti hlebovi od čiste pšenice, prave kite cveća od testa, nabavljaju posebne sveće i mnogo raznovrsnog jela, pa se sve to stavi na dugačku trpezu oko koje su se okupili svojta i prijatelji. Ne zaboravi se ni da se na trpezu postavi poveći štap, i to zbog toga da se pokojnik na drugom svetlu može njime „briniti“ od drugih pokojnika, kojima njihovi potomci ne priređuju „pomanu“, pa su zato zavidljivi i napadaju sve one čiji su srodnici na zemlji pažljiviji prema svojim umrlim. Sve je to protkano posebnim i određenim ritualom, a kada se on završi, nastaje gozba, na kojoj svak jede i pije ono što je ispred njega, što može rukama dohvatiti ne pomerajući se sa sedišta. Kada se gozba svrši, običaj je da oni koji su u njoj učestvovali mogu poneti ostatke jela, ali opet samo sa onog prostora koji mogu rukama dohvatiti. Štaviše, ima slučajeva

da poneki domaćin priredi sebi još za života bogatu „pomanu“, kao da je „već umro“. Ovo osobito biva u slučajevima kada on nije siguran da će posle njegove smrti to učiniti njegovi naslednici.

Onima koji su ostali bez „pomane“ ili koji su poginuli u ratu, pa im se ne zna grob, selo je priređivalo jednu vrstu kolektivne „pomane“. Ona se zove „priveg“. Veruje se, naime, da su oni kojima se redovno ne priređuju „pomane“ na drugom svetu u mraku, pa ih zbog toga treba na neki način osvetliti i razveseliti. To je činilo i čini čitavo selo, kolektivnim naporima. U određeni dan, izabrana lica išla su kolima kroz selo i zaustavljala se pred svakom kućom, a domaćin ili domaćica ubacivali bi što veće cepanice drva u ta kola. Od tih drva bi se uveče nasred sela, na glavnom raskršću, napravila lomača i potpalila. Okolo su stajali žene i muškarci, koji su doneli sa sobom ponešto za jelo i piće. Kada bi se vatra razgorela, oko nje bi posedali, jeli i pili, a posle toga došli bi svirači i nastala igračka „do besvesti“.

Takve su bile prilike ovde u osvit ovoga veka... A tada su u ovo ubogo selo počeli da navraćaju neki stranci. To nisu bili ni hajduci ni marveni trgovci. Istina, i oni su tražili zlato, kao i hajduci i trgovci, ali na nešto drugačiji način.

2. RUDNIK I „ČARŠIJA“

O otkrivanju rudnika u Boru na vratima njegovog muzeja stoje ove reči: „Idući za dugom andezitskom erupcijom, koja se pružala u pravcu sever-jug, od Dunava ka Nišavi, bivši upravnik Kostolačkog rudnika, Ing. Franja Šistek, počev od 1900 godine, dolazio je redovno godišnje na nekoliko dana do Bor sela i vršio ispitivanja terena u nadi da će možda otkriti bakarnu rudu. Tri godine vraćao se bez ikakvih rezultata. Godine 1903 došao je s proleća i radio je mesec i više dana. I kada je već prekinuo rad radnika i spremao se na put, ostao je dobrovoljno da radi još malo Meždinović Pavle, dečak od 16 godina... I samo nakon sata rada, pijukom je udario u rudu, odvalio je parče i odneo je inženjeru Šisteku. Ruda je pronađena u rudnom sloju Čoka. Dulkan, u jednoj od tri naporedne pukotine kroz koje su se slegli mineralizatorski elementi.“

To se desilo noću između 5. i 6. maja 1903. godine.

Koncesiju za otvaranje ovog rudnika imao je Đorđe Vajfert, industrijalac iz Beograda. Nekada se on slavio kao „Kolombo našeg rudarstva i začetnik industrije“ u Srbiji.)

Ali dokumenti nesumnjivo pokazuju da se za rudno blago u Boru znalo već decenijama pre nego što se pristupilo eksploataciji samog rudnika, i zbog toga „pronazak rude nije moguće vezivati za jedan datum“. Biće ipak najverovatnije mišljenje da su „početkom 1930 godine, ustanovljene prve male ali sigurne količine rude, dovoljne da se počnu ozbiljni istraživački radovi.“²⁾ Pri tome je odlučna bila činjenica što je tada pronađena ruda bila veoma dobrog kvaliteta. „Sadržina bakra u njoj iznosila je 6—25%. Ova ruda bila je, uglavnom, sulfidnog sastava. Pored sumpora, sadržavala je silicijuma, aluminijuma, gvožđa, bakra, antimona, arsenika, selena, telura, srebra, zlata i nešto platine.“³⁾

Zbog toga Vajfert nije bio mnogo nezadovoljan što je Šistek, tražeći zlato u Boru, našao bakar. Kao iskusan poslovan čovek, on je odmah ocenio značaj ovog pronalaska. Ali se odmah postavilo i pitanje finansiranja investicija i eksploatacije rudnika. Sam Vajfert nije imao tada potrebnog kapitala za ovo, pored ostalog i zbog toga što je već bio potrošio prilično novca tražeći rude na raznim stranama.⁴⁾ Zbog toga je prvo pokušao da za eksploataciju novog rudnika zainteresuje vlade u Beogradu i Beču. U tome nije uspeo, iako je u Beogradu „imao izuzetno lep ugled i položaj u dvoru“, a isto tako dobro stajao je i na dvoru u Beču pošto je „baveći se svake godine preko leta u Ištu na odmoru, Vajfert uspeo da preko svoga prijatelja barona Šisla, šefa Dvorske Bečke kancelarije, plasira sve ono što je išlo Srbiji u korist“. Razlozi za ovaj njegov neuspeh bili su „više prirode“, i to ekonomske i političke. Upravo, to su bila izuzetno mutna vremena na Balkanu, koji je i inače u Evropi važio kao „bure baruta“. U Srbiji je vladala neverica u sopstvene snage, kao i nestašica kapitala, a u Austriji je prevladavalo mišljenje da nemirno balkansko područje -u ekonomskom pogledu, pa i u pogledu ruda, ne vredi mnogo. Zbog toga se Vajfert mo-

¹⁾ D. Jovanović, *Or et cuivre, Serbie Orientale*, Paris, 1907.

²⁾ F. Drovenik, *Razvoj rudnika Bor*, zbornik „Bor 1903—1953“ Bor, 1953, 19.

³⁾ M. Mihailović, *Od rude do bakra*, zbornik „Bor 1903—1953“, Bor, 1953, 26.

⁴⁾ *Industrijski pregled*, god. V, 1—15. februar 1937, 17.

rao obratiti na drugu stranu, i našao je finansijera u Parizu. Čim su bili obavješteni o istražnim radovima u Boru, francuski kapitalisti su se zainteresovali za ovaj posao. To su učinili i pre nego što je „pronađena“ ruda u noći između 5. i 6. maja 1903. godine. Već ranije u Bor su došli, 1902. godine, baron de Bats, a posle 1903. godine *Ferdinand Rabelaz*, poznati francuski stručnjak, i po njihovim izveštajima osnovana je banka *Mirabaud, Peurariet Cie*, 1904, koja je dala sredstva da se otvori rudnik i koja se kasnije nazvala „*Francusko društvo Borskih rudnika — Sv. Đorđe — La Compagnie Française des mines de Bor — Saint Georges*“.¹⁾

Vajfert je prodao svoju rudarsku koncesiju u Boru i okolnim selima novom preduzeću. Tako je ovo društvo dobilo od države „povlastice za 50 godina“, počev od 30. septembra 1903. godine „za kopanje, vađenje, ispiranje i izrađivanje ruda i kopova u opštini Borskoj, Kriveljskoj i Oštrejskoj“, i to „na prostoru od 24 miliona kvadratnih metara, što čini 240 rudarskih polja, računajući svako rudno polje po 100 000“.²⁾ Vlada Srbije donela je i naročito rešenje u kome su bile precizirane ove „povlastice“. Po tom rešenju, Francusko društvo Borskih rudnika smatra se „kao jedini povlastičar sa svim pravima i obavezama po ovoj povlastici i po propisima Zakona rudarskog“. Društveni kapital „utvrđen je na 5 500 000 franaka; društveni kapital je u akcijama, koje su podeljene u jednu hiljadu akcionara od po 500 franaka“. Rešenjem je takođe propisano da se povlastičaru ustupa „po propisima Zakona rudarskoga na besplatno uživanje, za rudarske i topioničarske ciljeve, državna šuma na Crnom Vrh. Ovaj šumski prostor iznosi svega 1 003 ha i 51,2 ara“. Još mu se daje i „pravo upotrebe vode za rudarske ciljeve za sve vreme trajanja ove povlastice, a na rekama: Borskoj, Kriveljskoj i Breštovačkoj“.³⁾ U isto vreme je *Compagnie Française des mines de Bor — Concession Saint Georges* overila kod suda u Parizu svoje statute (Statuts), u kojima stoji (art. 3) da je ona dobila ta prava.⁴⁾

1) *Industrijski pregled*, god. V, 1—15. februar 1937, 17.

2) *Spomenica* 1936, 14.

3) *Rešenje Vlade Srbije*, R. br. 1070 od 17. juna 1904; overen prepis se nalazi u arhivi Todora Naumovića, Bor.

4) *Compagnie Française des mines de Bor, Statuts, Paris*, 1927, 4.

Glavnu korist iz svega ovoga izvuklo je Francusko društvo Borskih rudnika i Vajfert. Društvo je dobilo u eksploataciju rudnik sa izvrsnim sadržajem rude, a Vajfert je dobio za prodatu koncesiju i druga prava „1 250 000 franaka u zlatu i 1 750 000 franaka u akcijama“.¹⁾ Šistek i seljaci su dobili „više nade“ u blagostanje koje će nastupiti sa otvaranjem rudnika nego kakve druge stvarne koristi. Istina, Šistek je odmah u početku otvaranja rudnika dobio položaj „direktora“, ali je sa dolaskom francuskih stručnjaka ubrzo potisnut i pao u zaborav. On se ipak nije dao; iako bolestan, nastavio je da istražuje okolna brda i da traži rudu. Umro je 1907. godine i sahranjen je u Boru. Priča se da je već u samrtnoj agoniji poverio nekima od svojih rudara da je pronašao „jednu novu rudnu žicu, jaču od Bora“, ali nije dospeo da kaže na kome se mestu ona nalazi, i tu je svoju tajnu odneo u grob. Seljaci su bili još više razočarani. Verovali su da je u brdima njihovog sela pronađeno zlato i da će se od njega svi obogatiti. Pronalaskom bakra nisu bili naročito oduševljeni, ali su se ipak u potaji nadali da će u novom rudniku bar naći posla za sebe, dok su oni bogatiji među njima mislili da se sa novim redom stvari u selu neće nešto naročito izmeniti.

Ali već na prvim koracima pošto je otvoren rudnik razočaranja su počela da se nižu jedno za drugim. U samom početku, radovi na rudniku su se izvodili sporo i sa velikim teškoćama. Tako u jednom izveštaju rudarskih vlasti iz aprila 1904. godine stoji i ovo: „U terenu ove povlastice nema nikakvih investicija ni građevina... Transport u potkopima vrši se po železničkim šinama ljudskom snagom. Dužina podzemne železnice iznosi 650 metara, a nadzemne oko 300 m.“²⁾ Teškoće koje su vladale u to vreme ističu i oni koji su iskorišćavali ovaj rudnik. „Prvih godina teškoće su bile ogromne; nismo imali železničke veze, čak ni puteve, prvih šest godina svi transporti mašina, materijala, uglja, bakra, vršeni su volovskim kolima do Dunava. Bor i okolina su bili nepoznati i zabačeni krajevi. Pored toga ma koliko da su stručne analize dale najbolje rezultate, ipak u samom početku Društvo je imalo ogromnih teškoća, jer se odmah nisu mogla naći glavna

1) Dr V. Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, Beograd, 1951, 271.

2) Dr V. Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, Beograd, 1951, 267.

nalazišta bakra. To je pošlo za rukom tek 1906. godine.¹⁾ Uostalom, to se vidi i po proizvodnji; ona je u početku bila dosta skromna. Tako je u toku 1904. i 1905. godine bilo proizvedeno svega 5 500 tona rude. Ali su strani kapitalisti znali da su napravili jedan sjajan posao. Njima je bilo jasno da ovde ima rude u izobilju, da je ona izvrsnog kvaliteta, a radna snaga veoma jeftina. Trebalo je samo investirati kapital da bi se to iskoristilo. Zbog toga su oni već 1905. godine u jednoj šupi organizovali hemijsku laboratoriju i na licu mesta otpočeli su da prerađuju rudu. Ta se prerada sastojala u izdvajanju bakra i plemenitih metala od ostalih primesa u rudi. Postepeno su uvedene i nove mašine i uređaji: „vater-žaketne peći 1906, konvertorska hala sa 4 mala konvertora i sl. Povećao se i broj radnika. Naprimjer, dok 1904. godine u ovom rudniku nije radilo više od 100 radnika, njihov se broj 1906. godine već popeo na 1 450.“²⁾

Rudnik se neprestano razvijao i pored svih teškoća. Neke od njih su otklonjene tek povezivanjem Bora sa železnicom, preko Metovnice. „Ova pruga koloseka 76 cm odvaja se preko pruge Paraćin-Zaječar u stanici Metovnica. Izrađena je 1910 i 1911. godine za potrebe Borskih rudnika.“ Ona je bila „svojina Francuskog društva Borskih rudnika i služila je isključivo za prevoz raznog materijala i goriva u rudnik i bakra za izvoz u inostranstvo...“³⁾

Francuski kapitalisti su ipak bili veoma zadovoljni ovakvim razvojem stvari. „Iz Bora, sirov bakar je izvožen preko Dubrovnika za Evropu (Hamburg itd.), kao i za Ameriku. On je tražen i kupovan svuda, jer ima reputaciju odličnog bakra, koji nije krt. Ono što je opravdavalo njegovu reputaciju, to je da se on vadi iz naslaga u kojima leži sa srebrom i zlatom.“⁴⁾ Zbog toga su oni proširivali postrojenja u rudniku, a počeli su da se bave i problemom smeštaja brojne radne snage, koja je iz svih krajeva nagrnula u ovaj rudnik.

Tu leže koreni zasnivanja „čaršije“ u Boru. To je bila jedna nova društvena kategorija, od značajnih posledica za ovaj kraj.

¹⁾ Spomenica, 1936, 3, 14.

²⁾ M. Cojić, *Životne prilike između 1903 i 1953. godine*, zbornik „Bor 1903—1953“, Bor, 1953, 42.

³⁾ D. Naumović, *Saobraćaj u Timočkoj krajini*, Spomenica Timočke krajine, 1833—1933, Beograd, 1933, 106.

⁴⁾ Spomenica, 1936, 6.

Još od otvaranja rudnika „Bor je bio malo rudarsko naselje, građeno na tipično kolonijalni način, sa malim rudnim jednoličnim kućama od bondruka, bez ikakvih sanitarnih uređaja, bez uličnog osvetljenja... Ali porastom preduzeća raste i broj radnika, a sa tim rastu i njihove životne potrebe. To koriste razni špekulantski elementi i bogati seljaci iz okoline, koji dolaze u Bor i pored kolonije zidaju male, sitne neuredne kuće u kojima smeštaju razne trgovačke radnje. Tako počinje da niče Borska čaršija iz koje izrasta Bor, koji nije više mala rudarska kolonija, ali još uvek nije ni grad, jer su mu nedostajale razne ustanove koje čine elemente jednog grada.“¹⁾

„Čaršija“ se u Boru stvarno počela zasnivati već sa dolaskom Šistekovih rudara. To su bili radnici sa strane koji su se i radom, i stavom, i načinom ponašanja duboko razlikovali od ubogih i zaostalih seljaka u Boru. Još je veća društvena razlika bila između ovih seljaka i Francuza, koji su u Bor došli da preuzmu upravu rudnika. Iako je njih u početku bilo samo „oko 50 duša“, ubrzo su uzeli sve u svoje ruke; nisu zauzeli samo sva važnija mesta u upravi rudnika već su za „majstore“ dovodili svoje ljude, osobito Italijane. Svoj dolazak u Bor shvatili su kao dolazak u jednu veoma zaostalu koloniju, i odmah su počeli da se ponašaju po već oprobanim pravilima svoje kolonijalne prakse. Iz sela Bora privukli su na svoju stranu neke uticajnije ljude, namestili ih u opštinu, trudili se da Bor dobije poštu i policijski komesarijat, i u njima su pomoću korupcije stekli svoje ljude, a zatim su se bacili i na širenje katoličke religije u ovoj „verski indiferentnoj sredini“. Sa njihovim dolaskom, u tom kraju je istrebljena hajdučija i nestalo je „marvenih trgovaca“.

Ali ovo ubogo „vlaško selo“ nije moglo da primi u sebe tolike došljake, pa su se Francuzi dali na posao ne samo da podignu nužna postrojenja u rudniku i za upravu nego i da izgrade stanove i za svoje osoblje. Već 1905. godine počeli su da podižu nove zgrade i stanove, iznad sela, i to je bio početak novog naselja — Stare kolonije. Ali to više nisu bile primitivne kuće „od bondruka“, kao one dole u selu, već zgrade od nešto boljeg materijala i podignute „planski“. No kako je priliv nove radne snage bivao sve veći, nove su zgrade nicala u produženju Stare kolonije, sve dalje do sela, i to

¹⁾ *Anketa o trgovini i ugostiteljstvu*, Arhiv Opštine Bor, 1961, 1.

„neplanski“. Mnogi radnici koji nisu bili iz Bora i okolnih sela podizali su tamo za sebe kućice ili barake, gde je ko stigao i kako je mogao. O tim stanovima i životu u njima postoji zapis jednog očevidca. „... Pokazaše mi njihove stanove. To su dugačke postavljene kuće, blizu samih topionica, i tu sem patosa nema ničeg drugog. Ova raja što dolazi umorna sa rada, obično se prostre po patosu, pokrije svojim kaputićem, koji je tanak, sirotinjski, jer oni koji imaju tople kapute i bunde i ne dolaze da rade, i onda ležu bliže jedan drugom, te se tako zagrevaju. A kakav je tu vazduh od te mase, koja tu spava i diše, može se zamisliti. Kakva higijena.... Ona je ovde iz daljine doviknula: Zbogom. No zato treba videti, nasuprot ovome, na drugoj strani stanove za Francuze, upravu i činovnike, kao i za njihove ljude — majstore. To su čiste, lepe i male vile.“¹⁾

Pored Francuza i domaćih radnika, u Bor su vremenom pristizali i pripadnici drugih nacija. Još od samog početka u rudniku je radilo dosta Čeha, Mađara i Nemaca, a posle prvog svetskog rata i priličan broj ruskih emigranata, „belogardejaca“. Već tada *Borski letopisac* beleži da „crkveni ruski hor postoji u Boru od 1923. godine“, da je on „odličan“, da su pored toga Rusi „otvorili i svoju osnovnu školu sa zabavištem, da ona vrlo dobro radi“, da „imaju svoju kantinu sa čitaonicom, i često priređuju koncerte sa pozorištem i predstavama u korist svoje škole“.²⁾

Ovo naselje se proširilo osobito posle 1928. godine, kada su otvorena nova ležišta ruda na Tilva Miki. Tada se pristupilo izgradnji „Nove kolonije“ iznad Borskog potoka. O tome letopisac kaže ovo: „Do septembra meseca 1928. godine, selo Bor izgubilo je onaj živopisni izgled, koji je imalo nalazeći se na obalama Borske reke. Gotovo jedna polovina njegova preseljena je na brdo prema jugu ili je rasturena dalje. Tako sad gde je bila glavna polovina sela, izgleda pusto, kao da nikad tu nije bujao život, i samo se s vremena na vreme čuje odjek kamena, koji lokomotive dovlače i bacaju u reku.“ On dalje naročito podvlači da se „u drugom polugođu te godine Borska radnička kolonija naglo podiže. Zidaju se u njoj veli-

¹⁾ *Organizovani radnik*, br. 9, 1925; v. S. Bosiljčić, *Radnički pokret u Boru i okolini*, Beograd, 1959, 47.

²⁾ *Letopis*, 31, 32.

čanstvene zgradice za stanovanje, kao i fabrička odeljenja“, a krajem 1930. godine „doveden je u Bor vodovod i podignute su tri česme sa lepom planinskom vodom“. U julu 1932. godine on kaže „da je Francusko društvo podiglo opštinsku zgradu i uzelo u zamenu staru opštinsku zgradu, kao i 15 ha površine na kamenom brdu Tilva Rošu“.¹⁾ To je vreme kad je ponešto rađeno i za zabavu nove čaršije. Istina, u Boru je još od 1916. godine postojao bioskop, „koji su Nemci uveli, uglavnom za svoj živalj.... 1920 organizovan je fudbalski klub, a nešto docnije osnovan je i omladinski tim. Francuzi su 1920 godine počeli da igraju i tenis, ali je ta igra uglavnom ostala ograničena na njihov krug“.²⁾

Uporedo sa ovakvim razvojem i organizacijom naselja stvarao se i trgovački deo čaršije. Bor je dobio svoju „staru čaršiju“ još 1905. godine, i tu su seljaci iz okolnih sela i samog sela Bora iznosili i prodavali svoje proizvode „došljacima“. Otvorile su se i krčme i prodavnice kolonijalne robe. Tako se nekoliko seljaka iz Bora počelo bogatiti. To je osobito postigao jedan od njih, koji je dobro stajao kod Francuza i ubrzo postao „glava čaršije“. On je vremenom osnovao: parni mlin, strugaru, valjaru, vunovlačaru i kamenolom. U samom Boru je proširio svoju kafanu („Simina kafana“) i dućan, i nemilosrdno je počeo goniti svakoga koji bi pokušao da mu konkuriše. Dugo vremena je u tome uspevao, jer je bio predsednik opštine, i dobro je „stajao kod Francuza“. Ali vremenom je i on dobijao konkurente, koje nije mogao slomiti. To su bili ljudi koji su dolazili iz drugih palanaka i ovde osnivali razne „prčvarnice“ u kojima su se hranili radnici. Ali to su počeli da rade i neki njegovi seljaci, koji su se obogatili prodajom zemlje Francuzima, pa su i sami počeli ponešto da „promaću“.

Proširenje naselja i priliv nove radne snage posle prvog svetskog rata privukao je i druge poslovne ljude. Iz Zaječara su došla dva brata i otvorila „bakalsku radnju“, jedan abadžija iz Žagubice otvorio je svoju radnju, ali kako mu se „više isplatio rad sa kafanom“, otvorio je zatim i kafanu. Nekolicina preduzimljivih ljudi iz Makedonije otvorila je „narodne kuhinje“. Ovaj posao je išao naročito dobro, i oni su

¹⁾ *Letopis*, 24, 36, 37, 51.

²⁾ M. Cojić, *Životne prilike između 1903 i 1953*, zbornik „Bor 1903—1953“, Bor, 1953, 44.

ubrzo mesto privremenih baraka podigli za sebe „kamene kuće“. O tom procesu povećanja čaršije letopisac beleži ovo: „Čaršija se neprestano povećava, i već sredinom 1928. godine u Boru ima: 6 pekarnica, 1 radnička kantina, u kojoj je i posebna pekarnica, 1 kasina za Francuze, 5 kasapnica, 2 kobasičarnice, 3 manufaktorne radnje, 5 kolonijalno-bakalskih dućana, 2 berbernice, 1 krojačnica, 2 obućarnice, 1 narodna kuhinja, 1 kazandžinica, 1 ćurčijska radnja, 1 potkivačnica, 2 kovačnice, 1 mlekarđinica, 5 vinarskih podruma, 7 kafana i 4 piljarnice... Osim toga postoji i 1 magacin Francuskog društva Borskog rudnika gde se prodaje brašno na veliko, kao i sve što kolonijalno-bakalske radnje imaju.“¹⁾

Ovakav brz napredak naselja i čaršije pratile su i mnoge promene u svakom pogledu. Među tim promenama dve su naročito bile izrazite — pojava *alkoholizma* i *prostitucije*.

U Boru je dosta ljudi, još odranije, u alkoholu tražilo olakšanje i utehu od tegobnog života. To su im omogućavale kafane i seljaci iz krajinskog sela Sikola, koji su redovno donosili u svojim dugačkim buradima („fučijama“) i na samarima svojih konja dosta jeftinog vina. Sikolski „fučijari“ su dolazili u grupama („karavanima“) i znali su one koji su „stali na platu“, pa su im davali vino i na kredit ako nisu imali novca da ga odmah plate. Prostitucija se takođe širila... Borski letopisac u aprilu 1931. godine zabeležio je o njoj ovo: „Kafane i podrumi su se ovde preterano namnožili, privlačeći radnike sa pićem i svirkom svirača i prazneći im džepove čim prime platu. Među kafanama i podrumima nastala je nesa- vesna konkurencija. Tako je jedan kafedžija, velike ali za- bačene, kafane, zvani „čibuk“, da bi privukao radnike k nje- govoj kafani, otvorio u istoj javnu kuću — kuću bluda pod vidom kelnerica...“ Za ovim primerom pošli su i drugi. Već krajem iste godine u ovom pogledu „stanje Borske kolonije je žalosno“. U njoj ne samo što ima „mnogo kafana i podruma, i dućana raznih“ već „kafane nažalost radi svoga opstanka i usled međusobne konkurencije ne prezaju ni od najgorih sredstava za privlačenje radnika, — jer su nabavile pevačice i kroz njih postale mesto bluda... Tako se nemoral u Bor- skoj koloniji vrlo raširio.“²⁾

¹⁾ Letopis, 21.

²⁾ Letopis, 44

3. „ZATROVANO PODRUČJE“

*Plodne naše njive otrovnim plinom uništene,
U pakleno ždrelo nužda nas gole goni;
Iz mrača u mrak dizalica nas vraća izlomljene,
Iz krvi i znoja našeg niču — za druge — milioni...*

J. Popović, 1936.¹⁾

Ove reči pesnikove samo odražavaju očajanje i bedu u koje je doveo seljaka iz Bora i okoline otrovni dim iz rudnika. Taj dim je vremenom stvorio jedno „zatrovano“, „ugroženo“ područje u kome je uništio dobar deo flore i faune i doveo u pitanje i sam opstanak stanovnika toga područja. „Geografski ova površina leži između 19° 49, i 45" i 19° 52' i 50" istočno od Pariza i između 43° 59" i 30" i 44° 9' i 30" severne geografske širine. Oblik joj je uglavnom elipsast; duža osovina elipse iznosi oko 21 km a kraća oko 13 km.“²⁾ Na tom prostoru, ili u njegovoj neposrednoj blizini, nalaze se sela: Brestovac, Bučje, Donja Bela Reka, Zlot, Krivelj, Luka, Metovnica, Oštrej, Rgotina i Slatina.

Stvaranje ovog područja počelo je od samog početka prerađevane rude u Boru. To se tada izvodilo prženjem rude u „furnama“ pod otvorenim nebom. „U tu svrhu, Francuzi su 1905 godine načinili gomile oko 500 tona rude, kojih je moglo biti oko 50. Ove rudne gomile postavljene su na otvorenom polju i paljene bez ikakvih dimnjaka. Sumpor iz rude sagorevao je sam od sebe razvijajući gasove sumpor-dioksida koji su nemilosrdno pustošili tadanja plodna polja. Proces desulfurizacije trajao je osam nedelja, podrazumevajući šest nedelja za prženje i dve nedelje za hlađenje.“³⁾

Dugo iskustvo pokazuje da najveća pustošenja izazvana gasovima nastaju u trenutku kada dim iz rudnika padne na biljku dok je još rosa, kad je lišće vlažno, ili kad dim pada zajedno sa kapljicama kiše. Prirodno je da ovi gasovi deluju najubitačnije u vreme cvetanja biljaka, jer tada stradaju naročito oplodni organi, pa do oplodjenja i ne dolazi. Posle za-

¹⁾ Predgovor slikarskom albumu Đ. Andrejević-Kuna „Krvavo zlato“, iz noćnih poseta Boru 1935.

²⁾ Komisijski izveštaji, 27.

³⁾ M. Mihajlović, *Od rude do bakra*, zbornik „Bor 1903 do 1953“, Bor, 1953, 26, 27.

trovanja ovim dimom lišće dobija tipične mrlje i srebrnastu boju. Međutim, iskustvo takođe pokazuje da sve biljke ne stradaju podjednako od ubitačnog dima. Najosetljivije je povrće, ali se i kod njega može opaziti izvestan red otpornosti. Najpre strada pasulj, pa paradajz i krompir, a onda ostalo povrće. Posle povrća najviše strada lucerka, pa onda žita: ovas, ječam, raž i pšenica. Kukuruz je dosta otporan i dobro se bori sa dimom, osobito ako se nalazi na dobro obrađenoj i nadubrenoj zemlji. Od voća je najosetljivija šljiva, pa jabuka, koštičavo voće i kruška; plemenitije vrste vinove loze takođe stradaju. Ali dim napada i šumsko drveće (hrast, grab, klen, divlja kruška, kupina, smreka i jasen), iako je ono prema njemu prilično otporno. Stoka strada posredno, uzimajući zatrovanu biljnu hranu; ona često poboljeva, pobačaji su česti i dosta je kržljava. Neke životinje su gotovo sasvim iščezle iz ovog područja; tako su pčele prava retkost u njemu, a isto tako i zmije i izvesne vrste ptica.

Zbog svega ovoga, ovo je zemljište dobilo posebnu fizionomiju i sastav. Najviše je oštećeno u ataru samoga Bora i u atarima sela Brestovca, Bučja, Krivelja, Oštrelja i Slatine, dok su ostala sela u okviru zatrovanog područja manje izložena uticaju dima. Ima tu potesa koji su, prema stručnim nalazima, „potpuno oštećeni“ ili gde je „oštećenje stoprocentno“.¹⁾ Ali ima potesa na istom prostoru u kojima je oštećenje manje ili ga gotovo i nema. Na osnovu izvora može se ipak jasno utvrditi da se zatrovano područje tokom vremena samo povećavalo i oštećenje produbljivalo. Zbog toga je dolazilo do negodovanja seljaka, pa su vlasti preduzimale izvesne korake da to negodovanje nekako ublaže. Prva njihova briga bila je da utvrde veličinu i prostranstvo zatrovanog prostora, pa su zbog toga u raznim vremenskim periodima obrazovane *stručne komisije*, kojima je bilo stavljeno u zadatak da ovo ispituju. Nalazi i izveštaji tih komisija daju sigurne podatke o razvitku procesa trovanja dimom u ugroženom području Bora i o menjanju ekoloških okvira njegovih i njegove okoline.

U periodu od 1908. do 1954. godine dolazilo je ovde više „državnih komisija“. Sve se one slažu u jednom: zatrovano

¹⁾ *Komisijski izveštaji*, 27.

područje neprestano se širi. Poslednja po redu utvrdila je da se: „površina ugroženog zemljišta: povećala na 18 824 ha.“¹⁾ To je bila *osma* zvanična komisija od otkrivanja rudnika koja je utvrdila ubitačne posledice „belog dima“ iz ovog rudnika. Nalazi ovih osam komisija, iskazani u brojevima, izgledaju ovako:

Komisija godine	„Zatrovano“ područje u ha	A t a r i
1908.	1 250	Bor, Slatina
1922.	2 600	Bor, Slatina, Brestovac, Krivelj
1927.	—	„Štete od dima uopšte nema.“
1931.	11 200	Bor i okolina
1934.	10 500	Bor, Brestovac, Bučje, Krivelj, Oštrelj, Slatina
1935.	15 948	Bor, Brestovac, Bučje, Krivelj, Oštrelj, Slatina
1948.	15 424	Bor i okolina
1954.	18 824	Bor i okolina ²⁾

Intezitet razvoja oštećenja na ovom području (na površini u hektarima) vidi se iz ovih podataka:³⁾

¹⁾ *Komisijski izveštaji*, 8.

²⁾ *Komisijski izveštaji*, 35.

³⁾ *Komisijski izveštaji*, 36.

% izvršenog oštećenja	1908.	1922.	1934.	1935.	1948.	1954.
od 100—80	550	900	1 198	1 935	9 930	10 002
od 79—60		1 300	551	1 261	1 700	3 450
od 59—40	300	400	650	2 000	2 154	2 380
od 39—20	400		1 345	6 707	764	1 490
manje od 20			6 485	4 406	400	670

Izmene u strukturi obradivih površina na zatrovanom području između 1908. i 1954. godine bile su ovakve:¹⁾

(u hektarima)

Godina	Ukupno	Oranice	Vrtovi	Voćnjaci	Vinogradi	Livade	Pašnjaci	Neploidno	Golet	Šume
1908.	18824	5715	53	150	300	1538	2850	590	884	6744
1954.	18824	2520	9	213	138	842	1609	1822	9019	2300

Ovaj pregled veoma reljefno pokazuje promene koje su se izvršile u ovom prostoru za pola veka. Naročito su se promenili odnosi između oranica, vrtova, vinograda, livada, pašnjaka i šuma. Površine pod ovim kulturama veoma su se smanjile, dok su se povećale površine goleti i neplodnog zemljišta. Pored toga, zemljište u ovom prostoru stradalo je i strada od erozije, koja se ovde „vrši naglo“. To je jedan od

¹⁾ Komisijski izveštaji, 36.

glavnih razloga zbog kojih se zvanični podaci često ne slažu u rezultatu oštećenja zemljišta, jer se „odnos između proizvodnog i neproizvodnog zemljišta stalno menja“, pa se „jedno stanje vodi u katastru, a stvarno stanje neplodnog zemljišta je drukčije, tj. ima ga više....“ Kao primer za ovo navodi se što „po katastru je neplodno samo 11,8% ili 3 223 hektara, a po anketi u 1954. godini neplodno je 10 841 hektara. Dakle, postoji razlika od 7 618 hektara“. Stručnjaci ipak tvrde da „ova površina nije ustvari apsolutno neplodna, već ona predstavlja samo iznurene i degradirane oranice, vinograde, voćnjake, livade, pašnjake, usled oštećenja otrovnim gasom.“¹⁾ Isto tako, i razne vode koje su se lučile iz rudnika uticale su na izmenu ovog područja. „Iz Borskih rudišta ističu svake godine velike količine voda koje u svojim rastvorima nose bakarne soli. Ima dve vrste ovih voda: plava sa većom sadržinom bakra i kisela sa manjom.“²⁾ Obe ove vrste voda „zamuľuju i štete“ zemljište kuda prođu.

Ovakav razvoj prilika na zatrovanom području snažno je uticao na stanovništvo. U prvom redu, to se vidi po gustini naseljenosti i strukturi poseda. Na primer, 1953. godine ukupna površina ugroženog područja zatrovanog dimom u raznim stepenima iznosila je 214 km², a na tom prostoru živeo je svega 21 650 stanovnika, ili prosečno 79 stanovnika na jedan kvadratni kilometar. Tu je uračunat i sam Bor, a ako se on izuzme, onda gustina naseljenosti u selima „ugroženog područja“ iznosi svega 30 stanovnika na jedan kvadratni kilometar. Zbog toga na ovom prostoru seljacima pripada znatno više zemljišta nego onima udaljenim od zatrovanog područja. Na primer, ovde na jednog seoskog stanovnika dolazi 3,28 hektara zemljišta, a od toga otpada na „obradivu“ površinu 1,27, a na „oranicu“ 0,75 hektara.³⁾

Prirodno je što su se ove promene snažno odrazile na stav seljaka u svakom pogledu. One su ih ne samo osiromašile i zdravstveno ugrozile, već se vremenom u ovim selima uvrežio mentalitet da se obrada zemlje „ne isplati“, da je ona ovde zbog dima iscrpena i da je nemoguće povratiti u stanje kakvo je nekad bilo.⁴⁾ Seljak je iz toga izvukao pouku da je najbolje

¹⁾ Komisijski izveštaji, 55.

²⁾ Dr V. Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, Beograd, 1951, 276.

³⁾ Komisijski izveštaj, 68.

⁴⁾ Komisijski izveštaj, 34.

i ne starati se mnogo oko zemlje koja je na većem udaru dima iz rudnika, i da u nju i ne treba ulagati niti naročiti rad niti sredstva. Sredstva za život moraju se tražiti na drugoj strani, i to u radu u rudniku. Zbog toga je „industrijska zona“ Bora ne samo velika nego i posebnog karaktera. Zatrovano zemljište bilo je glavni razlog što su seljaci ovde svoju „nadu“ već odavno polagali više u rudnik nego u svoju zemlju.

4. DRUŠTVENE BORBE

Otvaranjem rudnika korenito su se promenile u Boru i okolini ne samo ekološke već i društvene prilike. U stvari, ovde se izvršio jedan dubok društveni eksperiment. Mesto ranijeg homogenog seljačkog društva, koje je živelo svojim patrijarhalnim životom po „povatama“, sa svojim „pomama“ i „fregom“, daleko od svih spoljnih uticaja, odjednom se ovamo sručilo mnoštvo novih uticaja, različite jačine i smeru.

Na sve to su seljaci iz Bora reagovali prilično različito. Neki od njih su prodali svoja imanja eksploatatorima rudnika i požurili da se što pre odsele iz sve te buke i dima, dok su se drugi još više učaurili u svoje kuće i „povate“, starajući se da sa novim redom stvari imaju što manje dodira. Neki su se, opet, trudili da što bolje iskoriste nove oblike, pa su prodali zemlju na kojoj su se izvodili rudarski radovi i sami se zaposlili u rudniku, a neki su otvorili „prčvarnice“ ili su na neki drugi način uhvatili veze sa rudnikom i tako došli u povoljačiji položaj prema ostalima. Već sama ta činjenica izazivala je podjelu među seljacima: na one koji su bili zadovoljni i na one koji nisu imali čemu da se raduju od novog reda stvari. Očajanje ovih drugih naročito se povećalo kada su videli da dim iz rudničkih postrojenja sve više pritiska njihove njive i livade i tamo izaziva pravu pustoš, i da se tome ne vidi kraj. Pored toga, rudnik je zahtevao i ljudske žrtve; stradali su ljudi u njegovim potkopima, a stradali su i oni u selu Boru, od mina i obaranja kamenja, koje su prouzrokovali radovi više sela na Čoka Dulkanu. Dešavalo se da neko pogine, ni kriv ni dužan, ispred svoje kuće ili na njivi. Štaviše, bilo je slučajeva da nastradaju i deca, i tada bi njihovi roditelji

izbezumljeni vrebali „da ubiju direktora ili nekog Francuza“, pa su se ovi morali iskupljivati poklonima.)

Broj radnika u naselju se ipak stalno povećavao. U vreme otvaranja rudnika „prvih rudara bilo je 30—40 na broju“, a već sledeće godine bilo ih je do 150, da bi ih 1906. godine bilo 1 450.²⁾ Došli su radnici sa svih strana. Pored seljaka iz sela Bora i okoline, pristizali su i drugi iz bliza i iz daleka. Bilo je tu Čeha, Mađara i Nemaca, a Francuzi su doveli i nešto svojih radnika, osobito Italijana. Sve su to bili kvalifikovani radnici, ali su oni ipak činili samo neznatan deo u masi seljaka, koji ranije sa industrijom ili kakvom tehnikom nisu imali nikakve veze. Zbog toga je kvalitet rada bio veoma slab, i ne treba se čuditi što je tada „livnica više proizvodila škarta nego upotrebljivih delova“. Istina, pitanje „stručnih kadrova Francuzi su pokušali da reše na taj način što su 1908. i 1909. godine doveli kvalifikovane radnike iz Vojno-tehničkog zavoda u Kragujevcu. Među njima je bilo mašin-bravara, kovača, električara i modelara. Izgleda, međutim, da tim ljudima nisu pruženi povoljni uslovi, ili da se nisu mogli priviknuti na novu sredinu, jer do 1912. godine nijedan od njih nije ostao u Boru.“³⁾

Ovo je radništvo, dakle, bilo veoma heterogeno. Činili su ga majstori, većinom stranci, koji su redom „držali ruku“ gazdama i seljacima, koji su dolazili da tu što zarade. Majstori su bili daleko bolje plaćeni, ali su radni uslovi i za jedne i za druge bili veoma teški. Radno vreme je bilo u početku „od 6 ujutru do 6 uveče“; samo su podne imali „voljno“ da bi ručali i malo se odmorili. „Vozari su dobijali 6,5 groša, pomoćnici majstora 8 groša, a majstori 2 dinara. Spavali su mahom u obližnjim selima, a hranili se gde je ko stigao. Više od polovine mesečne zarade odlazilo je na ishranu.“⁴⁾

Dolazak tolikog novog sveta povlačio je za sobom mnoge probleme, a među njima se svojom hitnošću isticao problem ishrane. Istina, za one koji su bili iz Bora i okolnih sela to nije bilo naročiti problem; oni su se „hranili kod svojih kuća“

1) *Letopis*, 24, 36, 37.

2) S. Bosiljčić, *Rudnički pokret u Boru i okolini*, Beograd, 1959, 8.

3) R. Stojković, *Mehanizacija*, zbornik „Bor 1903—1953“, Bor, 1903, 36.

4) S. Bosiljčić, *Radnički pokret u Boru i okolini*, Beograd, 1959, 11.

ili su „suvu hranu“ donosili sa sobom na rad. Ali kada su došli „samci iz udaljenijih krajeva i kada je postalo neophodno da se živi blizu radilišta, radnici su morali da organizuju neku vrstu zajedničke ishrane...“ Oni sa većim nadnicama hranili su se u kafani, a oni slabije plaćeni „hranili su se na pečalbarski način“. Neki su se opet „udruživali, kupovali zajednički namirnice, pa jedni za druge sami kuvali; dok bi jedna smena radila, oni iz druge smene spremali bi hranu za njih i obratno“.1) To je bilo vreme „kad je radnik više od polovine plate trošio samo na hranu“. A pošto su većinu sačinjavali oni koji su sami živeli u Boru, a porodice im ostajale u udaljenim mestima, to su oni „od ostatka nadnice morali ne samo da se odenu i obuju, nego i da pošalju kući. Dok su plate sve do Prvog svetskog rata ostale iste, razumljivo je da cene namirnica nisu ostale iste onakve kao upočetku, kada je u Boru živelo oko 100 radnika. Potražnja se povećala, a i borski dim je pustošio okolne njive, što je dovelo do skoka cena i veoma se oštro odrazilo na ionako nizak standard borskih radnika“.2)

To je bilo i vreme stvaranja i delovanja prvih radničkih organizacija u samom Boru. Ovde je već u toku 1906. godine osnovana sindikalna organizacija, „ali ona nije mogla javno da radi i okupi masu članstva“. Zatim su došle i druge. Pored svih teškoća, osećala se ruka ovih organizacija, a dokaz za to je činjenica da je već 12. januara 1907. godine zaključen novi tarifni ugovor između predstavnika radnika i uprave rudnika, „koji je predviđao skraćivanje radnog vremena sa 12 na 10 časova, a i izvesno povećanje nadnica“. Istina, to je bilo daleko od dobrog, ali su bile značajne druge odredbe uz ovaj tarifni ugovor po kojima „direkcija ne sme rudarskim i fizičkim radnicima ograničavati pravo organizovanja u stručne sindikalne organizacije“. Dalje se predviđalo „da svi radnici mogu nabavljati i slobodno čitati radničke novine“, kao i da „pretsednik i sekretar organizacije punovažno predstavljaju i zastupaju sve radnike pred direkcijom“.3)

1) M. Cojić, *Životne prilike između 1903 i 1953 godine*, zbornik „Bor 1903—1953“, Bor, 1953, 43.

2) M. Cojić, *Životne prilike između 1903 i 1953 godine*, zbornik „Bor 1903—1953“, Bor, 1953, 44.

3) S. Bosiljčić, *Radnički pokret u Boru i okolini*, Beograd, 1959, 15, 16.

Nesumnjivo, to su bile izvesne tekovine, ali je nezadovoljstvo i dalje tinjalo kako među radnicima u Boru tako i među seljacima u okolini. To nezadovoljstvo je dovelo do prvog štrajka u Borskom rudniku 1907. godine. Taj štrajk je trajao nekoliko nedelja, i nije suviše napomenuti da mu je povod bio *verske* prirode. Jedan od glavnih začetnika ove „pobune“ ispričao je o ovome, mnogo kasnije, ovo: „Ja sam u Bor došao za paroha 1906 godine. Francuzi su već uveliko eksploatisali rudu. Ali se oni nisu zaustavljali samo na tome već su bili doveli sobom jednog brata, koji je držao misu pod otvorenim nebom i pozivao narod da pređe u katoličanstvo. Kad sam video da uprava rudnika pomaže ovog brata i kapom i šakom, ja obavestim komesara policije da ću sazvati zbor i da ću protestovati protiv toga. Na zbor dođoše seljaci i radnici; bilo je više govornika i svi osudismo i brata i direktora rudnika. Malo zatim pridruži nam se još više radnika. Tako ja govorim, a iza mene oni razviše crveno barjače.... Radnici su tražili povišenje nadnice, seljaci oštete za uništenu zemlju od dima, a ja da se prestane sa katoličkom propagandom i podmićivanjem. Rezultat se pokazao brzo. Bratar uteče, a radnici otpočeoše sa štrajkom....“1)

Klasne razlike i društveni sukobi u Boru su se još više povećali posle prvog svetskog rata, kada je radna snaga počela „pristizati ne samo iz okoline Bora i susednih oblasti već sa teritorije čitave Jugoslavije“.2) Uslovi života za radnike bili su i dalje veoma teški. „Do 1924 godine, dnevnice radnika popelje su se i do 30 dinara, a radnici su primali dodatak na skupoću 4 do 5 dinara i dodatak, na stube od 6 dinara, koji je davan na težinu rada. Tada su ovi dodaci pretvoreni u dnevne takse i iznosili su, u doba kulminacije proizvodnje u rudniku, prosečno 30 dinara. Međutim, ti dodaci i povećanje nisu obuhvatili sve radnike. U ovom periodu plata običnog radnika kretala se od 16 do 17 dinara. I tako je bilo sve do velike ekonomske krize 1929 godine.... Posle 1929 godine stvari su se ovako odigrale: najpre su mnogi radnici otpušteni. Životni standard preostalih naglo se spustio. Beda je postajala sve veća. Opšte nezadovoljstvo je raslo.... Posle krize pro-

1) Moj razgovor sa protom Lj. Miletićem, Zajčar, 20. avgust 1959.

2) Compagnie française des mines de Bor, *Rapport*, Paris, 1921, 6.

izvodnja je počela da se penje. Isto tako, rasle su i cene namirnicama, ali se nadnice nisu povećavale. Povišica od jednog ili dva dinara ni u kom slučaju nije mogla da doprinese da radnici koliko-toliko uravnoteže svoje porodične budžete.¹⁾

Iako su uslovi rada i života za radnike u Boru bili dosta teški, nije bilo lako ni zaposliti se u rudniku, osobito u periodu ekonomske krize. Često je trebalo doneti „torbiče“ poslovođi ili majstoru, ili imati neku drugu vezu. Pored toga, bilo je dosta „frentaša“ ili „rajzera“, tj. radnika koji su iz različitih razloga lutali od mesta do mesta tražeći posao. Oni su se nudili u službu i tako samo povećavali priliv radne snage po jeftinoj ceni. Nisu bile nimalo retke scene da se pred kancelarijom rudnika tiskaju gomile ljudi i nude svoje ruke za rad. Tada bi obično izišao među njih neko od funkcionera rudnika ili više njih „i obilazili red zagledajući ljude. Potom bi prvo primali one koji su imali neke preporuke, onda bi odabrali još nekolicinu snažnijih obično na ovaj način: 'hajde, ti u šubari' ili 'ti u šajkači'. Ostale su žandarmi najurivali ispred kancelarije ili ih polivali šmrkom.“²⁾ Katkad bi pristupili još prostijem načinu odabiranja: prosto bi udarali pečat na mišice onima koje su odabrali. Bilo je slučajeva da su neki „prekopirali“ i prenosili te pečate na tela onih koji nisu bili te sreće da budu izabrani, i tako su „podvaljivali“ upravi rudnika. Njihovo stanje odražava i izreka koja se tada mogla čuti u Boru: „Odelo Tivar, cipele Bata, ode cela plata...“ Pitanje ishrane radnici su „i dalje rešavali kao i ranije“. Mnogi su se hranili po „prčvarnicama“, a tamo im je najčešća hrana bio „pasulj bez mesa, ponekad krompir i kupus, i za to su mesečno plaćali od 150 do 220 dinara.“³⁾

Ali bilo je i drugih, koji su sasvim drukčije živeli i bili drukčije plaćeni. Ovde je u tom pogledu vredelo pravilo: „Niske plate radnicima, a visoke majstorima i službenicima.“ Međutim, i među majstorima i službenicima postajale su u položaju i platama znatne razlike. Najviše su bili plaćeni inostrani stručnjaci; oni su imali zaista veoma visoke prihode. „Najveći broj inostranih službenika, na prvom mestu direktor,

¹⁾ M. Cojić, *Životne prilike između 1903 i 1953 godine*, zbornik „Bor 1903—1953“, Bor, 1953, 44.

²⁾ S. Bosiljčić, *Radnički pokret u Boru i okolini*, Beograd, 1959, 58.

³⁾ M. Cojić, isto, 44.

francuski inženjeri i francuski službenici, dobijali su plate i u dinarima i u francima. Smatra se da su direktor i njemu slični službenici imali ovakvu platu: 15 000 franaka i 15 000 dinara mesečno, 150 000 franaka redovne godišnje nagrade, premiju na proizvodnju 16 000 franaka mesečno i na svako dete koje se školuje u inostranstvu po 15 000 franaka mesečno. Ovakvi službenici imali su i besplatnu poslugu, nameštaj i oko 30 do 60 000 franaka za svako, pa i najmanje lečenje u Francuskoj, jer nisu želeli da ih leče balkanski lekari.“ Plate domaćih službenika bile su znatno niže od plata stranaca, ali neuporedivo više nego radničke. One su se „kretale od 3 000 do 7 000 dinara mesečno. Pored toga, oni su primali godišnje još po jednu platu i besplatno su imali stan, ogrev i osvetljenje.“¹⁾

Francuza u Boru nije bilo mnogo, „najviše do stotinu duša“, ali su oni imali takav položaj da se njihov uticaj osećao svuda. Držali su se na izgled po strani od ostalog sveta, posle rđavog iskustva sa širenjem katoličanstva. Ali ipak, za sve vreme svoje uprave u Boru, tajno su pomagali katoličku crkvu i trudili se svim silama da koga prevedu u nju. Štaviše, dovodili su i katoličke sveštenike sa bradama — lazarite, hvatali su i bogato nagrađivali ponekog stručnjaka koji se ženidboom pokatoličio, ali su među običnim svetom sva ta nastojanja ostala bez ikakvog uspeha. Istina, pomogli su i podizanje pravoslavne crkve; njihovi predstavnici su redovno išli na državne i verske manifestacije, a tako isto i na razne „pratnje“ i slave svojih prijatelja. Preko svojih ljudi imali su odlučujući uticaj u opštini, a podmićivanjem činovništva („plave kuferte“) i u ostalim javnim ustanovama. Preko njih su oni zaista ovde „žarili i palili“, kao što je u to vreme ponekad pisala radnička štampa.

U rudniku je bilo malo inženjera; tehničku stranu proizvodnje imali su u svojim rukama „majstori“. Kod njih je „majstor sve“, kao što su govorili radnici. Ali to su mahom bili stranci — Francuzi, Italijani i Nemci. No vremenom je među majstorima bilo sve više domaćih ljudi. Od majstora je zavisila mogućnost napredovanja radnika i visina njegove nadnice; od majstorovog mišljenja obično je zavisio i opstanak radnika u rudniku. Pored plate, majstori su imali i druge

¹⁾ M. Cojić, *Životne prilike između 1903 i 1953 godine*, zbornik „Bor 1903—1953“, Bor, 1953, 45.

povlastice oko stana, nameštaja, ogreva i osvetljenja. Među radništvom, oni su redovno stvarali podvojenost: povlašćivali su stalne radnike na štetu povremenih. Samo su prvi, posle dužeg radnog staža, mogli dobiti stan u koloniji. Takvi su pod povoljnim uslovima dobijali i drva za ogrev, i toj činjenici ima se dosta zahvaliti što su opustošene šume na Crnom vrhu i po drugim mestima oko Bora.

Pada u oči da je to vreme kada se iz dokumenata može utvrditi da su izvršene znatne promene i u „čaršiji“ i među seljacima u Boru. Iz dokumenata se, naime, vidi da se obim „familija“ ovde neprestano smanjivao. Sve su ređi slučajevi porodica sa više članova, a one sa četiri i više članova prava su retkost.¹⁾ To je vreme kada i pravoslavna i katolička crkva ovde osećaju nemir zbog napredovanja islama. Zbog toga njihovi sveštenici utvrđuju broj svoje pastve. Na primer, na dan 30. marta 1932. godine bilo je „u Borskoj parohiji 305 pravoslavnih domova“, a od toga su 154 „čisto seljačka“ i 151 dom „radnički, trgovački i zanatlijski“. Nešto pre toga je utvrđeno da je u Boru tada bilo 116 katoličkih domova „sa svega 393 duše“.²⁾ Ali kao da je to bilo i vreme izvesnog buđenja verskog života. Tako pravoslavni proslavljaju „seosku zavetinu Sv. proroka Iliju“, a narodno veselje „na placu oko crkve“ traje ceo dan „kao i do posle ponoći“. Katolici su „isprva imali jednu kapelicu u francuskoj osnovnoj školi u Boru“, a zatim im je direkcija rudnika „jedan poveći molitveni dom zaseban podigla“.³⁾ Tada ovde dolazi i do masovnije pojave muslimana. Njih već u aprilu 1931. godine ima „na radu u Borskom rudniku 52 čoveka“. Oni su počeli „da se saživljavaju i vanbračno žive“ sa ženama drugih religija i da se sa nekima od njih „venčavaju po turskom zakonu“. Štaviše, poneki pripadnici pravoslavne i katoličke religije zbog bračnih razmirica počeli su da „prelaze u islam“. Ovo su naročito činile „ruske izbeglice“; samo u toku 1936. godine iz Bora je „prešlo u islam 9 vanbračnih parova, od kojih 4 Rusa“.⁴⁾

Došlo je i do sukoba na političkom polju između „čaršije“ i „seljaka“ u samom Boru. U stvari, tu je bila u pitanju borba

¹⁾ Delovodni protokol parohije Bor, Arhiv parohije Bor, 1932.

²⁾ Brojno stanje rimokatolika u Timočkoj eparhiji, Letopis Timčke eparhije, Zaječar, 1929, 90.

³⁾ Letopis, 32, 54.

⁴⁾ Letopis, 39, 61.

u okviru same „čaršije“ oko interesa pojedinih njenih grupa. Stari trgovci, oni koji su pohvatali veze sa Francuzima još od njihovog dolaska u Bor, trudili su se svim silama da očuvaju pozicije, pa su ometali dolazak drugih trgovaca u borsku čaršiju kako bi sačuvali svoje interese. Sukob je došao naročito do izražaja 29. aprila 1928. godine, kada su „obavljeni i u Boru izbori za novog predsednika“. Letopisac beleži da je na tim izborima „pobedio seljak iz Bora“. To je bio za ovo mesto značajan događaj, jer je „tako prestalo predsedništvo porodice gazda Sime Jovanovića, koja je opštinu držala 50 godina“. On dalje kaže da „pobeda novog predsednika je izraz reakcije protiv gazda Sime, koji je smetao strancima da otvaraju mehane i dućane u Borskoj koloniji, da konkurišu njegovom dućanu i trima kafanama i da iskorišćuju narod u Boru. Zbog toga su novog predsednika pomogle dućandžije — moralno i novčano“. Isti dokument podvlači da novi predsednik „gleda da ima što manje veze sa crkvom“ i da „opština Borska izgleda kao da se boljševizirala u njenim odnosima prema crkvi“.¹⁾

Sve su ovo bili simptomi promena u jednom društvu koje se sve više diferenciralo i u kome su se društveni sukobi zaoštravali. Podlogu nezadovoljstvu naročito je pothranjivalo pustošenje dima iz rudnika po „zatrovanom“ području. To je davalo ovim sukobima jednu posebnu crtu, koja je povezivala veoma duboko i stvarno radnike iz grada i seljake iz okoline, od kojih su mnogi takođe radili u rudniku. Seljaci su protivu dima stalno negodovali, ali su se nadali da će im se šteta koju im nanosi dim nekako nadoknaditi vremenom. Prvo su im oči bile uprte u državu i njene organe; mnogo se očekivalo od raznih komisija, koje su s vremena na vreme obilazile ovo područje i utvrđivale štetu od dima. Ali vreme je prolazilo, komisije su dolazile i odlazile, a stvarne pomoći nikud nije bilo. Nisu neku korist videli ni od organizovanja zemljoradničke zadruge 1925. godine, mada se u nju učlanilo oko sto zadrugara, a nešto kasnije taj se broj popeo na 245 članova.²⁾

Događaji su se sve više zamršavali i na kraju su doveli do otvorenog sukoba, koji je ovde ostao poznat pod imenom „vlaška buna“. Borski letopisac je 7. maj 1935. godine ozna-

¹⁾ Letopis, 21.

²⁾ Arhiv Zemljoradničke zadruge u Boru, Bor, 1926.

čio kao „važan događaj u Boru“. Malo dalje on nastavlja: „Tog dana seljaci iz Bora, Slatine, Krivelja, Oštrelja, Brestovca, Bučja, Metovnice, Bele Reke, veštijm koncentrisanjem i iznenadnim napadom obustavili su rad topionice bakra u Borskom rudniku, pošto su izudarali nekolicinu od osoblja u topionici i zabranili im rad. Na ovo su nagnati bili očajanjem zbog razornog dejstva otrovnog dima iz topionice na njihove useve, na zemlju i stoku. Od toga dana, pa do 30. maja topionica nije dejstvovala, pa je bilo milina gledati rastinje kako se razvija i brda i polja kako se pokrivaju zelenilom. U odsustvu otrovnog dima iz topionice, usevi seljaka su stali da napreduju, pa se pojaviše i ptice kojih dotle nije bilo i svojim cvrkutanjem davahu život i radost prirodi. Ali 1. juna topionica je opet proradila i dim iz nje obilazeći sve je počeo da pokriva bledilom smrti — drveće, travu, njive i polja, pa i ptice se pod njegovim dejstvom rasteraše. Ah, kad će jednom da nestane otrovno dejstvo ovog dima... Kad će da se ispuni opravdana želja seljaka da mu dim ne pustoši zemlju i stoku i zdravlje njegovo? ... Posle ove pobune obećano je seljacima da će u roku od 3 godine naročitim instalacijama, koje će se uvesti u topionici bakra, otrovno dejstvo dima da iščezne. No, da neće i ovo da bude prazno obećanje...? Čim se pojavio ponovo dim, 1. juna, seljaci su pokušali da pređašnjim svojim manevrom obustave rad u topionici, ali nisu ni stigli do fabrike, a žandarmerija ih je goloruke rasterala vatrenim i hladnim oružjem ranivši nekolicinu, od kojih je jedan živeći u Boru, a rođen u Krivelju, Ilija T. Dragulović, zemljodjelac, umro i sahranjen u Boru 6. juna 1935. godine.... I tako seljak danas rezignirano gleda čas u dimnjake topionice, čas u pustoš koji mu prouzrokuje dim iz njih.... Dokle će ovako ponašanje prema našem seljaku? I čemu vodi ovakvo ponašanje...?“¹⁾

Tako se pitao borski letopisac. Ta pitanja u očajanju postavljali su i drugi.

„Vlaška“ buna i način njenog likvidiranja ostavili su veoma neprijatne tragove u narodu. Slični se sukobi ipak više nisu desili, i to iz nekoliko razloga. Uprava rudnika je bila od tada znatno obazrivija sa seljacima, a približavao se i rat te je i proizvodnja u rudniku rasla, pa su i mogućnosti zapošljavanja bile veće. No, za svaki slučaj ipak je oko rudnika podignut

¹⁾ *Letopis*, 59, 60.

zid, svakako da bi se sprečili pokušaji kao onaj iz „vlaške bune“, kada su seljaci i radnici uspeli da za neko vreme obustave rad u rudniku. Istina, buna je likvidirana, ali je gorčina njena i dalje tinjala. To se videlo i prilikom izbijanja štrajka 1938. godine. „Već 25. jula 1938. godine izbio je ponovo veliki štrajk. Radnici su tražili povećanje nadnica; punih 30 dana preduzeće nije radilo.“ To je inače bilo vreme kad su „u podjednako teškom položaju kao i radnici bili i meštani sela u okolini Bora“. Za vreme ovog štrajka „mnogi seljaci pomagali su svoje drugove radnike hranom ili pozajmicom za vreme dok nisu primali novac“.²⁾

5. GRAD

Ukoliko se više približavao drugi svetski rat, utoliko su se povećavali radovi u Boru, i to kako u naselju tako i u rudniku. Podignuto je više kuća u koloniji, a otvorene su i neke javne ustanove. Bor je sve više dobijao izgled grada. Zbog toga su neki pomišljali da je već došlo vreme da se on i formalno proglasi za grad, pošto ima potreban broj stanovnika koji se za tu svrhu tražio po zakonu, i pošto se po načinu života i ustanovama već razlikovao od sela. Ali svaki ovakav pokušaj nailazio je na oštar otpor ljudi iz čaršije, upravo na otpor onog dela njenog koji je smatrao da mu se to ne bi „isplatilo“. Razlog za ovo bio je u tome što su porezi i takse po tadašnjim zakonima bili znatno niži u naseljima seoskog tipa nego po gradovima. Ali taj otpor vremenom je morao da se savlada, jer je Bor zaista menjao svakim danom sve više svoj lik. Štaviše, strani kapitalisti su tvrdili da „Borske instalacije i podignute zgrade predstavljaju u našoj državi jedan kutak bogatstva i lepote, u koji je kulturna ruka čoveka unela sve, da oni koji tamo rade, žive pod higijenskim uslovima. Kompanija Borskih rudnika gotovo svake godine podiže moderne stanove za svoje radnike, a isto tako i škole. Podignuta je i bolnica. Tako svi ljudi koji rade u rudniku imaju sve što im je potrebno i njihovim porodicama...“²⁾

Istina, tu „idilu“ kvarila je pustoš stvarana dimom iz rudničkih postrojenja, ali ni u tom pogledu, po njihovom mi-

¹⁾ *Borski kolektiv upravlja 1950—1957*, Beograd, 1957, 9.

²⁾ *Spomenica*, 1936, 5.

šljenju, stvari ne stoje tako rđavo. „Skoro svako rudarsko preduzeće naročito topionica, pravi štete okolnim usevima. Tu štetu uprava Francuskog društva Borskih rudnika uvek je priznavala i trudila se da to nadoknadi. Kako sa svojim radnicima, tako i sa susedima, uprava je uvek živela u dobrim i prijateljskim odnosima, jer je svesna toga da kapitalisti imaju vrlo velikih dužnosti prema sugrađanima i državi i da samo pošten i ozbiljan rad može da stvori zadovoljstvo narodu i napredak u državi.“¹⁾ Ove reči su bile izgovorene samo nekoliko meseci posle izbijanja „vlaške bune“ u Boru, u vreme kada je samovolja i eksploatacija stvarnih kapitalista bila već prešla ovde svaku meru. To je uviđala i ondašnja vlada iz Beograda, pa je preduzela izvesne mere da bar ograniči neke najdrastičnije vidove te eksploatacije i „zadovoljstva“ koja je činila kompanija i svojim radnicima i državi. Koliko je bila paradoksalna ova situacija, vidi se iz reči jednoga člana tadašnje vlade. „Jugoslavija spada u retke srećne zemlje, da se u njoj nalazi jedan od svetskih rudnika bakra i da se iz njegove rude proizvodi godišnje oko 2 000 kilograma zlata i 6 000 srebra. Ali ta ista Jugoslavija mora da uvozi iz inostranstva svaki kilogram bakra, koji joj je potreban, jer ga u zemlji nema iz jednostavnog razloga što je sirovom bakru potreban još svega jedan proces u proizvodnji, pa da se kao bakar može upotrebljavati.“²⁾ Koliko je poslovanje stranih kapitalista bilo zaista naopako, može pokazati još jedan primer. Samo u toku „1935 godine izvezeno je bakra u vrednosti od 340 miliona dinara, a zlata i srebra u vrednosti od 120 miliona dinara; to se izvozilo kao nuzproizvod. Blisterbakar izvožen je po ceni od 8 500 dinara za 1 000 kilograma, a posle njegove prerade u inostranstvu, bez zlata i srebra, on se delom kao rafinirani bakar vraćao po ceni od 17 408 dinara.“³⁾

Francuzi su popustili, i to ne zbog ovako očiglednih činjenica, već zbog toga što je u to vreme njihov politički uticaj u Beogradu bio prilično oslabio. Zbog toga se pristupilo pregovorima, koji su okončani 1936. godine i po kojima su se oni obavezali da podignu u Boru „elektrolizu bakra, kapaciteta 12 000 tona godišnje, koja je docnije trebalo da bude proši-

¹⁾ *Spomenica*, 1936, 14.

²⁾ *Spomenica*, 1936, 18.

³⁾ M. Mihailović, *Od rude do bakra, zbornik „Bor 1903 do 1953“*, Bor, 1953, 30.

rena na 20 000 tona“. Vlada u Beogradu je smatrala da je podizanje ovog objekta „pitanje narodne privrede i zemaljske odbrane“ i nadala se da će „proizvodnjom elektrolitnog bakra naša privreda dobiti uslovnu podlogu za podizanje onih preduzeća kojima bakar služi kao sredstvo za preradu“. Pored toga, njeno podizanje trebalo je da predstavlja „jednu novu stranicu u ekonomskoj istoriji našeg naroda“. Koristi od toga bile su zaista neposredne, jer je iz Bora iz godine u godinu „ogromno bogatstvo slato napolje, da ga tuđe ruke prerade i da ga uz maksimalnu korist prodadu nama kako hoće i pošto hoće“. Navodio se i primer da „Borski rudnici daju dvogubo zlato: bakar koji se prodaje samo za zlato i čisto zlato“, kojim je „borska ruda bogata“, jer „ona daje preko 4% bakra finoće 99,5%, a pored toga ta ruda sadrži 54 grama zlata i 150 grama srebra po toni“. To je dalje značilo da je pored bakra godišnje „izvoženo iz naše zemlje oko 2 000 kg zlata i 6 000 kg srebra, u isto vreme dok je naša Narodna banka brinula tešku brigu da održi podlogu naše novčanice i dok su se milioni izdavali inostranstvu za uveženo zlato i srebro“.)

Rafinerija za elektrolizu bakra je napokon, završena i le-topisac je zabeležio da je „2. jula 1938. godine izvršeno osvećenje postrojenja za elektrolizu bakra u Boru.“²⁾ Tom prilikom glavni predstavnik francuskog kapitala je tvrdio da je ona „poslednja reč tehnike“, a zatim je dodao: „Ona je jedinstvena i nigde na svetu ne postoji slična instalacija. Razna usavršavanja novih metoda, koja su zahtevala dugo proučavanje i saradnju mnogobrojnih inženjera i liferanata, učinila su od nje jedinstven primer u Evropi. Jugoslavija može da bude ponosna što ima takav nakit na svome tlu.“ Nije se pri tome mogla sakriti činjenica da ova elektroliza može samo „godišnje preraditi 12 000 tona elektro-bakra i bakra blistera, koji je za poslednje 34 godine bio jedini proizvod ovog rudnika.“³⁾ Te su reči praktično značile da su se nade vlade iz Beograda u pogledu elektrolize bakra u Boru samo delimično ostvarile, jer je ona mogla da preradi samo oko trećinu proizvodnje blister-bakra, dok je ostala proizvodnja, sa zlatom, srebrom i drugim metalima, morala i dalje radi prerade da se

¹⁾ *Spomenica*, 1936, 16, 28, 30.

²⁾ *Letopis*, 66.

³⁾ E. Miraband, *Le président de la Compagnie française des mines de Bor, Discours*, *Spomenica*, 1958, 11.

izvozi u inostranstvo, kao i do tada. Ali i ono što je postignuto bilo je nesumnjivo uspeh, i posledice bi se brzo osetile još više da nije uskoro izbio drugi svetski rat.

Borski letopisac beleži da je 1. septembra 1939. godine nastalo „sudbonosno vreme“. To je bio početak rata, i to se odmah osetilo i u Boru, pošto „ovakvo stvoreno stanje ima neprijatnog uticaja na poslove Francuskog društva Borskih rudnika“. Ali prava nesreća je tek dolazila. „U sredu, 9. aprila 1941. godine, uveče, odstupila je Jugoslovenska vojska, a između 22,30 i 24 časa, odstupni vojni odredi minirali su rudnik u Boru, i to: okno, fabriku sa topionicom, elektrolizu, perionicu i termičku centralu, koja je davala gradu osvetljenje električno a rudničkim instalacijama pogon. Eksplozije su bile veoma jake — da su se kuće tresle, prozori su polomljeni svuda sem u Novoj koloniji i na periferiji Stare kolonije. Srećom, ljudskih žrtava nije bilo.... Kada je osvanulo jutro 10. aprila, u četvrtak, radništvo i građanstvo, koje broji 13 000 ljudi, žena i dece, bilo je strašno deprimirano prizorom koji je videlo. Rudnik, koji je dotle hranio toliko mnoštvo, ležao je kao bez života. Dotle su veselo svirale sirene pozivajući radnike na rad, a od toga dana nije se čuo nikakav znak života iz fabrike. Ovakvo rđavo raspoloženje je pojačano držanjem razbijenih vojnika, koji su išli bez svojih starešina, razbili francuski činovnički magacin namirnica i počeli nositi svojim kućama u okolna sela sve odreda što god bi im došlo do ruke, ne pitajući se da li to mogu upotrebiti. Tako, naprimer, seljaci su nosili rezervne delove mašina za rudarske instalacije, iako im nisu mogli biti ni od kakve koristi.... Pijani vojnici su išli kroz Bor povlačeći se bez reda ka Boljevcu.“¹⁾ Zatim su nastala „četiri strašna dana u Boru“. Naselje je opustelo; od 13 000 stanovnika spalo je na 8 000. Neki radnici bili su još u vojsci ili zarobljeni, neki su pobjegli svojim kućama. Na ulici je bilo teško videti čoveka u zreloj dobi. Dolazili su dani kada ljudi nisu imali „šta da jedu i obuku i kad su nosili drvene cipele“.²⁾

Nemci su ušli u Bor 14. aprila 1941. godine. Zatekli su rudnik prilično porušen, ali su odmah mobilisali seljake i rad-

¹⁾ Letopis, 70, 79, 80.

²⁾ M. Cojić, *Životne prilike između 1903 i 1953 godine*, zbornik „Bor 1903—1953“, Bor, 1953, 45.

nike da ga oprave. Postavili su na položaje u opštini i rudniku svoje ljude i doveli nove mašine. Okupaciji rudnika dali su i pravnu formu pošto su „otkupili“ akcije od Francuza, izvršili su inventarisanje imovine i uveli svoj red. Posle nekoliko meseci upornog rada pošlo im je za rukom da izvrše najnužnije opravke, i već 18. oktobra 1941. godine nekoliko rudničkih pogona otpočelo je sa radom.

To je vreme kada se stanovništvo opet prikupilo u naselje. Tako je brojno stanje stalnog stanovništva, po verskoj pripadnosti, na dan 1. decembra 1941. godine izgledalo ovako:

Religija	D u š a			
	Domova	muških	ženskih	svega
Pravoslavni	3 347	4 349	1 760	6 109
Katolika	320	312	265	577
Evangelista	8	10	4	14
Reformista	1	1	1	2
Starokatolika	2	2	—	2
Muslimana	35	42	25	67
Bez vere	1	1	—	1
UKUPNO:	3 715	4 718	2 055	6 773

To je bilo „brojno stanje“ Bora toga dana.¹⁾

Potom su nastali teški dani okupacije. „U leto 1942. godine dovođeni su radnici iz raznih krajeva Srbije i bili zapošljavani na rudniku Borskom i na putu i željezničkoj pruzi, koju su počeli da rade od Bora do Petrovca na Mlavi. Broj radnika kod rudnika je bio do 10 000 ljudi, a kod Organizacije TOT bilo je nešto manje. Mnogi od radnika je napuštalo posao, jer je bio bez odela i obuće.... U toku 1943. godine, osobito pri kraju, broj radnika Srba je opao, pošto su dovedeni Jevreji iz Mađarske i zarobljenici — Italijani....“²⁾ Tada je zabeleženo da je u Boru bilo „16 logora i 21 nacionalnost“.³⁾ Nemci su bili, dakle, ovamo zgrnuli radnu snagu iz svih krajeva okupirane Evrope i držali je pod svojom surovom stegom.

Ali ni na gnev pokorenog naroda nije trebalo dugo čekati. Još „1 maja 1941 godine, Bor je preplavljen prvomajskim

¹⁾ Arhiv Milorada Stojanovića, paroha u Boru.

²⁾ Letopis, 83, 87.

³⁾ Arhiv Milorada Stojanovića, paroha u Boru.

letcima.... Već u prvim danima ustanka grupa od 15 naoružanih radnika-komunista pošla je u novoformirani partizanski odred. Bio je to prvi odziv Borskog proletarijata na oružanu borbu. Niko i ničim nije mogao ugaziti taj plamen koji je goreo u srcima rudara. Ni streljanje, ni vešanje 52 zarobljena partizana, ujesen 1941 godine, izvršeno usred grada. Ni nasilja, ni odmazde, ni masovna hapšenja, ni pretvaranje Bora u stravični koncentracioni logor.... U proleće 1942 godine opet su izvršene smeđe sabotaže u jami, u mašinskoj radionici. Za ovu akciju sprovedene su teške represalije; Bor je postao logor strave...⁽¹⁾

Tako je u Boru bilo za sve vreme okupacije u drugom svetskom ratu. „Nemačka okupacija je znatno unazadila borsko preduzeće. Nemci su, u želji da za svoje ratne potrebe brzo dobiju veće količine bakra, vadili bogatu rudu i u znatnoj meri oštetili rudnik. Ni jedan značajniji objekat, sem početka dnevnog kopa i dalekovoda, nije izgrađen. Prilikom povlačenja nemačka vojska je minirala rudnik, centralnu radionicu, a ponela delove sa električne centrale i tako onemogućila rad. Za celo vreme okupacije naselje je dobilo nekoliko ružnih kuća u nemačkom stilu i dosta baraka u kojima su bili smešteni koncentracioni logori. Svi problemi i teškoće sa kojima se Bor kao naselje borio pre rata naročito su se zaoštrili za vreme okupacije, kada je Bor bio pun zarobljenika i koncentracionih logora....⁽²⁾

Napokon je i okupaciji došao kraj. „Dana 2. oktobra 1944. godine od 16—17 časova naišla je jedna sovjetska eskadrila aviona i bombardovala vojne objekte i kasarne u Boru. Bombe su bile zapaljive i nije bilo ni jedne žrtve ljudske. Sutradan, 3. oktobra 1944. godine, nemačka vojska je minirala kompresore na rudniku, magacine municije i namirnica, Organizaciju TOT na četvrtom kilometru i tehničko odeljenje glavne radionice, a zatim napustila Bor. U 22 časa posle podne ušao je u Bor jedan manji odred narodnooslobodilačke vojske, a u 24 časa ušao je jedan manji odred ruske vojske, praćen muzikom italijanskih vojnih zarobljenika, koji su od Nemaca bili do-

¹⁾ Borski kolektiv upravlja 1950—1957, Bor, 1957, 10.

²⁾ D. Gligorijević, Referat na svečanoj sednici NO Bora povodom 15-godišnjice oslobođenja Bora, Kolektiv, br. 40, 9. oktobar 1959, 1.

vedeni na rad u Borski rudnik...⁽¹⁾) Tada se ovde „zavijorila crvena zastava” kao simbol promena koje su dolazile. „Borski rudnik ležao je kao ogroman div, pritajen, delimično razrušen, ali kao da očekuje burne dane.... Opet je oživeo trg usred Bora. Danonoćno su trajali mitinzi; otpremene su nove i nove grupe boraca na front.... Kao nezadrživ ogroman talas krenuli su radnici Bora na nov posao, rešeni da ono što su izvojevali nikad više ne ispušte iz svojih ruku, da pet stotina palih drugova na raznim bojištima narodnooslobodilačke borbe širom zemlje, 500 života borskih rudara, uzidanih u temelje nove Jugoslavije, ne budu uzaludne žrtve. Počela je višemesna nadčovečanska borba i već aprila 1945 godine izlivena su prve tone bakra.... Sledeće godine počela je raskrivka rude na površinskom kopu Tilva Mike, opravljeno je 18 bagera. Zatim je izgrađena žičara do flotacije i drobilica rude; 1948 godine proširen je kapacitet elektrocentrale....⁽²⁾ Letopisac je takođe zabeležio da je „od 1. aprila 1947. godine, Bor proglašen za grad” i da je „radni elan u ovim godinama bio veliki”. Toga dana je u samom naselju „bio broj stanovnika 12 000, a odbor je postao gradski”.⁽³⁾

¹⁾ Letopis, 88.

²⁾ Borski kolektiv upravlja 1950—1957, Bor, 1957, 10, 12.

³⁾ Letopis, 88.

II OSNOVNE INSTITUCIJE

Broj institucija u nekom društvu može biti veoma različit. Ali dosadašnja sociološka istraživanja pokazuju da ih ima šest vrsta, i to su: ekonomske, političke, porodične, vaspitne, religijske i rekreativne. Smatra se takođe da u svakom društvu samo neke od ovih vrsta mogu imati „dominantan“ položaj, i zbog toga su to *osnovne* institucije, dok ostale imaju sporednije uloge i položaje.¹⁾ Slično se može reći i za društvene organizacije; one mogu biti takođe raznovrsne i mnogobrojne, ali su među njima u određenim periodima samo neke „dominantne“.

Bilo je, i još uvek ima, društava u kojima porodične i religijske institucije i organizacije imaju dominantan položaj. To osobito vredi za one sredine u kojima prevladavaju odnosi „zajednice“ i obeležja koja nju prate. Ali sa prodorom industrije menja se i položaj i dominacija institucija i organizacija pa, mesto porodičnih i religijskih, dominantan položaj sve više zauzimaju ekonomske i političke institucije i organizacije. Merilo za upoznavanje stepena „dominacije“ neke institucije i organizacije u određenom društvu nije toliko veličina njenje rasprostranjenosti ili broj njenih pripadnika koliko „društvena moć“, tj. onaj uticaj koji su institucija, organizacija ili njihovi pripadnici kadri da vrše na ličnosti i odnose u tom društvu. Između ostalog, od prirode i odnosa među institucijama i organizacijama u društvu dobrim delom zavise i dva veoma važna sociološka elementa — položaj i uloga ličnosti.

Svaka ličnost ima izvesno mesto ili položaj u društvu kome pripada. Ali taj položaj ne zavisi od toga šta sama lič-

¹⁾ F. H. Fichter, *Sociology*, Chicago, 1959, 247.

nost misli o sebi, već od toga kako je drugi u tom društvu posmatraju i cene. Činioci koji utiču na ovu ocenu mogu biti različiti: poreklo, doba života, bogatstvo, funkcija, obrazovanost i slično. Važnost tih činilaca se menja od jednog društva do drugog, kao što se vremenom menja i u okvirima istog društva. Pored toga, svaka ličnost je član više različitih institucija i organizacija; ona ima u svakoj od njih svoj položaj i ulogu, koji nikako ne moraju biti jednaki, niti moraju biti na istoj ceni u očima javnog mnjenja. Obično je u praksi za javno mnjenje najvažniji položaj i uloga koji neka ličnost ima u „dominantnoj“ instituciji ili organizaciji konkretnog društva. To je veoma često njen „ključni“ položaj i uloga; to je glavni i najveći „prozor“ kroz koji to društvo gleda na tu ličnost. Ključni položaj i društvena uloga, tj. ono što ta ličnost radi ili što društvo misli da ona treba da radi, obično su veoma povezani.

Sva se ova pitanja postavljaju i prilikom sociološkog proučavanja ovoga društva. Dati odgovor na njih je u isto vreme i teško i lako. Osnovna teškoća dolazi otuda što Bor i njegova okolina u društvenom pogledu nikako ne čine homogenu celinu. Štaviše, ni sa samim gradom Borom to nije slučaj. Važnost institucija i organizacija ovde dobrim delom varira, već prema tome da li je reč o njegovom „rudarskom“ ili „urbanom“ delu. U prvom slučaju je još uvek jak uticaj institucija koje su karakteristične za društvenu „zajednicu“, a u drugom slučaju sve dominantniji položaj zauzimaju one koje čine obeležja „društva“. Ali ova lokalna zajednica se ne može posmatrati izolovanom; ona je pomoću bezbroj niti povezana sa svojom širom celinom, tj. sa „globalnim društvom“ Jugoslavije. Ta činjenica odlučuje prilikom raspravljanja pitanja o osnovnim institucijama i organizacijama i u ovoj lokalnoj zajednici, jer je ona smeštena u okvirima „globalnog društva“, države.

Zbog toga je potrebno osvrnuti se, makar i ovlaš, na osnovne savremene institucije i organizacije „globalnog društva“ Jugoslavije, koje su u isto vreme osnovne institucije i organizacije i ove lokalne zajednice.

Sudbina Bora bila je tipična i za čitavu staru Jugoslaviju. To je bilo bogato rudno nalazište, koje su eksploatisali stranci, a koje je ostalo siromašno i zapušteno. Sličan slučaj bio je i sa starom Jugoslavijom; veći deo njene industrije

i rudarstva koristio je strani kapital, a zemlja je ostajala nerazvijena i siromašna.

Ali posle završetka drugog svetskog rata i u Boru, kao i u čitavoj Jugoslaviji, nastale su veoma duboke društvene promene. Zemlja je imala da rešava mnoge probleme, ali među njima su se isticala dva. „Dva su kardinalna istoriska zadatka koji danas dominiraju naporima i čitavim unutrašnjim društvenim životom savremene Jugoslavije. Prvi zadatak mogao bi se svesti na sledeći cilj: izvući zemlju iz zaostalosti i izgraditi najneophodniju ekonomsku bazu, bez koje je nemoguće zamisliti poboljšanje životnih uslova radnih ljudi, a pogotovu ne dalje razvijanje socijalističkih oblika društvenog života. Drugi zadatak je izgradnja takvog demokratskog političkog sistema koji će odgovarati socijalno-ekonomskim uslovima u kojima se danas razvija socijalistička Jugoslavija, bolje rečeno, koji će organski rasti iz nje.“¹⁾ Ustav je potvrdio izvršene društvene promene u zemlji „i zaokružio politički državni sistem koji odgovara tim promenama, naročito osnovama celog političkog i društvenog sistema. Te osnove su: društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju, samoupravljanje proizvođača u privredi i samoupravljanje radnog naroda u komunalnim zajednicama“.²⁾

Zakonskim propisima, kao što su propisi o nacionalizaciji i eksploataciji, o agrarnoj reformi i kolonizaciji, propisima o „poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine i dodeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama“, propisima o „nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta“ po gradovima, i drugim odredbama stvorena su tri oblika svojine: *društveni, privatni i lični*. Društvena svojina „obuhvata sva sredstva za proizvodnju, osim sredstava za proizvodnju za lični rad seljaka i zanatlija“. Privatna svojina postoji „u privatnom zanatstvu, kao i u privatnoj poljoprivredi“, dok ličnu svojinu imaju građani „nad raznim predmetima potrošnje i upotrebe, od kojih zavisi sve razvijeniji i udobniji život građana“.³⁾ Drugim propisima „o upravljanju

¹⁾ E. Kardelj, *Savremena Jugoslavija*, zbornik „Deset godina nove Jugoslavije“, Beograd, 1955, 7.

²⁾ Dr J. Đorđević, *Društveno-politički i ustavni razvitak*, „Deset godina nove Jugoslavije“, Beograd, 1955, 28.

³⁾ *Program Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1958, 134, 137 i 138.

državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radničkih kolektiva“ i propisima „o komunalnom sistemu“ dati su okviri za uređenje odnosa u radničkim savetima i komunama, koji imaju zadatak „da usklađuju pojedinačne interese građana s opštim interesima društva, da razvijaju privredu i da se staraju o svim ostalim društvenim poslovima, kao i o izvršenju zakona“.¹⁾

Ove promene su najtešnje povezane sa stvaranjem „takvog demokratskog političkog sistema koji odgovara socijalno-ekonomskim uslovima u kojima se danas razvija socijalistička Jugoslavija, bolje rečeno, koji organski rastu iz nje“.²⁾ U tom pogledu su tri organizacije odigrale i imaju i dalje izuzetno važnu ulogu. To su: Savez komunista, Socijalistički savez radnog naroda i Savez sindikata Jugoslavije. Od osobitog značaja i važnosti je uloga Saveza komunista, ali i ostale dve organizacije imaju, svaka na svoj način, važnu ulogu i položaj u ovom društvu. „Zahvaljujući specifičnostima razvitka revolucionarnih procesa u našoj zemlji, u kojima se Komunistička partija Jugoslavije, odnosno Savez komunista Jugoslavije pokazao kao jedina realna snaga okupljanja širokih masa u borbi za slobodu i društveni napredak — Savez komunista je stekao i zadržao specifičnu rukovodeću ulogu u sistemu narodne vlasti u Jugoslaviji.“³⁾ Socijalistički savez predstavlja „najadekvantniji oblik političkog povezivanja stvarnih društvenih nosilaca socijalističke demokratije u Jugoslaviji“, a njegova osnova je „konceptija o neophodnosti izgradnje socijalizma, u odbrani tekovina Revolucije i društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju“.⁴⁾ Savez sindikata je „dobrovoljna društvena politička organizacija radničke klase; po svom mestu u društvu i po svojim funkcijama ima veoma značajnu ulogu u sistemu radničkog i društvenog samoupravljanja i sastavni je deo sistema socijalističke neposredne demokratije“.⁵⁾

Već je prilično izloženo o tome kako se ovde promenila svojina nad velikim delom proizvodnih sredstava. To je naročito slučaj za sve ono što „obuhvata sredstva za proizvodnju,

¹⁾ Dr R. Lukić, *Komunalno uređenje*, zbornik „Deset godina nove Jugoslavije“, Beograd, 1955, 38.

²⁾ E. Kardelj, isto, 7.

³⁾ *Program Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1958. 334, 335.

⁴⁾ Isto, 240.

⁵⁾ Isto, 242.

osim sredstava za proizvodnju za lični rad seljaka i zanatlija“. Tu nema ničega spornog, sve je dosta jasno. Treba se ipak osvrnuti na pitanje zemljišta, koje je jednim delom postalo društveno, a drugim delom ostalo privatno. Zbog toga treba prvo o njemu nešto reći, a posle i o ostalim institucijama.

1. ZEMLJIŠNA SVOJINA

Pre rata je u Boru najvažniji objekat — rudnik bakra — eksploatisao strani kapital, a zemlja i ostala dobra bila su u privatnoj svojini. Veličina svojine u privatnim rukama nije tada bila pravno ograničena, dok su se posle rata odnosi u ovom pogledu sasvim izmenili, i to ne samo u pogledu svojine već i u pogledu agrarnih kultura. To je bio čitav jedan proces promena, koji je trajao godinama, da bi se na kraju ovi odnosi ipak prilično stabilizovali.

Gradski deo Bora ima posebnu svojinsku strukturu. U tom pogledu važe propisi po kojima njegov „uži građevinski rejon može obuhvatiti samo ono područje koje je već urbanistički izgrađeno i koje će prema planiranoj stambenoj i komunalnoj izgradnji biti izgrađeno u doglednom vremenu“.¹⁾ U samom Boru primenom ovih propisa stvoren je „uži građevinski rejon koji obuhvata 232 hektara 18 ara i 52 m²“. Od toga prostora je već „urbanistički izgrađeno 153 hektara, 10 ara i 72 m², dok je ostalo na početku 1960. godine još neizgrađeno 64 hektara 13 ara i 60 m² zemljišta u privatnim rukama i 14 hektara 64 ara i 20 m² u društvenim“.²⁾

Od „stambenog fonda u Boru se u društvenoj svojini po vrednosti zgrada nalazi 88%, a u privatnoj svega 12%“.³⁾

U okolnim selima je takođe dosta velika površina zemlje u društvenoj svojini.

„U našoj opštini socijalistički sektor ima 7,1% od oraničnih površina, 11,3% od poljoprivrednih površina i 23,3% od ukupne površine. Ovako visoko učešće socijalističkog sektora obezbeđeno je u prvom redu time što je proces razvlačenja bivših komunalnih pašnjaka i šuma u našoj opštini bio nešto

¹⁾ čl. 34. *Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta*, Služb. list FNRJ, 54/58, Beograd.

²⁾ *Izveštaj*, Arhiv Opštine Bor, 1960, 3.

³⁾ *Izveštaj*, stanje 1. januara 1960. Arhiv Opštine Bor, 1960, 2.

sporiji, tako da je kraj rata zatekao opštinu sa oko 9 300 hektara komunalnih šuma, 2 500 hektara komunalnih pašnjaka. Osim toga, sprovođenje Zakona o agrarnoj reformi, Zakona o poljoprivrednom zemljišnom fondu, i konfiskacijom, a dobrim delom i otkupom upropašćenog zemljišta od rudnika, ukupne površine u opštenarodnoj imovini popele su se na 18 047 hektara ili 23,3% od ukupnih površina opštine." Ali veliki deo ove površine je pod šumom ili je sasvim „neplo-dan“, tako da na „poljoprivredne površine otpada svega 4 427 hektara ili 11,3% od ukupnih poljoprivrednih površina Opštine“.¹⁾ Dokumenti dalje pokazuju da je na području ove opštine organizovano „jedno poljoprivredno dobro „Džanovo polje“, koje je do 1956. godine postojalo kao Stanica za selekciju stoke“. Pored toga, na teritoriji ove opštine „9 zemljorad-ničkih zadruga imaju svoje ekonomije i aktivno se bave poljoprivrednom proizvodnjom“.²⁾ Te zadruge imaju „2 000 hek-tara obradive površine, 43 traktora, sa priključnim mašinama, 10 vršalica i 2 kombajna. One imaju 6 zadružnih domova i 30 ekonomskih zgrada“.³⁾

Struktura privatnog seoskog poseda u ovoj opštini izgleda ovako:⁴⁾

Selo	Doma- ćinstava	Do 0,5 ha broj domać.	Do 2,5 ha broj domać.	Do 4 ha broj domać.	Do 6,0 ha broj bomać.	Preko 6 ha broj domać.	Broj parcela u selu	Broj parc. u 1 domać.
Bor	333	186	68	33	22	24	5600	16
Brestovac	563	89	142	122	67	143	13000	23
Bučje	212	15	82	64	27	24	10300	48
D. B. Reka	399	86	113	83	54	61	11700	24
Zlot	1195	191	392	216	167	185	30300	25
Krivelj	666	118	250	149	76	73	20400	30
Luka	366	92	87	75	62	50	14520	39
Metovnica	410	34	94	88	68	126	10700	26
Oštrej	186	21	37	28	28	72	5600	30
Rgotina	734	172	153	126	104	179		
Slatina	314	30	47	48	56	113	9800	31
Šarbanovac	643	75	239	136	106	87	18200	28
Svega:	6021	1108	1706	1213	837	1157		

¹⁾ *Elaborat Perspektivnog plana*, I, 45.

²⁾ Isto, 45.

³⁾ *Kolektiv*, br. 41, 16. oktobra 1959, 2.

⁴⁾ *Elaborat Perspektivnog plana*, I, 6a.

To znači da „18,4% seoskih domaćinstava ove Opštine imaju ispod pola hektara obradive zemlje, što praktično znači da imaju samo okućnice“. Posledica toga je njihova „znatna potražnja za zemljom u samom selu“, a ta potražnja se dalje „manifestuje u još uvek visokom procesu obrade zemlje u napolici“ i u tome što „ova domaćinstva daju i dovoljno radne snage za obradu zemlje onim domaćinstvima koja sopstvenom radnom snagom ne mogu da je obrade“¹⁾ ili ta snaga mora da traži izvore opstanka izvan sela — u industriju.

Ovakav razvoj i struktura privatne zemljišne svojine uticali su i na strukturu poljoprivredne proizvodnje. Ona se ogleda „u manje-više težnji svih domaćinstava da sopstvenom proizvodnjom podmire sve svoje potrebe, a u prvom redu potrebe u predmetima ishrane, a potom u ogrevu i odeći... O nekoj specijalizaciji, ili bar orijentaciji ka specijalizaciji, u proizvodnji kod ovih domaćinstava uopšte se ne može govoriti. Ako tome dodamo i činjenicu da je veličina ionako malog poseda iseckana na prosečno 20 malih parcela, potom uticaj i konfiguraciju terena, onda je jasno zbog čega pretežnim delom ovih domaćinstava dohodak iz poljoprivrede predstavlja manje-više dopunski prihod“.²⁾

To naročito važi za „ugroženo područje“ koje je „postalo neploдно sa uništenom vegetacijom, ili je pak teško oštećeno i zatrovano i jako ugroženo erozijom. U njemu su šume najvećim delom zatrte; preostali deo predstavljaju vrlo prореđene i oštećene hrastove i cerove šume. Biljni pokrivač na livadama i pašnjacima u potpunosti je izmenjen, a jako i stalno dejstvo dima prouzrokovalo je i toksičnost tog pokrivača i pojavu tzv. „kisele bolesti“ kod stoke, tj. trovanja acidičnom hranom. Usled toga, stočarstvo je u njemu praktično svedeno na svega 1/7 od broja stoke iz 1906. godine. Smanjenje krmne baze uticalo je i u pravcu degradacije stoke, a specijalno ovaca“. U ovom području „voćnjaka praktično i nema više, iako je selo Slatina nekada bila dosta poznati proizvođač voća. Voćnjaci su skoro svi zatrti, tako da se samo po okućnicama nalaze pojedina stabla“. Stanje oranica je takođe „veoma loše“, a površina „pod goletima se iz godine u godinu povećava... Ove goleti se danas nalaze u stanju izrazite erozije. Teren je

¹⁾ *Elaborat Perspektivnog plana*, I, 5.

²⁾ Isto, I, 5.

prošaran velikim brojem suvih i dubokih jaruga, koje idu do same andezitne geološke osnove“.¹⁾

Takva zemlja ne može biti „nada“ većini seljaka, niti solidna osnova za opstanak. Zbog toga oni već poodavno traže druge i sigurnije osnove.

2. RADNIČKI SAVETI

Radnički saveti su u Boru organizovani rano, među prvima u zemlji. Na primer, na upravnoj zgradi Borskog rudnika stoji zapis: „U staroj Jugoslaviji Borski rudnik je bio svojina inostranog francuskog kapitala. Pobeda naše Narodne socijalističke revolucije učinila je kraj eksploataciji od strane domaćeg i stranog kapitala. Danas, 3. IX. 1953 godine, mi radnici preuzimamo Borski rudnik u svoje ruke.“ Samo tri dana pre toga kolektiv ovog preduzeća izabrao je svoj prvi radnički savet, u koji je ušlo 120 članova: 88 radnika, 2 inženjera, 4 tehničara i 7 službenika. Već na svojoj prvoj sednici ovaj radnički savet je izabrao svoj upravni odbor od 10 članova.²⁾ Potom su postepeno formirani radnički saveti i u ostalim preduzećima, kao što je to zakon predviđao, tako da je na kraju 1959. godine na području borske opštine bilo „petnaest radničkih saveta i isto toliko upravnih odbora, a ovom broju treba dodati i osam pogonskih radničkih saveta u rudniku, kao i tri pogonska radnička saveta građevinskih preduzeća čije se centrale nalaze u Beogradu“.³⁾

Pred sve ove radničke savete postavljali su se slični problemi. Jedan od najglavnijih je bio — kako u novim uslovima organizovati proizvodnju. Taj je problem bio od posebnog značaja baš za radnički savet Borskog rudnika, i to ne samo zbog važnosti samog preduzeća već i iz drugih razloga. Između ostalog, ovaj rudnik ne samo što je imao buran razvoj već su se u njemu vremenom izvršile znatne ekološke promene. Iskustvo je pokazivalo da se pred radnički savet postavljaju teški problemi koji se nisu mogli više odgađati. Istina, rudnik je i dalje proizvodio: anodni bakar, elektolički bakar, koncentra-

ciju pirita, zlato, srebro i selen, ali su analize takođe pokazivale da se sadržaj rude vremenom menjao i postajao sve siromašniji. Na primer, 1939. godine, da bi se „dobila jedna tona bakra trebalo je preraditi 23,6 tona rude, a 1956. godine zbog jedne tone bakra trebalo je preraditi čitavih 59,3 tona rude; sadržaj metala u toni rude u vreme otvaranja rudnika bio je preko 12%, da bi se 1953. godine spustio na samo 2,94%, a 1956. godine i na 1,83%“.¹⁾ To je iziskivalo ne samo veću preradu i proizvodnju rude već i veće troškove, ako se želelo da se visina „finalnih proizvoda održi na ranijem nivou ili čak da se poveća“. Pored toga, sumpor iz dimnjaka rudnika i dalje je „izlazio u vazduh i trovao vegetaciju na širem području“, a naknadno je utvrđeno i to da ima „u topioničkoj šljaki visok procenat gvožđa, koje se može eksploatisati, i da ruda bakra u Boru pored ostalih sastojaka sadrži i germanijum, čija je eksploatacija od posebnog značaja za našu privredu“.²⁾ Sve je to tražilo podizanje novih objekata i nove investicije. Zbog toga je sastavljen jedan smeo investicioni program, koji je obuhvatio rekonstrukciju topionice bakra, izgradnju fabrike sumporne kiseline, izgradnju fabrike superfosfata u Prahovu, kao i objekata koje treba podići u vezi sa ovom izgradnjom: novog izvoznog okna, industrijskog vodovoda, pruge Vražogrnac-Bor, pristaništa Prahovo, termoelektrane sa dalekovodom na Rtnju, dalekovoda Bor-Prahovo, kao i „izgradnju rudnika Majdanpek, koji će proizvoditi rudu do koncentrata i ovaj upućivati Boru na dalju preradu do finalnog proizvoda“.³⁾

Radnički kolektiv rudnika upravlja neposredno svojim preduzećem preko svojih predstavničkih organa — *radničkog saveta i upravnog odbora*, i to u nekoliko vidova: „Izborom radničkog saveta kao svog predstavničkog organa, donošenjem važnijih odluka putem referendumu, davanjem predloga na zборовima birača i opozivanjem članova radničkog saveta“.⁴⁾ Jedno od najglavnijih pitanja kojima se neprekidno bavi ovaj radnički savet jeste problem produktivnosti rada u rudniku, a „iz koga proizlaze i mnogi drugi“. On se takođe bavi problematikom „podizanja društvenog standarda radnika i službenika, problemima iz oblasti higijenskotehničke zaštite, za-

¹⁾ *Elaborat Perspektivnog plana*, I, 11, 41, 42.

²⁾ *Borski kolektiv upravlja 1950—1957*, uredio Đ. Ranisavljević, Beograd, 1957, 15, 16.

³⁾ *Izveštaj o radu Opštinskog sindikalnog veća za 1959. godinu*, Bor, 1960, 14, Arhiv Sindikalnog veća, Bor.

¹⁾ *Elaborat Perspektivnog plana*, II, 2.

²⁾ Isto, 1.

³⁾ Isto, II, 6.

⁴⁾ *Borski kolektiv upravlja 1950—1957*, Beograd, 1957, 21, 22.

tim brigom za razvoj fiskulture, kulturno-zabavnog života, brigom o godišnjem odmoru radnika i službenika itd.”¹⁾

Od interesa su i iskustva ovog kolektiva sa *referendumima*. Već za prvi referendum, 21. oktobra 1952. godine, kada su „radnici prve smene prišli glasačkim kutijama među rudarima, topioničarima, floterima, mašincima i radnicima ostalih pogona vladalo je za referendum veliko interesovanje, što dokazuje i činjenica da je glasalo više radnika nego što ih je toga dana bilo na poslu u sve tri smene“. Dalje iskustvo je pokazalo da je referendum „pogodna forma za učešće celog kolektiva pri rešavanju pojedinih pitanja, kao što su otuđivanje osnovnih sredstava, raspodela fondova, poboljšanje društvenog standarda i dr.“²⁾

Pored „centralnog“ ili „preduzetnog“ radničkog saveta, u nekim velikim preduzećima, kao što je rudnik, formirani su i „pogonski“ radnički saveti, koji se brinu o problemima svojih pogona. „U celini, dosadašnji rezultati pogonskih radničkih saveta, i pored konstatovanih nesumnjivih slabosti, znače dovoljnu afirmaciju da se njome opravda njihovo postojanje. O ovome govori i problematika o kojoj su pogonski radnici u savetu diskutovali na svojim sednicama. Među problemima nalaze se i pitanja: tarife politike, pitanje ispunjenja plana, higijensko-tehničke zaštite, radne discipline itd.“. Pošto se prešlo „na nagrađivanje po kompleksnom učinku“ formirane su „ekonomske jedinice umesto ranijih pogona, čime se istovremeno teži da se postigne još veća decentralizacija upravljanja, a u novim okvirima radnički saveti ekonomskih jedinica su nastavak pogonskih radničkih saveta”³⁾

Zbog toga što je ovde „čaršija” u toku rata i revolucije iščilela, od interesa je i problem trgovine i ugostiteljstva u Boru i iskustva radničkih saveta u ovoj oblasti.

Na prvom mestu, tu se postavio problem lokala za trgovine, jer sve „do 1956. godine, trgovina u Boru nije dobila ni jedan jedini novi lokal, niti pak novi magacin, što znači da su kapaciteti trgovine ostali na istom nivou na kome su bili pre rata, dok se njen obim u pogledu prometa povećao ne-

¹⁾ B. Jovanović, *Sedmogodišnja iskustva radničkog samoupravljanja u Borskom rudniku*, „Razvitak“, časopisi za društvena i kulturna pitanja, br. 1, Zaječar, 1957, 17.

²⁾ D. Ranisavljević, *Pet borskih referenduma*, „Kolektiv“, br. 26—27, 2. jul. 1960, 5.

³⁾ *Kolektiv*, br. 21, 27. maj 1960.

srazmerno više... Može se slobodno reći da preko 80% od preostalog broja lokala nije odgovarao u pogledu uslova koje savremena trgovina zahteva”. S druge strane, stoji i činjenica „da najveći deo potrošača, pa i ranijih organizacija, raspoložen je da trgovinu posmatra ne kao granu privrede na koju se odnose opšti principi poslovanja privrednih organizacija, tj. rentabilnost i akumulativnost, već kao delatnost koja je dužna da sve svoje interese potčini interesima borskog tržišta. Otuda dolazi pojava da, iako obavlja obim prometa, trgovinska mreža nije u stanju da stvori značajnu akumulaciju iz koje bi finansirala potrebe u nabavci opreme, podizanju magacina, lokala i sl., ili u nabavci inventara”¹⁾ Zbog toga se kao veoma hitan problem pred trgovinu u Boru postavilo „rešenje pitanja magacinskog prostora, modernizacija i izgradnja novih savremenih lokala, rešenje pitanja kadrova u trgovini, rešenje pitanja opreme trgovine savremenijim inventarom i uređajima, izvesne specijalizacije pojedinih prodavnica ili radnji, i najzad rešenje potrebnih obrtnih sredstava za nesmetani rad u trgovini”²⁾

Slični problemi su se postavili i u ugostiteljstvu. „Ako se uzme u obzir da je pre rata na području grada radilo 38 privatnih ugostiteljskih radnji, koje su sve bile dosta rentabilne, postavlja se pitanje: zašto posle oslobođenja, kada je grad porastao skoro četiri puta, ugostiteljstvo nije u stanju da stvori bilo kakvu značajniju akumulaciju, koja bi obezbedila formiranje značajnih fondova i na taj način izvesnu proširenu reprodukciju”. Jedan od razloga za ovo je i činjenica što je „promet alkohola od Oslobođenja pokazivao stalnu tendenciju brzog opadanja; usled toga, u ukupnom prometu ugostiteljstva u gradu promet alkohola danas predstavlja tek 70% od ukupnog prometa nasuprot 95% pre rata. Ali to ipak ne znači da se alkohol u Boru manje troši nego ranije, iz prostog razloga što je činjenica da se veliki broj potrošača snabdeva alkoholom sa pijace, pa štaviše da je nedozvoljeno točenje alkohola od strane pojedinih privatnih lica uzelo zabrinjavajuće razmere”³⁾ Treba takođe naglasiti i činjenicu da „ugostiteljstvo ima jaku konkurenciju u radničko-službeničkim restoranima, tako da se praktičnim problemom društvene ishrane ne može

¹⁾ *Elaborat Perspektivnog plana*, II, 17, 18.

²⁾ Isto, 17, 18.

³⁾ Isto, II, 28, 29.

ni da bavi", a to potiče otuda što je „pitanju društvene ishrane posvećena velika pažnja, tako da se problem iste može donekle smatrati rešen na zadovoljavajući način.... Rešenju ovog problema u znatnoj meri doprinose i privatne ugostiteljske radnje, i to specijalno za radnike muslimane, koji još uvek imaju posebne zahteve u pogledu načina kuvanja”.¹⁾

Sve su to krupni problemi sa kojima su se morali baviti, ili se bave, radnički saveti u trgovinskim i ugostiteljskim preduzećima u Boru.

Jedan deo problematike i teškoća na koje nailaze radnički saveti u svome radu vidi se iz dokumenata kojima se analizira njihov rad. Na primer, za „jedan broj radničkih saveta karakteristično je da nemaju dovoljno inicijative, već se ona očekuje od sindikalnih podružnica. Mali je broj onih koji pre sednice prouče sav materijal i aktivno učestvuju u donošenju zaključaka. Ima primera da pojedini članovi radničkih saveta od svoga izbora do danas još nijednom nisu učestvovali u diskusiji”, a pored toga „za skoro sve organe upravljanja u Borskoj opštini karakteristično je da nijedan od njih u prošloj godini nije podneo biračima izveštaj o tromesečnom ili pak polugodišnjem radu”. Isto tako, i sami „pogonski radnički saveti se žale da se njihove diskusije i predlozi ne razmatraju od strane radničkog saveta preduzeća ili upravnog odbora.... I najzad, ima slučajeva da se odluke organa upravljanja u pogonima ne sprovode u život od strane privrednih rukovodilaca”.²⁾

Neke od tih teškoća dolaze i od samih radnika i službenika. Na primer, u izveštaju o radu radničkog saveta jednog trgovinskog preduzeća stoji „da dolazi do toga da jedan deo radnika i službenika nisu mogli sasvim da svate samostalnost našeg preduzeća i da od rada i ostvarenja proizvodnih zadataka isključivo zavisi naša egzistencija... Pitanje je: da li ovi radnici smatraju preduzeće kao svoje?” Pored toga, još uvek „postoji izvestan broj radnika kod kojih se u opštenju ispo-

¹⁾ Isto, II, 29, 30.

²⁾ *Kolektiv*, br. 14, 10, april 1959, 2.

ljava tendencija vgovaranja, pa i nezdrava diskusija, pa bilo da se radi o radniku, službeniku ili rukovodiocu preduzeću”.¹⁾

Kod nekih se, opet, preduzeća pred njihovim radničkim savetima pojavljuje problem odnosa između raznih pogona i radilišta. Na primer, u jednom građevinskom preduzeću „na sastancima organa upravljanja došlo se do zaključka da pojedina radilišta teže samo za svojim uspehom. Ovo bi možda bilo i pravilno da ta radilišta često puta ne zaboravljaju kolektiv kao celinu, ima slučajeva da se materijal, alat i radna snaga, iako momentalno sve to nije potrebno na jednom radilištu, ljubomorno čuva dok drugo radilište oskudeva baš za tim”.²⁾ U jednom drugom preduzeću „najveća je teškoća oko okupljanja ljudi; naš pogon stalno radi u sve tri smene, pa je nemoguće okupiti svo članstvo, a druga je teškoća u tome što je veća polovina našeg članstva sa sela, koja takoreći uopšte i ne učestvuje u radu po političkim i društvenim pitanjima, pa se slabo interesuje i za rad radničkog saveta, a i deo članova samog radničkog saveta ne učestvuje u diskusiji po bilo kom pitanju na sednicama i time se ćutke donose važne odluke”.³⁾

U nekim radničkim savetima članovi neće da diskutuju „da se ne bi nikome zamerili”, a ponegde se postavlja i pitanje: „da li je neki radnički savet diskutovao o radu direktora? Možemo da kažemo da toga do sada nije bilo... A činjenica je da su se mnogi radnički saveti još uvek u velikoj meri orijentisali na proizvodne i privredne probleme, dok uslovima rada i standarda ne poklanjaju pažnju”. Problem je i učešće žena u radu radničkih saveta. „Nesumnjivo je da se učešće žena i njihov rad u organima radničkog i društvenog samoupravljanja negativno odražava na opterećenost žena. Ponekad je to i opravdanje za zaobilaženje žene prilikom biranja u društvene organe. Nailazi se i na pojavu

¹⁾ *Izveštaj o radu Radničkog saveta Trgovinskog preduzeća „Kolektiv“ za poslovnu 1959/1960*, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor.

²⁾ *Izveštaj Radničkog saveta Građevinskog preduzeća „Rad“ za period od 1. januara 1958. do 19. maja 1960.*, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor, 16.

³⁾ *Zapisnik sa sednice Izvršnog odbora Sindikalne podružnice „Termoelektrane“, 1. mart 1960*, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor.

da se žene u organe radničkog samoupravljanja biraju samo formalno da bi se zadovoljili principi.”¹⁾

Vremenom su otklonjeni mnogi od ovih nedostataka u radu radničkih saveta. Tako je ustaljena praksa da se „materijal članovima radničkih saveta i upravnih odbora za sednice dostavlja u pismenoj formi”; ali ipak, bilo je i posle toga slučajeva kod izvesnih radničkih saveta da se „sednice zakazuju i preko oglasne table, pa je sasvim normalno što je rad ovih radničkih saveta znatno slabiji i rezultati manji”. Ovaj nedostatak je naknadno ispravljen i „nema više slučajeva da se sednice zakazuju preko oglasne table”. Ove i druge mere učinile su vremenom da je „sadržina rada radničkih saveta i upravnih odbora postala raznovrsnija i sveobuhvatnija u Boru”.²⁾

3. KOMUNA

Borska komuna, pored Bora, obuhvata još i 14 sela: Brestovac, Bučje, Gornjane, Donja Bela Reka, Zlot, Krivelj, Luka, Metovnica, Oštrelj, Rgotina, Slatina, Tanda, Topla, i Šarbanovac. Sve je to „gravitaciona zona Bora”, a od nje znatan deo čini njegovo „zatrovano područje”.

Ovo je dosta brdovit kraj, a najviši su mu visovi: Crni vrh (1027 m), Veliki krš (1148 m) i Sto (1180 m). Sam Bor ima nadmorsku visinu 398 m, a srednja količina atmosferskih taloga iznosi 718,8 mm³⁾. Klima je ovde umereno kontinentalna, sa žarkim letima i dosta surovim zimama. Srednja godišnja temperatura iznosi 10,1°C; u samom Boru leti se temperatura može popeti i do 37°C, a zimi se spušta i do -19,5°C.⁴⁾ Taj je prostor ispresecan sa više rečica, od kojih neke za vreme leta presušuju. Među njima najveće su Crni Timok i Zlotska reka, a ne presušuje ni Kriveljska ni Bela reka. Sam Bor se jednim delom nalazi u dolini Borskog potoka.

Pregled domaćinstava, površine zemljišta i naseljenosti po 1 km² u naseljima ove komune izgleda ovako:

¹⁾ Zapisnik sa proširenog plenuma Opštinskog sindikalnog veća 25. mart 1960, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor.

²⁾ Izveštaj o radu Opštinskog sindikalnog veća za 1959, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, 1960, Bor, 15.

³⁾ Komisijski izveštaj, 18.

⁴⁾ Elaborat Petogodišnjeg plana I, 1.

Naselje	Broj domaćinstava	Površina u ha	Stanovnika na 1km ²
Bor	5.833	3.160	45,1
Brestovac	572	7.435	32,4
Bučje	209	3.068	33,0
Gornjane	481	9.035	23,5
Donja Bela Reka	342	4.056	32,5
Zlot	1.275	22.984	24,6
Krivelj	627	10.360	26,5
Luka	257	4.498	24,3
Metovnica	463	4.412	47,3
Oštrelj	185	2.111	40,5
Rgotina	599	4.786	48,7
Slatina	327	4.351	31,7
Tanda	156	4.076	17,0
Topla	58	1.041	25,6
Šarbanovac	625	5.040	55,2
SVEGA:	12.009	90.413	45,4¹⁾

Broj stanovnika komune i njegov noviji razvoj pokazuje ova tabela:

Naselje	STANOVNIŠTVO				Broj stanovnika na 100 domaćinstava	
	1953.	1961.	razlika	indeks 1953= 100,0	1953.	1961.
Bor	14.244	18.612	4.368	130,7	244	263
Brestovac	2.409	2.539	130	105,3	421	352
Bučje	1.012	1.059	47	104,6	484	467
Gornjane	2.126	2.093	-33	98,5	442	415
D. B. Reka	1.318	1.359	41	103,1	385	354
Zlot	5.661	5.533	-128	97,7	444	406
Krivelj	2.741	2.863	122	104,5	437	398
Luka	1.093	1.022	-71	93,5	425	401
Metovnica	2.086	2.157	71	103,4	451	451
Oštrelj	855	912	57	106,7	462	456
Rgotina	2.331	2.538	207	108,8	389	365
Slatina	1.381	1.561	180	113,0	422	361
Tanda	693	720	27	103,9	444	444
Topla	266	247	-19	92,9	459	418
Šarbanovac	2.783	2.758	-25	99,1	445	438
SVEGA:	40.999	45.973	4.974	112,1	341	331²⁾

¹⁾ Zavod za statistiku NO sreza Zaječar, Polugodišnji statistički pregled, Zaječar, 1960, 3.

²⁾ Zavod za statistiku NO sreza Zaječar, Prvi rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1961, Zaječar, 1961, 1.

Jedna od osnovnih karakteristika ove komune jeste velika razlika, u svakom pogledu, između samog Bora i njegove okoline; Bor je snažan industrijski centar, a okolna sela su dosta zaostala. Ovakvi ekološki okviri, „kulturno nasleđe” i podela rada uslovlili su i rad ove komune. Na nju su pali veoma teški i odgovorni zadaci, sa kojima se ona nosi još od svoga osnivanja.

Sama organizacija rada u komuni prilagođena je zakonskim propisima i konkretnim lokalnim potrebama. Njene razne službe i odeljenja smešteni su u samom Boru, dok su po selima „radi svršavanja administrativnih poslova osnovane mesne kancelarije kao istureni upravni organi opštine; po zakonu oni vode matične knjige, knjige državljana, biračke spiskove i izdaju stočne pasoše, obavljaju poslove za mesni odbor, primaju razne molbe i žalbe građana i sl.”¹⁾

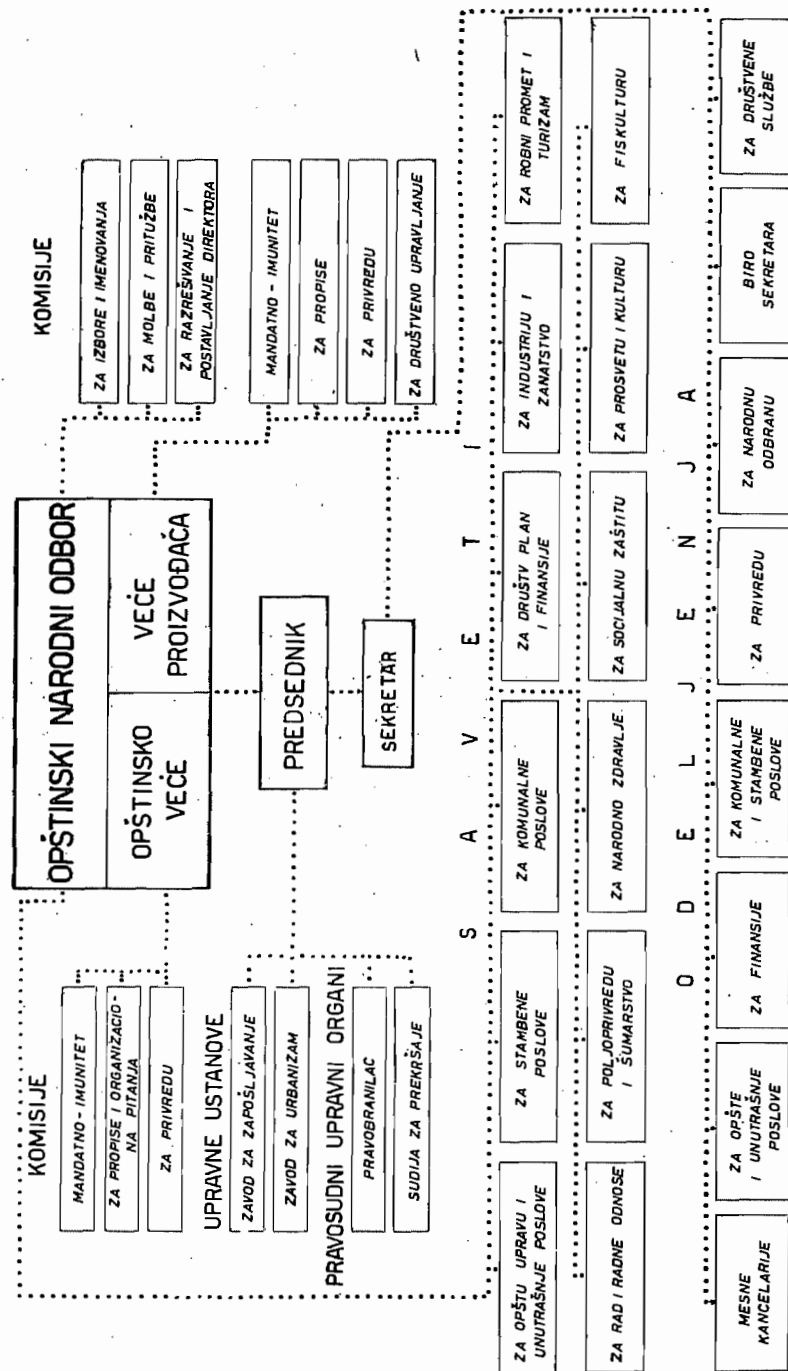
Uključivanje građana u rad komune vrši se u raznim oblicima, a važno mesto među tim oblicima čine: *zborovi birača*, „koji se sazivaju po važnijim pitanjima iz delokruga rada komune”, zatim *saveti građana i odborničke komisije*, „koje takođe pripremaju razne nacрте odluka pre njihovog stavljanja na diskusiju”.²⁾

Borska komuna morala je da rešava i neke svoje posebne probleme. Među njima bilo je i potiskivanje „konceptije da je sudbina ovog grada vezana samo za postojanje rudnika”, a koja je učinila „da se grad Bor i pre rata i nekoliko godina posle rata razvijao samo kao kolonija rudnika u kojoj su živeli radnici”. Zbog toga je u tom periodu „grad Bor ostao bez najnužnijih komunalnih objekata i objekata društvenog standarda”. Sa formiranjem komune prevladalo je drugo shvaćanje, po kome sudbinu ovog grada i njegove okoline ne treba vezivati samo za rudnik, već je potrebno „razvijati i ostale grane privrede za koje u ovom delu Srbije postoje i uslovi i nužna potreba”.³⁾ Drugi problem bio je pitanje „zapošljavanja ženske radne snage”, jer je to „za Bor poseban problem, pošto su u rudniku poslovi takve prirode da se ne može uposliti

¹⁾ Kolektiv, br. 25, 26. jun 1959, 3.

²⁾ Izveštaj o politici Narodnog odbora komune za period 1957—1959, Arhiv Opštine, Bor, 4.

³⁾ Izveštaj o politici Narodnog odbora komune za period 1957—1959, Arhiv Opštine, Bor, 2.

Organizaciona šema NOO Bor

ženska radna snaga, odnosno može samo mali broj". Zbog toga se moralo prići „osnivanju takvih preduzeća koja bi bar donekle ublažila problem nezaposlenih žena”.¹⁾ Veoma težak i važan problem ove komune jeste i „sprovođenje socijalističke politike na selu, njeno usmeravanje u pravcu stalnog jačanja poljoprivrednih organizacija i stvaranje uslova za povećanje proizvodnje u poljoprivredi”. Problem je teži zbog „činjenice veoma niske produktivnosti rada u poljoprivredi naše opštine”, a to je bio „rezultat zastarelih navika gazdovanja, rascepnosti parcela i nedovoljne zastupljenosti intenzivnih kultura u proizvodnji”. Postavio se i važan zadatak „organizacionog i materijalnog jačanja zemljoradničkih zadruga i njihovog tehničkog opremanja, kao i potpunog ili delimičnog sprovođenja arondacije zemljišnih površina u svojini socijalističkog sektora”.²⁾ Kolike su teškoće sa kojima se u tom pogledu trebalo boriti vidi se još iz nekih podataka. Na primer, pri kraju 1960. godine po selima borske komune „oko 1 500 seoskih gazdinstava ni danas nema ni najosnovnije oruđe za obradu zemlje — plug, a savremenih sprava uopšte nema ili ima tri sejalice i deset žetelica na 6 000 domaćinstava, što pokazuje tačnost konstatacije o nerazvijenosti proizvodnih snaga našega sela”.³⁾

Za područje koje obuhvata borska komuna postoje ipak dva problema koji se po svojoj važnosti izdvajaju od ostalih. Prvi je rudnik i njegov odnos prema ovom prostoru, a drugi je izvlačenje okolnih sela iz njihove zaostalosti.

Posle drugog svetskog rata, rudnik ne samo što je promenio vlasnika već je doživeo i mnoge druge promene — promene od velikog značaja za komunu. U ovim uslovima bile su potrebne i nove investicije, i to tim pre što je kvalitet borske rude bivao sve lošiji. Još od „1945. godine sadržaj bakra u siromašnjoj rudi stalno je opadao, tako da je u 1952. godini dostigao 2,5%”. Ovo je bio jedan od razloga da se pristupi i korišćenju izvesnih sporednih proizvoda o kojima se ranije nije vodilo računa, jer je ruda bila mnogo bogatija. „Pored bakra i siromašne rude u flotaciji se dobija kao nusproizvod koncentrat pirita. Često, zbog njegove niske cene, on nije bio interesantan za proizvodnju, pa ga zato Francuzi nisu ni prerađivali. Međutim, naročito za vreme ratne psihoze i rata,

¹⁾ Isto, 3.

²⁾ Isto, 6, 7.

³⁾ O nekim pitanjima iz rada zadruga i zadružnih saveta Opštine Bor, 1960, Arhiv SSRN, Bor, 2.

potrošnja i potražnja pirita je porasla. On služi za proizvodnju sumporne kiseline, od koje se prave eksplozivi i ostala hemijska jedinjenja na bazi sulfata. Posle oslobođenja mi smo, zbog potražnje, odmah počeli da proizvodimo piritni koncentrat, i izgradili smo svojim sopstvenim snagama filtraciju pirita.” Podignuta je takođe i cijanizacija, a to je „fabrika zlata i srebra”. Tada se ozbiljno postavilo i pitanje otrovnih gasova, koji već decenijama truju okolinu i stvaraju ugroženo područje oko Bora. „Računa se da ovi gasovi nanose godišnje preko 420 miliona štete. Ali to nije sve. Nasledstvo kapitalističkog kolonijalnog rada dovelo je do toga da još i danas kroz borske dimnjake odlazi u vazduh oko 260 tona sumpora za 24 sata, koji bi se mogao korisno upotrebiti za proizvodnju sumporne kiseline, odnosno veštačkog đubriva.”¹⁾

Ovo su bili razlozi što je Bor posle završenog rata ubrzo izmenio svoj lik. Tako je u njegovom rudniku otvoren „moderan dnevni kop i počela je njegova eksploatacija”, a zatim je „rekonstruisan pogon jame, proširena flotacija, električna centrala, podignuta je moderna mašinska radionica, izgrađena je cijanizacija.... Već prvih dana počela je izgradnja vodovoda, izgrađeno je oko 70 stanova, podignute su srednja tehnička i industrijska škola sa internatima, proširena je bolnica, izgrađen radnički restoran, izgrađeno 38 zgrada za samce i 2 000 ležaja itd. Već tih prvih dana, Bor je dobio i ustanove neophodne njegovim građanima za normalno obavljanje svojih poslova: banku, socijalno osiguranje, sud, dom narodnog zdravlja i gimnaziju”.²⁾

Posle toga za izvesno vreme nastala je stagnacija u izgradnji ovog naselja, jer su se pronele „alarmantne vesti da su borske rudne rezerve pred iscrpljenjem i postavilo se pitanje: da li Bor treba dalje investirati ili ne, da li Bor ima perspektivu ili ne, da li Bor kao grad treba razvijati ili će se on kroz nekoliko godina ugasiti zajedno sa rudnikom”. Ta neizvesnost je „zaustavila celokupna investiranja” za nekoliko godina i „tek kad je 1956 godine, posle utvrđivanja da će rudne rezerve Bora istrajati za još punih 25 godina potpune eksploatacije, doneta je odluka o krupnim investiranjima u izgradnju Bora”. To je bilo vreme kada je diskusija o buduć-

¹⁾ M. Mihailović, *Od rude do bakra*, zbornik „Bor 1903—1953” Bor 1953, 29, 32.

²⁾ *Kolektiv*, br. 41, 16. oktobra 1953, 2.

nosti ovog naselja postala „iluzorna“ i zbog toga što su tada pronađena nalazišta bakra na Crnom vrhu i zbog toga što su „izvršene velike investicije u rudnik Majdanpek, čija će se ruda prerađivati u Boru“.¹⁾

Od tog vremena počela je nova izgradnja, sa još više poleta i plana. Tako su izgrađeni: „nova pekara, moderna klaonica, dom odmora u Brestovačkoj Banji, dečije letovaliste, 16 velikih lokala, 2 restorana, sportski stadion, plivački basen itd.“. Pored vodovoda „izgrađeno je 13,5 km ulica, od čega 7,5 km asfaltnog i betonskog kolovoza. Započeta je izgradnja kanalizacije . . . Započeta je izgradnja komunalnih objekata, podizanje zgrade za razne ustanove, zatrpavanje potoka i izgradnja parka, izgradnja novih lokala, izgradnja tri centra pojedinih delova grada, zatim železničke stanice, zgrada za društvene organizacije i biblioteku, izgradnja novih škola i zdravstvenih stanica . . .“ Na bazi sirovina kojima se raspolaze u Boru je predviđena dalja izgradnja velikih objekata; tako je „projektovana izgradnja čeličane za 100 000 tona čelika, fabrika sumpora za 30 000 tona na bazi korišćenja pirita, valjaonica bakra za 5 000 tona godišnje, i prerađivačka industrija na bazi bakrenih legura; u fazi izgradnje je: krečana za 50 000 tona hidrisanog kreča, konfekcija koja će zaposliti 200 radnika, štamparija koja takođe treba da zaposli oko 180 radnika, i to većinom žena . . . Obzirom na položaj Bora, većina tih preduzeća je locirana prema Četvrtom kilometru, tako da će taj deo grada u perspektivi izrasti u novo naselje sa preko 10 000 stanovnika“.²⁾

Takav razvoj je učinio da Bor ne samo poraste već i dobije izgled pravoga grada. To nije više bilo naselje „ni grad ni selo“ niti „grad pečalbara“, već je postalo naselje „starih stanovnika i najveći broj radnika, koji rade po njegovim preduzećima i ustanovama, želi da stalno ostane u njemu“. Tu je bilo „sve više interesenata među radnicima i službenicima za podizanje individualne stambene izgradnje“. Već na dan 3. oktobra 1959. godine, to je bio „grad sa oko 19 500 stanovnika“ u kome je bilo „zaposleno 13 800 radnika i službenika“. Još je važno napomenuti jedno: ovde više nije „rudnik bio jedino središte gde se može naći rada, već je bilo i dosta

¹⁾ Kolektiv, br. 28 i 41, 1959.

²⁾ Kolektiv, br. 44, 16. oktobar 1959, 2.

drugih“¹⁾ Ovo je zaista postao grad „u kome fabričke sirene i motori, tutnjava kamiona i autobusa po betoniranim i asfaltiranim ulicama sve više narušavaju mir i spokojstvo građana“, a tome se „pridružuje i vika ljudi, kao što su ulični prodavci novina“.²⁾

Ali to nije slučaj u svakom delu ovog naselja; upravo, ono ima svoj gradski i svoj seoski deo; tu se grad i selo nalaze smešteni u istom ataru. Selo Bor je ostalo na obroncima pored Borske reke, tamo gde je nekad otpočelo vađenje rude, a grad Bor se prostro u produženju od njega ka Četvrtom kilometru. Ta dva dela su i dalje, i u ekološkom i u društvenom pogledu, ostala dosta različita. Ali i u gradskom delu Bora ima izvesnih pojava koje još podsećaju na seosku sredinu. „Ima u našem Boru stvari koje čovek može teško da objasni; ima nečeg zbog čega se Bor može meriti sa velikim gradovima, ali tu; odmah pored toga, može se naći štošta čega ni na selu nema . . . Bor izrasta u moderan grad; niču velike građevine; na Drugom kilometru niklo je čitavo naselje sa novim građevinama. U njima se može naći i kupatilo i električni šporet i kaljeva peć i bojler i plakar i ima svetlo sa svih strana.“³⁾ Ali u naselju je, „na žalost, još uvek priličan broj i svinjaca, koji su ostali nesrušeni“, štaviše, i u „centru grada, čim malo podmakne veće; počne orgijanje pasa iz dosta brojnih dvorišta“.⁴⁾

Drugi složen problem sa kojim se susreće komuna u Boru jeste izvlačenje okolnih sela iz zaostalosti i njihovo približavanje gradu. Već su navedeni brojni podaci o ovoj zaostalosti; problem je u tome kako se ona može savladati. To se može postići u prvom redu kolektivnim naporima samih seljaka. Zbog toga se velike nade polažu u razne oblike *zadrugarstva*. Te su nade porasle od 1957. godine, tj. od vremena „od kada zadruge više nisu ustanove koje se pretežno bave prometom, prodajom industrijske robe, već su postale nosioci poljoprivredne proizvodnje i faktor za razvijanje društveno-ekonomskih odnosa na selu“.⁵⁾

¹⁾ Kolektiv, br. 41, 16. oktobar 1959, 3.

²⁾ Kolektiv, br. 5, 6. februar 1959, 4.

³⁾ Kolektiv, br. 6, 12. februar 1960, 3.

⁴⁾ Kolektiv, br. 1, 8. januara 1960, 4.

⁵⁾ O nekim pitanjima iz rada, zadruga i zadružnih saveta Opštine Bor, 1961, Arhiv SSRN, Bor, 4.

Zadruga imaju svoje *zadružne savete*; oni su „organi društvenog upravljanja u zadrugama”. Na svojim sednicama ti saveti „raspravljaju o raznim pitanjima koja su značajna za rad zadruga; najviše se pretresaju sledeća pitanja: privredni planovi, akcioni programi, kooperacije, otkupi i cene, rad mašinskog parka, periodični obračuni, završni računi, investicije i manjkovi”. Sami zadaci zadruga su veoma obimni, a među njima se ističu ovi: „oformljenje solidnog zemljišnog poljoprivrednog fonda, koji može poslužiti zadrugama za organizovanje sopstvene proizvodnje u ratarstvu i stočarstvu; organizovanje zajedničke proizvodnje sa individualnim poljoprivrednim proizvođačima kroz razne vidove kooperacije; mogućnosti da svojim oruđima za rad zahvate i obradu privatnog poseda uz odgovarajuću naknadu, s obzirom da poljoprivredni proizvođači naše opštine nemaju savremenih oruđa za rad na mašini; mogućnost da zadruga na selu preko svojih pogona vrše razne uslužne delatnosti; obavljanje prometa reprodukcijom materijalom i vršenje otkupa poljoprivrednih proizvoda”.¹⁾ Uspeši ovakvog rada nisu izostali. Po ovim selima su podignuta nova prasilišta, tovilišta, šupe za mašine, staje, koševi, ovčarnici i sl. Sprovedeni su u život razni programi o povećanju mašinskog parka, organizaciji setve, semenskoj službi i veštačkom đubrenju.

Ali zadruga po ovim selima naišle su još od početka na izvesne teškoće. Pored objektivnih, među njima je bilo i nekih drugih, kao što su ove: „rascepanost društvenog fonda poljoprivrednog zemljišta i njegova raznolika prethodna obrada; slab subjektivni faktor na početku rada naših zadruga, nedovoljan kadar i njegova nedovoljna sprema da organizuje sve mogućnosti zadruga; nedostatak stalne radne snage da organizuje proizvodnju, nedostatak iskustva i razrađene metodologije u oblasti rada zadruga; zastarele navike stečene iz stare zadružne prakse i zastarele radne navike”. Zadružna zemlja ne samo što je rascepana već godinama po izvesnim selima „nije uvođena u zemljišne knjige, niti identificirana i ne zna se koliko je ima”, pa se zbog toga dodaje u jednom izveštaju da su „sve zadruga ove opštine, izuzev Zlotske, poslove sa gubitkom u 1960. godini”.²⁾ Ali za ovo postoje i

¹⁾ Isto, 5.

²⁾ O nekim pitanjima iz rada zadruga i zadružnih saveta Opštine Bor, 1961, Arhiv SSRN Bor, 8, 9.

neki drugi razlozi. Tako se iz jednog drugog izveštaja vidi da po ovim selima „neki seljaci vole male zadruga, gde bi zadruga mogla da ustupa mašinski park u prvom redu prijateljima i rođacima”, a u nekim selima „nedeljom zadrugari, umesto da oru, igraju odbojku pod izgovorom da je pukla osovinna na traktoru”.¹⁾

Kooperacija zadruga sa individualnim gazdinstvima takođe nailazi na prilične teškoće. Kooperacija ovoga tipa je značajna mera, jer je „ona ime za svaki oblik proizvodne saradnje socijalističkih privrednih organizacija — poljoprivrednih dobara, seljačkih radnih zadruga, opštih zemljoradničkih zadruga i njihovih ekonomija, a u određenim slučajevima čak i industriskih i trgovinskih organizacija — s individualnim seljačkim gazdinstvima, koja priprema, uspostavlja, započinje ili razvija elemente društvenog procesa proizvodnje, na društvenoorganizovanim i za takav proizvodni proces pripremljenim kompleksima zemlje i koja omogućuje da u takvom procesu, na bazi društvenih ulaganja i društvenih osnovnih sredstava za proizvodnju, socijalističke proizvodne organizacije postanu nosioci proširene reprodukcije”.²⁾

Glavni ciljevi ovakve kooperacije jesu: saradnja između socijalističkih organizacija i individualnog seljaka, gde su socijalističke organizacije nosioci proizvodnje i proširene reprodukcije; stvaranje prostranije proizvodne baze na većim kompleksima zemljišta i veća ulaganja i modernija proizvodnja na selu. Zbog ovoga su stvorene „i stanice za unapređenje poljoprivrede” i povećan je broj tehničke inteligencije u ovom kraju. Praktično, kooperacija u borskim selima sprovodi se najviše između „stanica za unapređenje poljoprivrede i zadruga”. Ali, prema jednom izveštaju, „korišćenje usluga stanica za unapređenje poljoprivrede u Zaječaru je još retko” od strane borskih sela. Isti izveštaj dalje kaže: „Došlo je do negativnih rezultata u kooperaciji između zadruga i individualnih gazdinstava zbog subjektivnih slabosti. Nije se vodilo računa: o veličini ponuđenih parcela, o njihovoj udaljenosti od zadruga, o kvalitetu zemljišta, o prekulturi koja je bila na ponuđenom zemljištu, kao ni o tome da li se na parceli

¹⁾ Zapisnik Plenuma Opštinskog odbora SSRN, 13. oktobar 1960, Arhiv SSRN, Bor, 3.

²⁾ E. Kardelj, *Problemi socijalističke politike na selu*, Beograd, 1959, 151.

duže zadržava voda u proleće. Mašinski park nije bio sasvim spreman. Čak ni psihološki, ljudi, koji su provodili setvu, nisu bili pripravn i nisu znali kakvi napori treba da se učine da bi se to ostvarilo." Svemu tome je doprinela i doprinosi i „seljačka agrotehnika” ovoga kraja. „Loše pripremljeno zemljište, kasna setva, mesto 'vrtačke', setva 'omaške', davanje hranljivih materija od oka, bez analize zemljišta, ili čekanje da se ore kad padne kiša, upotreba nekvalitetnog semena i drugi primitivizam.”¹⁾

Po ovim selima zasnovana su tri oblika ovakve kooperacije: „proizvodna saradnja”, „delimično učešće” i „servisiranje”. Kod prvog oblika saradnje između zadruga i individualnog seljaka, „zadruga garantuju prinos i, ako on podbaci, one nadoknađuju iz svog magacina”. Kod drugog oblika seljak je „dužan da plati mašinske usluge i reprodukcioni materijal, bez obzira na rezultate koje je postigao u proizvodnji; ovde treba da dođe do izražaja stručna služba zadruga, da se primenjuje što potpunija agrotehnika, da se mašinski radovi obavljaju kvalitetno”. Ali pored ova dva oblika postoji i treći — servisiranje, „tamo gde zadruga imaju kapacitete i ukoliko ima zahteva proizvođača o tome da se učine usluge; tu se prvo izvrši uplata, pa se izdadu nalozi mašinskom parku da vrši usluge. Pored rada na proizvodnji, ovde zadruga vrše i druge vrste servisiranja: prevoz cigle, kamena i dr.”²⁾ Pored kooperacije u ratarstvu, ona postoji i u stočarstvu. Ali, u ovom pogledu, ona ovde „nije dala dobre rezultate”. Zbog toga se misli „da treba razvijati stočarstvo na zadružnim ekonomijama”. Dosadašnje iskustvo takođe pokazuje da naročito „čuvanje priplodnih krava i junica ne treba davati na kredit individualnim proizvođačima; samo odlučenu prasad treba davati individualnim proizvođačima uz naplatu da ih oni tove svojom hranom ili da im daju potrebne koncentrate”.³⁾

¹⁾ Izveštaj o kooperaciji, Arhiv SSRN, Bor, 1961, 1.

²⁾ Isto, 5.

³⁾ Isto, 6.

III PRIMARNE GRUPE I DRUŠTVENI AGREGATI

To su one društvene grupe čiji se članovi nalaze „lice u lice“, i koje povezuje osećanje solidarnosti i verovanja u iste i slične društvene vrednosti. Primarne grupe su od osnovnog značaja za ličnost, jer ona u njima stiče prva iskustva i dobrim delom formira se kao društvena ličnost; ona se u njima vaspitava i živi „od kolenke do groba“. Ovo su obično prisne grupe ljudi koji se, po pravilu, vole, imaju jedni u druge poverenja i uzajamno se poštuju. One su „primarne“ i u tom smislu što u njih ličnost ulazi na „originalni“ način, tj. bez svoga izbora, dok su druge grupe „sekundarne“ po tome što u njih ljudi ulaze obično po svojoj volji i izboru, kao što je slučaj kod raznih udruženja. Društveni agregati su prava suprotnost primarnim grupama; u njima nema nikakve prisnosti među članovima, niti su oni spojeni kakvim bližim vezama, već su samo povezani prostorno.

Najvažnije primarne grupe su *porodica* i *susedstvo*. Svaka od ovih grupa ima u Boru izvesna posebna sociološka obeležja, koja valja posebno ispitati.

1. PORODICA

Ovde se teško može govoriti o nekom jedinstvenom ili bar ujednačenom tipu porodice, koji bi imao zajednička sociološka obeležja u pogledu njenih članova, u pogledu vrednosti i normi ponašanja, pa, štaviše, i ujednačene poglede o porodičnim funkcijama i ciljevima. To je sasvim razumljivo kada se ima na umu da je ovo društvo „mešavina“ raznih etničkih i kulturnih grupa i uticaja, da je ono tek u stvaranju i da u njemu još nisu završeni izvesni osnovni procesi. Zbog toga se

ovde sretaju svi važniji tipovi i varijeteti porodica koji se mogu sresti u našoj zemlji.¹⁾ Ali se ipak može reći da je bažična tzv. seljačka porodica „timočkog tipa“, koja je u Boru i njegovoj okolini pretrpela znatne modifikacije. To je porodica autohtonog stanovništva, koja je ovde postojala do otvaranja rudnika 1903. godine; ona i danas gotovo sasvim prevladava u okolnim selima, a u samom Boru u ovakvoj porodici živi prilično seljaka iz sela Bora, onih koji se prilikom raznih popisa iskazuju kao „seljaci“, kao i veliki broj doseljenika iz okoline. Njeno poreklo i društveni razvitak udarili su poseban pečat ovome tipu porodice, a najvažnije njegove odlike jesu „planiranje poroda“ i odanost tradiciji. Pored toga, ova porodica ima i neke druge odlike: rano sklapanje brakova, veliki uticaj materijalnih činilaca na njeno osnivanje i održavanje, veliki uticaj žene u porodici, i sl.

Ostale grupe, a to su sve davnašnji ili skoriji doseljenici imaju porodice na koje je kultura grupe kojoj pripadaju na svoj način udarila pečat. Ali to ipak nije slučaj sa svim grupama u istoj meri. Istina, u tom pogledu teško je što određenije reći, iako izvesne razlike nesumnjivo postoje. Na primer, može se sa izvesnošću tvrditi da neke etničke i regionalne grupe više „drže“ među sobom nego druge, tj. kod jednih su veze unutrašnje solidarnosti više razvijene i bolje se čuvaju nego kod drugih. Ranije su ovde ruske izbeglice, „belogardejci“, bili poznati po svojim međusobnim vezama, štitiili su jedan drugoga i često istupali kao celina prema drugim grupama. Danas se to može zapaziti kod Šiptara i doseljenika iz dinarskih i južnih krajeva. Oni znatno češće i više „drže“ među sobom, češće imaju isti stav prema nekom problemu i sl. Kod njih su drukčiji i odnosi u porodici; uloga oca i starijih osoba je znatno veća nego kod drugih.

S druge strane, isti ekološki okviri, proces industrijalizacije i urbanizacije, društveni sistem, novo zakonodavstvo, uticaj novih sredstava „komunikacija“ i sl. čine svoje i u ovom pogledu. Oni, naime, utiču u pravcu stvaranja izvesnih istih i sličnih oblika ponašanja u porodici i ujednačavaju njenu strukturu i funkcije. Zbog toga se kod jednog dela borskih stanovnika u znatnoj meri već stvorila *građska* vrsta porodice, sa izvesnim tipovima i varijetetima koje formiraju pro-

¹⁾ Dr Cv. Kostić, *Oblici naših porodica*, Glasnik Etnografskog instituta Srpske akademije nauka, VII, Beograd, 1958, 38.

fesija, visina i izvor porodičnog dohotka, ekološki okviri i sl. Kulturno nasleđe pripadnika i ovde vrši određen uticaj, ali taj uticaj ipak slabi, a ponekad se i gubi. Tek za ovu vrstu porodice moglo bi se reći da ima izvesne nove odlike, koje su za sociologiju od velikog interesa. Tako se u ovim porodicama usvajaju norme ponašanja koje su svojstvene industrijskom društvu i čiji je izvor više racionalan i formalan. Trajanje ove porodice je znatno kraće nego one kod koje prevladavaju tradicionalni odnosi i ciljevi. Kod nje su i slučajevi „socijalne patologije” ređi.

Zbog svega toga porodica i porodični život prilično se razlikuju u samom Boru i u okolnim selima.

Na selu je porodica čistijeg „timočkog tipa”, koja ima izvesne posebne osobine u pogledu strukture i oblika i u kojoj svojina zemlje igra neobično važnu ulogu u porodičnim odnosima, pa je dosta česta pojava da se brakovi sklapaju samo da bi se uvećalo imanje ili da bi se postigla neka druga ekonomska korist. Često se gleda na ekonomsku snagu onoga sa kojim se namerava sklopiti brak; miraz je obavezan i on se računa „u danima oranja, stoci, spremi i novcu”. To je za one bogatije, a siromašniji se zadovoljava i „spremom i novcem”. Ovdje je veoma raširena i pojava „planiranja poroda” i „ranih brakova”. Redovno se dešava, naime, da i muškarci i žene stupaju u brak iako nemaju broj godina koji se po pozitivnom zakonu smatra da je potrebno imati da bi se sklopio brak. Tek kasnije, i to često posle više godina bračnog života, ispunjavaju se zakonske formalnosti da bi se brak „doveo u red”. Uostalom, to omogućava i usamljenički život po „pojatama”, daleko od seoskog naselja. Dosta često mladić koji se ženi „prizeti se se na imanje roditelja svoje žene”. Zbog toga se ovde mogu čuti reči „dovedi zeta u svoju kuću, a sina šalji u ženinu kuću”. Neki smatraju da se u porodici onda „mirnije živi” i da je „mnogo manje sukoba”. Na polni život pre braka neki ne gledaju kao na neku naročitu bračnu smetnju. „Ne pitaj me, ne pitam te šta je pre bilo”, to je kao neko nepisano pravilo u odnosima između onih koji stupaju u brak. Neki smatraju da bi „bilo glupo” raspitivati se za tako što. Sudski dokumenti pokazuju da se priličan broj žena po ovim selima, dok im je muž odsutan u vojsci ili na nekom drugom mestu, „vucara” sa drugim, a on po povratku „nema šta da primeti”. Ti isti dokumenti pokazuju da ima i drugih slučajeva poro-

dične izopačenosti. Na primer, neki se brakovi razvode zbog toga što „muž živi sa usvojenicom”, a poneko na suđenju prizna „da je muž svoje usvojenice“.)

Pošto se tu žene i udaju veoma mladi, „bračni staž” je veoma dug, pa zato neki posle nekoliko decenija braka dovode „drugu ženu u kući”. Ona prva tada traži razvod, miraz koji je donela prilikom stupanja u brak i još svoju „zaslugu”. To je ona količina novca koja bi joj, po njenom mišljenju, pripala, da je „radila kod muža”. U sudskim dokumentima se takvi zahtevi obrazlažu time što bi žena „za 30 godina braka služila i nešto bi stekla”. Navode se i slučajevi da mladi zet koji se „prizetio” kod tasta, kad odraste, istera iz „rođene kuće” i tasta i taštu i njihovu kćer, tj. svoju ženu, pa dovede neku drugu. Ako se neki seljak zaposli u gradu, „povede ponekad ženu sa sobom i sa njom uhvati beli svet, a decu ostavi njenom ocu“.) Na vanbračnu decu ne gleda se katkad kao na neki naročiti greh i problem. Ona se rađaju po „pojatama” i u „divljim brakovima” maloletnih roditelja. Ponekad, kad deca odrastu roditelji su već raskinuli brak i ona su ostala nezbrinuta. Na primer, iz dokumenata se mogu videti iskazi maloletne majke o tome kako je živela nevenčano i „izrodila dvoje maloletne dece, a kasnije je morala da napusti kuću, jer je u nju došla druga žena i sad su joj ostala deca na vrat, a njihov otac ne doprinosi uopšte ništa njihovom izdržavanju, iako ima više od 8 hektara zemlje, od čega je više od polovine obradivo, a pored toga zaposlen je i u Boru gde ima dobru platu”. Ni „brakovi na probu” nisu ovde retka pojava.)

Isto tako nisu retkosti ni pobačaji koje vrše razne seoske babe i vračare („trljanje”), i to po određenoj „tarifi”. Na primer, prema jednoj medicinskoj anketi vidi se da je ogromnom broju seoskih žena koje su zaposlene u industriji Bora, u punoj snazi, umanjena radna sposobnost zbog nevešto izvršenih pobačaja. Tom prilikom medicinski je utvrđeno da je kod oko dve trećine ovakvih žena izvršen u toku života nestručan abortus. Ova anketa je takođe pokazala da je jedna trećina pregledanih žena, većinom seljanki, bila onesposobljena za dalje rađanje ili im je u velikoj meri bila umanjena radna

¹⁾ Arhiv Sreskog suda u Boru, Ks. br. 604/59 itd.

²⁾ Kolektiv, br. 7, 19, februar 1960, 3.

³⁾ Arhiv Sreskog suda u Boru, R-8/60 itd.

sposobnosti zbog nevešto i nestručno izvršenih pobačaja „tr-ljanjem“.)

U ovdašnjoj seljačkoj porodici uloga žene je inače dosta velika, tako da neki učeniji ljudi govore i o „matrijarhatu“. Ona radi sve poslove u kući i van nje, nosilac je porodične tradicije, odlučuje o broju dece. Pošto je bila veoma dugo društveno zapostavljena, udaljena od škole i od svakog javnog života, ona se povlačila u „kazu“ i „pojatu“ i živela onako kako se vekovima tu živelo. Ali ipak, može se opaziti prilično jasna razlika u porodičnim odnosima između „srpskih“ i „vlaških“ seoskih porodica u okolini Bora. Tako „u srpskim selima ženska omladina nastavlja školovanje i posle završene osmogodišnje škole, dok je u vlaškim selima još retka pojava da žensko dete nastavi školovanje, iako ima slučajeva da su i Vlahinje završile neku stručnu školu, uglavnom učiteljsku ili medicinsku. U većini slučajeva, ženska deca posle osmogodišnje škole prekidaju dalje školovanje zbog udaje; u celom kraju je česta pojava da se devojke vrlo mlade udaju.... I u odnosima u porodici ovde postoji razlika između ‚Srba‘ i ‚Vlaha‘. Dok je kod ‚Srba‘ glava porodice muž i on odlučuje o svemu, pa i kod samih žena postoji shvatanje da se ustručava ispred muža jer je muž taj koji više i bolje zna, dotle je u porodicama ‚Vlaha‘ položaj žene u kući sasvim drukčiji. Ona potpuno samostalno vodi domaćinstvo; žena ‚Vlahinja‘ je samostalnija i u odlučivanju, bilo kad se radi o stupanju u kooperaciju, bilo kad se radi o njenom kretanju i izlasku iz kuće Pri sklapanju braka postoji velika razlika između muške i ženske dece. Muškarac može slobodno da bira ženu koju želi, a kod devojaka to čine roditelji. Ali u poslednje vreme i tu nastupaju izvesne promene, pa devojka donekle može sama sebi da izabere bračnog druga, ali s tim da se roditelji moraju bar saglasiti sa njenim izborom. Zato sada ima sve manje slučajeva da devojka pobegne sa svoje svadbe, što se ranije događalo vrlo često.... Kod sklapanja braka miraz ima uticaja kod skoro polovine sklopljenih brakova. Uticaj miraza bio je ranije mnogo veći; roditelji spremaju devojci pored nameštaja i novac. Težnja je roditelja sve više da im ćerka ne ostane na selu, već da ide u grad i da se uda za onoga koji ima platu.... Ovde su veliki problem rani bra-

kovi. Devojka od dvadeset godina već se smatra za vrlo staru; one se udaju i pre petnaeste godine. Zbog toga su žene zakržljale, sitne i niske rastom.... Razvodi brakova su vrlo česti. Ovde nisu isključeni brakovi ni među srođnicima, kao ni brakovi među maloletnicima. Prilikom zahteva za ozakonjenjem maloletničkih brakova, sud ih odobrava u 90% slučajeva, jer su supružnici već živeli u divljem braku i očekuju dete... U ovom kraju u nekim selima mortalitet je veći od nataliteta. Zbog težnje da se ne deli imanje, postoji sistem jednog deteta u braku. Zbog toga poneka sela polako odumiru; ova pojava se u narodu zove ‚bela kuga‘.... Na društvenu aktivnost ženske omladine veliki uticaj vrše roditelji, naročito u srpskim selima, gde još postoji shvatanje o devojci da treba da bude ‚skromna i utegnuta‘.)

U samom Boru prilike u ovom pogledu su drukčije. Ali ni ovde se ne može govoriti o nekoj jedinstvenosti porodičnih oblika i shvatanja. Tu su izmešane seoska porodica, sa svojim tipovima, i gradska, u kojoj se takođe opažaju izvesne razlike i nijanse. Znatno su zastupljeni varijeteti i tzv. *pečalbarske* i *nepotpune* porodice, u kojoj su odnosi prilično poremećeni, kao i brojne *maloletničke* porodice. Ima i mnogo *samaca*, koji su ostavili porodicu u svojim selima ili su došli neženjeni, pa se ovde saživeli sa drugim ženama, a zanemarili svoje porodice po selima i druge obaveze. Svi ovi tipovi i varijeteti porodica prilagođavaju se, razume se, jedni drugima u novoj sredini.

Jedan od najsigurnijih puteva za to prilagođavanje su tzv. *mešoviti brakovi*, tj. brakovi između lica različitih nacija i religija, ali se ovde sretaju i neke druge pojave koje su retke po drugim industrijskim središtima. Na primer, priličan je broj sklopljenih brakova između muškaraca iz grada Bora, koji inače nisu odatle rodnom, sa seljankama iz okoline. U matičnim knjigama one se vode u rubrici „domaćice“. Dokumenti iz arhiva i sprovedene ankete pokazuju takođe da se i onima koji su došli ovamo iz drugih krajeva, pa i krajeva gde je natalitet još visok i gde se strogo gleda na odnose u braku, dopadnu lokalni običaji, kao što je „planiranje poroda“, pa se i od njih može čuti pitanje: „Šta će siromahu deca?“ ili ovakva: „Koji muž nema ‚švalerke‘ i žena ‚švalera‘,

¹⁾ Anketa Medicinskog fakulteta u Boru i okolini, Arhiv Medicinskog fakulteta, Beograd, 1954.

¹⁾ Materijal za referat „Uloga i aktivnost ženske omladine u društvenom životu“, 25. marta 1961. godine, Arhiv SSRN, Bor.

ti ne vrede mnogo.“ Dosta se brakova razvodi, ali razvedeni veoma brzo sklapaju nove brakove. Iz matičnih knjiga takođe se vidi da ima prilično dece „rođene vanbračno“, a kasnije je dodato da je „otac priznao dete za svoje i izjavio želju da nosi nejgovo porodično ime, sa čime je i majka saglasna“.¹⁾

Neke osobenosti brakova u Boru mogu se uočiti i pri pregledu matičnih knjiga u periodu 1955—1959. godine. Tu se pokazuju ove osobenosti novih brakova:

Godina	Od sklopljenih brakova bilo je					
	Sklopljeno brakova	mešov- vitih	oboje stu- paju prvi put u brak	brak razve- denih lica	jedno razve- deno	oboje raz- vedeno ili udovo
1955.	161	33	101	60	35	25
1956.	152	29	96	56	29	27
1957.	153	23	107	49	27	22
1958.	132	21	80	52	33	19
1959.	168	33	108	60	41	19
SVEGA:	766	139	492	277	165	112

Različiti uticaji na porodicu vide se donekle i po njenoj strukturi. Na primer, na kraju 1960. godine u Boru je bila 4 301 porodica sa 17 328 članova domaćinstava.²⁾ Struktura porodica po broju članova izgledala je ovako:

sa 1 članom	150 porodica
sa 2 člana	468 porodica
sa 3 člana	1 125 porodica
sa 4 člana	1 482 porodice
sa 5 članova	571 porodica
sa 6 članova	323 porodice

U isto vreme, samaca je u Boru bilo 1 805, a od toga broja se „hrane u menzama 900, hrane se po privatnim menzama i kuhinjama 150, a sami kuvaju 755“.³⁾ Ali ishrana nije problem samo za samce već i za druga domaćinstva. Zbog toga

¹⁾ Knjiga rođenih i umrlih, Arhiv Opštine Bor.

²⁾ Anketa o prođici i stambenom pitanju, 1961, Arhiv Opštine Bor.

³⁾ Analiza ishrane radnika, 1960, Arhiv SSRN, Bor, 1960.

se „pitanju društvene ishrane u Boru poklanja posebna pažnja“. Prema sprovedenim anketama, ovde se ljudi hrane „u porodici, menzama, kantinama, restoranima, još postoje i tri privatne kuhinje, koje prosečno dnevno daju oko 500 obroka“. Jedna privatna kuhinja „sprema jelo na ulju za šiptarsku nacionalnu manjinu“. Neka preduzeća imaju „organizovanu društvenu ishranu, gde se prosečno dnevno hrani po 900 radnika i gde se redovno priprema 6 do 10 vrsta jela, a količina hrane po porcijii iznosi 800 grama i prosečna kalorična vrednost jednog obroka je 1 595 kalorija“.¹⁾ Te ankete takođe pokazuju da „ishrana radnika koji se hrane sa familijama u Boru može se računati prema prosečnoj zadruzi“, a da oni „koji se hrane u Boru sa porodicama, a koji povremeno žene šalju kućama radi obrade imanja ili da pomažu rodbini, spremaju hranu sami i u toj hrani nije zastupljena neka naročita kaloričnost, jer u njoj nema dovoljno ni vitamina ni masnoće“. Ove analize su takođe pokazale „da u pogledu ishrane nije nimalo zadovoljavajući položaj onih koji sami spremaju hranu“.²⁾

2. SUSEDSTVO

Susedstvo može biti i primarna grupa i društveni agregat. U prvom slučaju, kod njega se ličnosti nalaze među sobom „lice u lice“ i povezane su mnogim nitima ne samo prostorno već i društveno. To su „komšije“ od kojih se malo šta krije i sa kojima se odnosi uređuju „neformalno“ i po običajima. Ali u poslednje vreme pojavljuju se i neki drugi oblici susedstva, u kojima su ličnosti povezane više prostorno, a ukoliko imaju i nekih drugih veza, one se uređuju „formalnim propisima“.

Društvene grupe u Boru imaju svoja nešto posebna shvaćanja i o susedstvu; kod nekih od njih susedske veze su daleko jače naglašene nego kod drugih. Na ove veze naročito paze oni kod kojih preovlađuje „seljački mentalitet“. Kod njih ima još dosta izreka o tome da se „sused prvi nađe u nevolji“, „da je on najbliži i najbolji“, da pred njim „nema tajni“ ili da on zna šta se „i u mom loncu kuva“. Oni znaju ko im

¹⁾ Anketa o trgovini i ugostiteljstvu, 1960, Arhiv Opštine Bor, 7.

²⁾ Analiza ishrane radnika, Arhiv SSRN, Bor.

je bliži a ko dalji sused, i kakav stav i ponašanje treba prema njemu zauzeti. Ali ukoliko se ova sredina više urbanizuje, i ovakve veze susedstva sve više labave. Došljaci iz nekih industrijskih krajeva, osobito stručnjaci, na veze „tradicionalnog susedstva“ ne polažu gotovo ništa. Ima ih koji žele da žive sami „kao panjevi“ i da ne održavaju gotovo nikakve susedske odnose.

Jedna vrsta „organizacionog i formalnog“ susedstva su tzv. stambene zajednice. „Pri osnivanju ovih stambenih zajednica imala su se u vidu područja koja treba da predstavljaju prostornu, urbanističku i komunalnu celinu i da, obzirom na veličinu područja, broj stanovnika i materijalne uslove, budu u mogućnosti da ostvare zadatke koji stoje pred njima. Za relativno kratko vreme svoga postojanja, zajednice su organizovale i unapredile službe koje neposredno služe porodici, domaćinstvu i radnom čoveku u zadovoljavanju potreba njihovog svakodnevnog života. Njihova aktivnost se posebno ogleda u organizovanju pomoći zaposlenoj ženi i porodici, u podizanju i vaspitanju dece, u organizovanju i unapređenju svih vrsta delatnosti koje pomažu vođenje domaćinstva, zatim u pružanju stručne pomoći kućnim savetima i građanima u poslovima upravljanja zgradama i njihovim fondovima. Sve ove zadatke stambene zajednice sprovode preko izvesnih servisa, kao što su: stolarski, bravarsko-linarski, električarski, zatim servis za raznošenje mleka i hleba, čišćenje zajedničkih prostorija itd.“¹⁾ Ali tom prilikom dolazi do izvesnih nesporazuma između stanara i radnika koji izvode te usluge. Na primer, radnici se pitaju „kad čine usluge stanarima u vreme kad je kiša, snegovi i drugo, da li je zaista potrebno u vezi opravke, da se pri ulazu moraju izuvati i biti bosi, kako bi izvršili opravke unutra u stanu? Oni se dalje žale da im to oduzima vremena, a stanari misle da se usluge od strane ovih majstora moraju vršiti bez obzira na vremenske nepogode i da bi ipak tu i tamo trebalo izuti obuću pri ulasku u stan.“²⁾

¹⁾ Izveštaj o radu kadrovske službe u periodu od 1. januara do 31. decembra 1959. godine, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor.

²⁾ Zapisnik godišnje skupštine Sindikalne podružnice stambenih zajednica na teritoriji grada Bor, 8. februara 1960, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor.

Ima još i drugih problema sa kojima se ovde moraju da bore stambene zajednice i komunalne službe. Jedan je od njih i pitanje čistoće po kućama za stanovanje i u njihovim dvorištima. Taj se problem postavlja naročito kod zgrada koje su ranije sagrađene za radnike, a koje su „u lošem stanju“, zatim kod zgrada za samce i izvesnih zgrada privatnog sektora, kao i kod stambenih baraka. Postavlja se pitanje „svinjaca, kokošinjaca i neuglednih šupa, koje se ne ruše, već se i nove podižu... Naročito poslednjih godina počela je nagla izgradnja svinjaca i kokošarnika i okolina bliža centru grada pomalo se pretvara u farme raznih životinja, kao i bašte sa povrćem, koje se vrlo često zalivaju i otpadnom vodom. Sve ovo skupa, a naročito svinjci i kokošinjci, čini da se u toku letnjih dana oseća smrad, a u ponekim ulicama nekih dana prozori na stambenim zgradama ne mogu se otvoriti usled širenja zadaha. Treba još dodati da je kod nas vrlo veliko vazdušno zagađenje, koje potiče od borskog dima, koji je takoreći uništio zelene površine u okolini grada i ako mu se još doda i širenje zadaha od svinjaca, onda je jasno koliko mi čistog vazduha udišemo.“¹⁾

Ove i slične stvari ponekad doprinose da se odnosi među „komšijama“ pomute i da iskrсну sporovi, koji se zatim godinama vuku po sudovima.

3. DRUŠTVENI AGREGATI

Ličnosti se nalaze u određenim međusobnim odnosima i vezama. Ti odnosi i veze mogu biti veoma prisni, kao kod primarnih grupa, osobito porodice, ali se često ljudi nalaze povezani samo u nekom fizičkom prostoru, i osim te fizičke bliskosti njih ne povezuje međusobno ništa drugo. To mnoštvo ljudi koji se nalaze u istom prostoru, ali bez ikakvih drugih veza među sobom, čini „društvene agregate“. Oni su karakteristični za društvo u gradu, njih donose neminovno sa sobom industrija i urbanizacija, i oni su u neku ruku suprotnost primarnim grupama i grupama ruralnog društva, gde se odnosi zasnivaju na drukčijim normama i vrednostima. Zbog toga je problem odnosa primarnih grupa i društvenih agregata veoma značajan za sva društva koja se industrijaliziraju i ur-

¹⁾ Godišnji izveštaj zdravstvene stanice, 1959, Arhiv RTB.

baniziraju. Između ostalog, tu leže velikim delom i koreni „otudjenja“ ličnosti u modernom društvu i mnoge druge nje-gove devijacije. Zato ovom problemu treba pokloniti pažnju, jer je to problematika našeg „globalnog društva“, isto kao i onog u Boru, gde se ona može konkretno videti i pratiti.

U suštinu društvenih agregata nije lako ući; upravo to je jedan od spornih problema savremene socijalne psihologije i sociologije. Zbog toga se pre analize ove pojave u Boru treba osvrnuti na još neke karakteristike i vrste društvenih agregata. Na prvom mestu, može se reći da su ličnosti koje čine neki društveni agregat među sobom obično *anonimne*, one su strane jedna drugoj. Agregati nisu organizovane celine, u njihovoj strukturi nema neke hijerarhije u položaju i funkcijama ličnosti. Po svojoj prirodi mogu biti *teritorijalni* i *vremenski*; kod prvih se ličnosti nalaze u fizičkoj blizini pošto su smeštene na istom delu teritorije; u drugom slučaju one su samo vremenski povezane na taj način što zajednički posmatraju nešto ili učestvuju u nečemu, a kad god hoće mogu slobodno da izađu iz jednog takvog agregata i uđu u drugi. Samo stvaranje Bora, kao i drugih sličnih naselja, jeste jedna „agregacija“, a isto tako i stvaranje tzv. stambenih zajednica u njemu. Bitna za tu agregaciju je ista teritorijalna osnova. Ali ovde ima društvenih agregata i druge vrste.

U sociologiji je već postala klasična podela društvenih agregata na: *gomile*, *mase*, *publiku* i razne *rezidencijalne* agregate. Sve su to važne karakteristike modernog grada i gradskog života, a sve je to od značaja i za Bor.

Gomila je skup ličnosti na određenom mestu, ali ličnosti koje su se sakupile bez nekog posebnog cilja; ona zauzima samo određeni fizički prostor i ne vrši neku posebnu i opštu funkciju. Tipičan primer za ovo su susreti raznih ličnosti na ulici ili na „korzou“. Toga ima dosta i u Boru, i njegov „korzo“ pre podne redovno zauzimaju penzioneri i drugi prolaznici, a uveče se na njemu skuplja omladina. *Masa* je takođe skup ličnosti, ali ličnosti koje su među sobom povezane izvesnim jačim ili slabijim osećanjima. Tu ličnosti teže nešto da promene, ili žele nešto da zadrže, ili hoće da iskažu neko svoje uverenje, ili žele nešto da brane. To je takođe tipična pojava gradskog života, i ukoliko je Bor više postajao grad, utoliko su bili češći različiti oblici manifestovanja masa. Na primer, tu bi došao dosta širok raspon iskazivanja različitih osećanja njegovih ljudi, od „verskog štrajka“ protiv propa-

gande katolicizma u vreme prvog dolaska Francuza ovamo, preko „vlaške bune“, do raznih manifestacija i mitinga na kojima se brane ili napadaju neke ideje i ličnosti. *Publika* je ovde takođe čest društveni agregat. U njoj su ličnosti povezane samo utoliko što na isti „auditivan ili vizuelan“ način prate neki program. Tako su ličnosti više posmatrači i slušaoci. Na primer, publiku čine posetioci bioskopa, fudbalskih i drugih utakmica, gledaoci raznih parada, kao i slušaoci raznih diskusija. Trg u centru Bora nije samo zborna mesto za različite manifestacije masa nego i pogodno mesto za skupljanje publike koja sluša ili gleda tu razne „programe“. Jedan vid publike predstavlja i čitaoci različitih listova. Podaci o tome pokazuju da se ovde prosečno listovi dosta čitaju i da je ovakva „publika“ prilično brojna. Ali ipak pada u oči da se listovi i časopisi koji se bave različitom tehničkom problematikom čitaju relativno manje nego što bi se moglo očekivati, a da se prilično čitaju politički listovi i časopisi iz prestonice, kao i oni koji donose sportske vesti i razne konkurse lepote. Lokalna i provincijska štampa se čita daleko manje i teže nalazi svoju publiku.

Dosta česta i važna pojava za Bor su i tzv. *rezidencijalni agregati*; ta se pojava inače sreća sve češće kod velikih gradskih aglomeracija. Tako se i u Boru već sretaju izvesni agregati ove vrste, a oni su tu bili, u začetku, još od otvaranja samog rudnika. Tu je u pitanju izdvajanje određenih ličnosti i njihovo smeštanje u određene prostorne okvire. Tako se stvaraju izvesni „funkcionalni agregati“ ili „zone“ gde su smeštene zgrade ili ljudi koji obavljaju iste ili slične poslove, a koji se po nečemu razlikuju od drugih. Za ovo naselje su karakteristične u ovom pogledu razne „stambene kolonije“, „zgrade za samce“ ili „zgrade za familijarne ljude“ u koje su useljavali ili se sada useljavaju ljudi sa raznih strana i sa različitom prošlošću i kulturnom pripadnošću. U poslednje vreme u Boru se zidaju velike zgrade, koje imaju sve odlike i probleme „radničkih hotela“; u njima stanuju stalno radnici i nameštenici različitog porekla i kvalifikacija. U takvim stambenim agregatima oni su obično anonimni jedni za druge; to često traje dosta dugo vremena, pa se ponegde takvo stanje i zadrži. To povlači za sobom i druge posledice; sporo uspostavljanje bližih društvenih dodira i odnosa, društvenu izdvojenost i sivilo svakidašnjeg života.

Funkcionalni agregati, tj. zgrade ili posebni delovi prostora u gradu koji su namenjeni za smeštanje ličnosti sa određenim funkcijama i na određenoj teritoriji takođe su ovde sve češći. Zbog toga se u Boru već postavio, a ubuduće će se sve češće postavljati, i problem „zoniranja grada”. Na izvestan način, još od samog stvaranja rudnika ovde su se stvorile „rudnička zona” i „zona upravnih zgrada”. Ali vremenom su došle i druge „zone”, i ukazala se potreba da se planski pristupi „zoniranju”. Na primer, već su u ovom gradu izdvojene „zone” koje su namenjene trgovini i prometu, upravi, školama, kao i neke druge.

IV DRUŠTVENE KATEGORIJE

Ličnosti koje čine jednu društvenu kategoriju ne moraju među sobom imati nikakvih dodira, odnosa ili „komunikacija”. One imaju samo jednu ili više karakteristika koje su im zajedničke. Na primer, takve su kategorije: muškarci, žene, oženjeni, neženjeni i sl. Tih kategorija ima mnogo, ali za strukturu nekog društva, a onog u Boru pogotovu, od osobitog su značaja tzv. *profesionalne kategorije*. Društvo u Boru je mlado i još u formiranju, i jedna od osnovnih društvenih podela je ona po zanimanju. Ta zanimanja su kategorije koje povezuju ljude u izvesno jedinstvo. Pošto imaju isto zanimanje, oni su po tome slični, iako u svemu ostalom mogu biti različiti. Kao i kod drugih društvenih kategorija, tako i kod ovih ljudi koji imaju istu profesiju ili sličan izvor za život ne moraju održavati među sobom nikakve društvene dodire ili biti u kakvom društvenom saobraćaju. Osobina ovih kategorija je još i to što njihovi članovi mogu biti izbrojani i one se mogu „kvantificirati”. Ta njihova osobina je od značaja osobito za statistiku, ali ona ima i za sociologiju izvestan značaj, iako se savremena sociologija više ne zadovoljava samo „brojanjem noseva” u nekoj zajednici. Brojčani podaci se moraju potkrepiti i drugim nalazima da bi se utvrdili kvalitativni odnosi u zajednici, i samo tako „profesionalne kategorije” dobijaju stvaran značaj za sociološka istraživanja; inače one ostaju samo mentalne konstrukcije, bez nekog sociološkog značaja. Samo tako one mogu poslužiti za objašnjenje drugih pojava, osobito onih u vezi sa društvenim položajem i ulogama ličnosti.

U Boru i njegovoj okolini ima više profesionalnih kategorija.

1. SELJACI

Ovde se kao „seljaci” prilikom raznih popisa, i inače, iskazuju ne samo stanovnici okolnih sela već i znatan deo ljudi iz Bora, osobito onih iz „Bor sela”. To su ljudi koji se izdržavaju od poljoprivrede i žive „seljački”. Zaista, kad dođe u ovaj grad, čovek se začudi — otkuda ovim ljudima tolika upornost da ostanu „seljaci” u jednom naselju koje je tipično industrijsko i sa znatnom industrijskom tradicijom? Već više od pola veka ovi ljudi slušaju sa svoga kućnog praga mine i tutnjavu mašinerije jednog modernog rudnika, a ipak to kao da ih se ne tiče. Zbog čega industrija tako dugo nije mogla iščupati ove ljude iz njihovog seljačkog korena? Ovo je samo jedno od pitanja koje se postavlja u vezi sa njima. Zbog toga je potrebno podrobnije se zadržati na njihovim društvenim odlikama.

Prema podacima, „na teritoriji ove Opštine živi 24 276 seoskih stanovnika”, od kojih je razume se, samo određeni deo „privredno aktivan”. Od ovih je „uposlano u poljoprivredi 13 075”¹⁾ i to po selima izgleda ovako:

Selo	seoskih stanovnika	privredno aktivnih	stalno uposlano u poljoprivredi
Bor	640	423	254
Brestovac	2 406	1 627	1 060
Bučje	1 011	683	533
D.B. Reka	1 316	889	781
Zlot	5 644	3 812	78
Krivelj	2 742	1 852	1 252
Luka	1 259	923	847
Metovnica	2 085	1 423	1 085
Oštrej	855	578	416
Rgotina	2 152	1 862	1 593
Slatina	1 381	933	589
Šarbanovac	2 785	1 881	1 480
Svega:	24 276	16 877	13 078

Ovi seljaci žive posebnim životom, koji se prilično razlikuje ne samo od života ljudi drugih zanimanja u gradu Boru već i od života seljaka u drugim krajevima. Jedna od osnov-

¹⁾ Elaborat Perspektivnog plana razvoja privrede na području Opštine Bor u periodu 1957—1961, Bor, I, 4.

nih odlika toga života jeste način na koji je organizovano njihovo gazdinstvo i domaćinstvo. Oni, naime, još i danas žive „pojatarski”. Ta organizacija malo se razlikuje od one kakva je ovde bila ranije, kakva je bila u prošlom veku, kada je zabeleženo da ovi seljaci imaju „kuću u selu”, a na drugom mestu, tamo „gde su im stoka, livada i zabrani” imaju „povate”. To imaju seljaci ne samo po okolnim selima već i oni iz „Bor sela”. Pojate se podižu u polju, blizu vode, i tamo odakle se najbolje može koristiti imanje, a u selo se dolazi samo po potrebi: da se obiđe bolesnik, da se odnese hrana, i sl. Mnogi od njih veći deo života provedu po „povatama”; neki ne znaju reći šta je za njih važnije, „kaza” ili „povata”, dok će drugi bez dvoumljenja odgovoriti da im je ova druga za život važnija i da radije u njoj borave. Pojate su im daleko u poljima, udaljene jedna od druge, izolovane društveno, i uticaj iz grada do njih sporo dolazi. To daje odgovor na mnoga pitanja i probleme ovoga društva. Ovo je jedan od razloga zbog kojih je „kulturno nasleđe” ovih seljaka više nego teško. Oni su vekovima bili prepušteni sami sebi.

„U selima Borske opštine, kojih ima 10, postojalo je pre Drugog svetskog rata dvanaest četvorogodišnjih osnovnih škola sa 37 učitelja.... Sela su bila bez električnog osvetljenja, bez puteva i udaljena od kulturnih centara, a razumevanje ljudi za nešto što je bilo i malo naprednije gotovo nije ni postojalo. Stanovništvo ovog kraja je posebno tretirano, Izmišljeni su ne samo pogrdni nazivi već su ‚Vlasima’ pripisivane i najnegativnije osobine. Kod ovih ljudi počelo je da se stvara osećanje niže vrednosti. Zato su oni postajali nepoverljiviji, povlačili se u sebe i živeli sami sa svojim problemima i teškoćama.... U kući su živeli vrlo primitivno. Kulturne tekovine bile su im nepoznate, a najosnovniji principi higijene malo poznati... Daščani pod je bio retkost, posebne sobe za starce, decu i odrasle takođe. Postojala je obično jedna spavaća soba bez obzira na broj i uzrast članova porodice. Kreveta najčešće nije bilo, već se spavalo na skupnom ležaju. Nisu retki slučajevi da je sa ljudima u istoj prostoriji spavala i stoka, a vrlo se često tu našlo i malo jagnje, tele ili kvočka sa pilićima.... Često je dolazilo do raznih epidemija većih razmera; najčešće su se u vidu epidemije pojavljivale dizenterija, šarlah, difterija i dr. Bilo je raznovrsnih metoda lečenja, ali su najrasprostranjeniji bili sledeći: bajanje; čitanje molitve kod sveštenika; stavljanje rogovā posle puštanja krvi;

posle ujeda psa u cilju zaštite od besnila vršeno je sečenje vena ispod jezika; crni prišt je lečen na više načina: bajanjem, vezivanjem na ranu testisa od uštrojenog psa, vezivanjem na ranu prepolovljene nepečene kokoši zajedno sa crevima i njihovom sadržinom; kod zapaljenja očiju i grla vršeno je ispiranje ovih organa mokraćom; u cilju lečenja dizenterije preporučivano je pored mnogih drugih sredstava i da se pije veća količina tucanog crvenog kamena; u slučaju većih teškoća kod porođaja pomoć se ukazivala tzv. istresanjem. Žena je hvatana za ruke podignute u vazduh da bi što lakše iz nje izišao plod.... Problem za sebe predstavljao je endemični sifilis koji je vekovima vladao u ovom kraju. Može se slobodno reći da on nije ni lečen, jer su vrlo retko preduzimane mere od tadašnjih organa ostajale potpuno bez rezultata. Prema podacima sa kojima se raspolaže, 7% od ukupnog broja stanovnika bolovalo je od ove opake bolesti. U pojedinim selima ovaj procenat je išao i do 10% (Zlot). Deca su dolazila na svet sa urođenim sifilisom, sa raznim defektima i unakažena za ceo život.”)

Svakako, da je industrija u Boru počela snažno da utiče na ovakvu sredinu. Tradicija rada seljaka u Borskom rudniku je već dosta velika. Ali i ovakav rad ima u ovim društvenim i ekološkim okvirima svoje specifične odlike. „Blizina Bora i mogućnost zaposlenja uticala je na to da se veliki broj seoskih domaćinstava orijentiše na stalno zaposlenje pojedinih svojih članova u preduzeću, te prihodima iz radnog odnosa podmiruje potrebe novčanim sredstvima.” Zbog toga se u industriji upošljava stanovništvo koje je za rad najsposobnije, pa su u ovim selima poljoprivredne radove „preuzele žene, deca iznad 15 godina, starci i iznemogli ljudi”. Otuda je karakteristično i to da „smanjeni posed domaćinstva uopšte nije uticao u pravcu gajenja kultura koje zahtevaju intenzivnu obradu i daju visoke dohotke. Orijeñtišući se na to da novčana sredstva dobija iz radnog odnosa van poljoprivrede i podešavajući proizvodnju na posedu u pravcu podmirjenja sopstvenih potreba u ishrani, ogrevu i odeći, većina domaćinstava se zadovoljava onim iskorišćenjem vremena koje je moguće postići u postojećoj strukturi proizvodnje. Usled toga

1) V. L. Milošević, *Promene u selima Borske opštine i uticaj Bora*, „Razvitak“, časopis za društvena i kulturna pitanja, Zajčear, br. 1, 1957, 55, 56, 57.

se i korišćenje radnog vremena jako razlikuje po selima.... Prividno se pokazuje da Krivelj, Oštrelj, Slatina i Brestovac imaju po jednom aktivnom stanovniku, koji radi samo u poljoprivredi, iskorišćeno od 250 do 260 radnih dana u godini. Stvarno iskorišćavanje je daleko manje i u proseku iznosi do 180 dana. Ovo iskorišćenje radnog vremena potiče uglavnom otuda što je redovna pojava da seosko stanovništvo, koje je inače uposlono van poljoprivrede, redovno učestvuje u sezoni poljoprivrednih radova i u radovima na svojim imanjima. S obzirom da ovi ljudi obavljaju istovremeno i najteže poslove, kao što je, na primer, oranje, košenje, žetva i sl., oni se nerado rešavaju na bilo kakve izmene u strukturi proizvodnje, jer bi u protivnom u sezoni radova bili u nemogućnosti da sami obrade svoje površine.... U selima koja usled udaljenosti od Bora nisu u stanju da uposle srazmerno isti broj radnika kao i bliža sela, iskorišćavanje radnog vremena po aktivnom stanovniku je manje-više ujednačeno i kreće se od 123 dana kod Luke do maksimum 170 radnih dana kod Zlota.... Glavni subjektivni faktor koji onemogućuje povećanje poljoprivredne proizvodnje jeste relativno niski kulturni nivo stanovništva i način i struktura lične potrošnje, koja se lako podmiruje iz sopstvene proizvodnje. Sve novčane potrebe podmiruju se uglavnom prodajom stoke, a u manjem redu prodajom stočnih proizvoda i prodajom drva. Usled takvih navika i usled toga što u tim selima još uvek nije stvorena odgovarajuća potražnja, potencijalni tržišni viškovi mahom ostaju neprodani, a najvećim delom gotovo neiskorišćeni od samih poljoprivrednih proizvođača, kao što je slučaj sa kravljim mlekom, voćem i drugim.... Ogroman fond radnog vremena u toku godine se izgubi na razne verske praznike. Prosečno računato po aktivnom seoskom stanovniku, samo se usled verskih praznika i raznih daća izgube godišnje oko 33 radna dana. Nesreća je u tome što većina verskih praznika pada u sezoni najvećih poljskih radova, tako da ovo praznovanje ima veliki uticaj i na visinu prinosa, jer usled toga se znatan broj usova obrađuje sa zakašnjenjem. Karakteristično je i to da članovi domaćinstva koji su zaposleni van poljoprivrede u celini redovno rade na svojim radnim mestima u sve dane verskih praznika, dok na sopstvenom imanju to ne rade. Štaviše, u takve dane oni rado odlaze na rad i na poljoprivredne radove kod raznih naprednijih domaćinstava ili na državnim i zajedničkim imanjima, dok na svojim ne rade.... Sličan slučaj

je i sa korišćenjem fonda radnog vremena zaprežne stoke, gde se godišnje iskorišćenje po jednoj zaprezi kreće od minimuma 60 radnih dana do maksimuma 126 radnih dana. Navika da sopstvenom zaprežnom stokom po svaku cenu podmiri sve svoje potrebe dovodi često do toga da stoka ne daje ni 30% ekonomskih koristi koje može da da. To je naročito slučaj sa korišćenjem krava za rad na teškim poljoprivrednim radovima, gde se mleko smanjuje za preko 70% samo usled toga što ista služi godišnje po šezdesetak dana kao zaprežna stoka".¹⁾

Iako je u poslednje vreme u ovom pogledu mnogo šta izmenjeno i otišlo se napred, može se ipak reći da je ostalo još dosta i onog starog. Tako se u jednom lekarskom izveštaju konstatuje „da u pogledu higijene uopšte u našim selima, mi sa istom ne možemo biti zadovoljni s obzirom da u pojedinim selima kod domaćinstava nema uopšte nužnika, a stajsko se đubre kod većine poljoprivrednih gazdinstava rasipa po celom dvorištu, pa ga svinje i kokoši raznose i to predstavlja žarište za razne crevne i druge bolesti. Stanovi su dosta prljavi, još se hrana kuha na ognjištu, a ponegde se mogu naći i telad i jaganjci da zajedno stanuju sa ljudima. U selima gde postoji javni vodovod, isti nije zaštićen, niti se o njemu ko stara, a šahte su po pravilu otvorene i sva prljavština dolazi u pijacu vodu. . . . Veliki je napredak učinjen u suzbijanju endemskog sifilisa, ali se još vodi evidencija 338 slučajeva ovih oboljenja. Akcije su pokazale odlične rezultate, tako da od 1955 godine nije zabeležen nijedan novi slučaj ove bolesti niti je pak ustanovljen kod novorođene dece neki znak oboljenja roditelja od luesa. Mi smatramo da će se do 1961 godine ova bolest na našem području iskoreniti. . . .”²⁾

2. RADNICI

Radnik je onaj koji proizvodi u industriji i sličnim granama i koji „zapinja” na radu; to je ovde ukorenjeno mišljenje među samim radnicima. Istina, i radnici sa sela „zapinju”, ali oni imaju pored zarade u preduzeću i prihode od imanja na selu, pa zbog toga nisu pravi radnici i „proleterii”. Prema tome, po njihovom mišljenju pravi radnik stanuje u Boru ili

¹⁾ *Elaborat Perspektivnog plana*, I, 6, 7.

²⁾ *Godišnji izveštaj Zdravstvene stanice za 1958*, 10, Arhiv RTB.

njegovoj neposrednoj okolini i nema drugog izvora prihoda osim svoga rada. Rad inženjera, tehničara, a pogotovo rad raznih činovnika, takođe je u neku ruku „rad”, jer i tu treba „zapeti”, ali ipak to je rad lakši i druge vrste, od njihovog. On ne daje ni tako vidne rezultate kao onaj pri kome se stvarno fizički „zapne”.

Radnici se prema stručnosti dele u četiri kategorije: visokokvalifikovani, kvalifikovani, polukvalifikovani i nekvalifikovani. Ali jedno je stručnost „po platnom spisku”, a drugo stručnost „po stvarnim kvalifikacijama”. Tu razlike mogu biti veoma osetne, i to je jedna od karakterističnih pojava. Na primer, stvarna stručna sprema radnika u industriji izgleda ovako: visokokvalifikovan 91, kvalifikovanih 2 268, polukvalifikovanih 885 i nekvalifikovanih 3 214.¹⁾ Po „platnom spisku” stručnost izgleda drukčije; po tom kriterijumu radna snaga, naime, ovde „zadovoljava”, ali po onom prvom nikako „ne zadovoljava”, naročito u pogledu visokokvalifikovanih radnika i stručnih službenika.²⁾ Zbog toga mnoga važna mesta ovde u industriji nisu stvarno „pokrivena” radnicima sa stručnim kvalifikacijama koja zahtevaju ta mesta. „Ako se pretpostavi da su tarifnim pravilnikom pravilno okarakterisana radna mesta, onda na mestima na kojima treba da rade visokokvalifikovani radnici radi svega 16,7% sa odgovarajućim stvarnim kvalifikacijama; na radnim mestima kvalifikovanih radnika nedostaje 19,3%, polukvalifikovanih 47,8%, dok nekvalifikovanih radnika ima skoro 2,5 puta više.”³⁾ Te razlike u stručnosti „po platnom spisku” i „po stvarnim kvalifikacijama” padaju u oči i samim radnicima, i zbog toga oni tim činovničkim podelama i ne pridaju neki naročiti značaj. Te su podela samo za to „da se odredi plata”, a inače one ne odgovaraju stvarnosti. Ali zato oni imaju svoju podelu radnika po stručnosti i znanju na radu, za koju misle da je mnogo bliža istini. Tako će oni za nekog svoga druga reći da je „propisan majstor”, „majstor”, „priučeni radnik” ili „prost radnik”, već prema tome kakvom stvarnom spremom i znanjem raspolaže.

Po industrijskim preduzećima, koja su u pogonu preko cele godine, radna snaga je ustaljenija nego kod onih drugih.

¹⁾ *Elaborat Perspektivnog plana*, II, 3.

²⁾ *Elaborat Perspektivnog plana*, II, 4.

³⁾ Isto, 4.

Ti su radnici vezani sa svojim preduzećima mnogim vezama. Pored ostalog, mnogi od njih se u Boru ožene, zasnjuju porodicu i smire se. Tu dođu i do stana; mnogi više vole da žive u malim prizemnim zgradama nego u onim velikim, kako ih ponekad nazivaju, „kasarnama”. To mahom pravdaju time što te male zgrade imaju dvorišta, a tu se može držati „i kokoši i prase”. Ponekad se među onima koji rade na sličnim radnim mestima razviju i druge društvene veze, koje nisu samo profesionalnog karaktera. Zovu jedan drugoga na razne proslave ili s vremena na vreme „srefene” da zajednički izvedu neki posao. Svega ovoga nema, ili ima u daleko manjoj meri, kod „prolaznih radnika”, tj. onih koji u Bor dođu samo na izvesno vreme i sa određenim zadatkom. To je naročito slučaj kod građevinskih radnika. „Građevinarstvo je prilično specifična privredna grana; u njemu još uvek nemamo ni idealnu kompaktnost radnog kolektiva. Pored ostalih radnika, ima povremenih a ima i takvih koji češće menjaju preduzeća, ima i zanatlija . . .”¹⁾

Važan je i postupak kojim se dolazi do kvalifikacija na radu. „U školama i na kursevima se pretežno školuju kadrovi za metalno-prerađivačku industriju, tako da problemu školovanja rudara, topioničara, flotera i dr. treba posvetiti posebnu pažnju.”²⁾ U nekim preduzećima radnici se prvo primaju na „probni rad”.³⁾ Tendencija je inače svuda da se radnici prilikom primanja na posao „prethodno upoznaju sa organizacijom rada, procesom proizvodnje i zaštitnim merama na radu”. Ali se dešava „da u praksi to delimično ne sprovode neka preduzeća, tako da novi radnici počnu stvarno da rade na vlastiti rizik”. U dosta preduzeća postoji „radni red koji je izrađen za pojedina odeljenja i radionice, sa opisom pravilnog izvođenja raznih operacija, upotrebe tehničkih, zaštitnih i ličnih sredstava; ali je svakako ovakav radni red korisniji

¹⁾ Izveštaj Radničkog saveta Građevinskog preduzeća „Rad” za period od 1. januara 1958. do 19. maja 1960, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor, 2.

²⁾ Elaborat, II, 4.

³⁾ Izveštaj Radničkog saveta Građevinskog preduzeća „Rad” za period od 1. januara 1958. do 19. maja 1960, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor, 16.

onda ako se dobro prouči sa radnicima na koje se odnosi, a ne samo ako je istaknut na zidovima”¹⁾

Priliv radne snage u Bor je veliki. Dolazi dosta radnika sa strane, tj. izvan Bora i njegove okoline, a uz to i bolja organizacija i mehanizacija rada oslobađa izvesnu radnu snagu kao suvišnu. Zbog toga se postavlja kao stalan problem — kako postupati u takvim slučajevima, jer bi onda trebalo otpustiti radnike po principu korisnosti za preduzeće. Ali u tom slučaju neki radnici, osobito žene i bolesni, ostali bi bez posla. Zbog toga se pojavljuje socijalni momenat koji zahteva da se ne ide tim putem i shvatanje da „ekonomski računi” nisu odlučujući u svemu ovome. U takvim slučajevima obično se izrodi „sukob ekonomskog i socijalnog principa”, koji se u praksi rešava kompromisom. Suvišni radnici za koje se nađe da je pravično da se i dalje zadrže na radu svrstaju se u „zelene brigade”, pa tako i dalje ostaju na platnom spisku, rade neke lakše poslove i sl. Često se za njih otvaraju i nova radna mesta, iako ona po racionalnoj organizaciji rada nisu potrebna. Tu su koreni „socijale” i problema koje ona donosi u svim oblastima života preduzeća i komune.

Veliki deo radnika, tj. oni koji ovde žive od svojih ruku, smatra sebe zaslužnijim za ovo društvo i za društveni napredak od drugih grupa u njemu. U tom pogledu rado ističu svoje „dostojanstvo i zasluge” i kritikuju svaku „samovolju” ako im se ne iziđe u susret. Osobito kritikuju „samovolju” onih koji, po njihovom mišljenju, nisu toliko zaslužni za promene u ovom društvu kao oni i ne zaslužuju mesto na koje su se popeli. Oni se ne ustručavaju da katkad kritikuju i pojedine članove radničkog saveta i njihove zaključke, pa smatraju da ti „saveti treba da rešavaju kako radnici hoće i da saveti treba da su mnogo jači od direktora”, da isključivo saveti treba da „dele fondove plata” i da se „za komunalne poslove od dobiti preduzeća ne daje više od 10%”. Osetljivi su takođe na suvišno otvaranje novih „upravničkih mesta” i na „raspon” plata između radnika i činovnika.

Prilično se kolebaju pri davanju odgovora na pitanje u anketama: da li žele da i njihova deca budu radnici. Upravo, to je složen problem, i socijalna kategorija „radnika” u tom

¹⁾ Zapisnik sa proširenog plenuma Opštinskog sindikalnog veća, 25. mart 1960, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor, 4.

pogledu je daleko od toga da ima isti stav. Radnici koji stanuju u Boru, koji su napustili selo i raskinuli bliže veze sa krajem odakle potiču, obično ne žele da im deca budu ono što su i oni. Osobito to ne žele rudari, i kao razlog navode težinu ovoga poziva i činjenicu što retko koji među njima „dočekaju penziju”. Oni će mahom još reći da je sve „bolje biti nego rudar”. Zbog toga se trude da njihova deca uče školu i budu nešto drugo, osobito tehničari. U ovom pogledu znatno se razlikuje stav radnika koji su još povezani sa selom, i to ne samo „polutana”, kao i „sezonskih i povremenih”, već i onih koji su kvalifikovani i koji stvarno još samo stanuju na selu. Po „radničkim selima” oni žele u velikom broju da ostanu ono što jesu, tj. *nasledni radnici* „koji putuju”, onako kao što je već tradicija ovde da „rudarski zanat prelazi sa oca na sina”. Kao veoma uspelo rešenje za budućnost svoga sina mnogi među njima smatraju da on treba da postane „prizetak” na selu, tj. da se oženi uz miraz i tako dobije kuću i nešto imanja, ali da i dalje obavlja „službu” u borskim preduzećima. Takvo im rešenje izgleda veoma solidno, i oni ga ne bi rado menjali za neko drugo.

Među radnicima se opažaju i znatne razlike u stavovima o pitanju „promene radnog mesta”. Obično pravi radnici ne vole da menjaju svoja radna mesta. Osobito to vredi za one koji sebe smatraju kao majstore za izvesne poslove i specijalne grane. Ali ima ih dosta kod kojih to nije slučaj. Takvi „pri nastupanju sezone podnose ostavku radi prelaska u druga preduzeća; uzroci ovome leže u trci za većom zaradom, kao što su terenski dodaci i sl.”¹⁾

3. SELJACI INDUSTRIJSKI RADNICI

Ovde ih obično zovu „radnici koji putuju”. To su oni koji napuštaju svoja imanja na selu zbog rada na nekom drugom mestu, ali se ipak stalno vraćaju kući i pomažu pri obradi zemlje. Ovu pojavu je doneo ovim seljacima društveni razvitak u njihovom kraju. Nekada je taj seljak, a poneki se toga

¹⁾ Izveštaj Radničkog saveta Građevinskog preduzeća „Rad“ Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor, 1959, 16.

drži još i danas, čuvao svoju zemlju i svoju tradiciju. On je sa visine gledao na one koji su dolazili da rade u rudnik i nazivao ih „došljacima” i „barabama”. Izbegavao ih je i nije želeo nikakve bliže dodire s njima. Štaviše, i oni od ovih seljaka koji su sticajem okolnosti došli da rade u rudniku smatrali su to kao nešto nametnuto i privremeno, ili su došli tu da bi nešto zaradili i tako se izvukli iz nekih novčanih neprilika. Tome su dosta doprinosili i razni glasovi koji su kružili po ovim selima o nestašici rude i o raznim zlima koje je doneo rudnik.

Ali vremenom su taj otpor i ti glasovi bivali sve slabiji i tiši. Sve je manje bilo onih koji su tvrdili „da bi bilo bolje da rudnik nije ni otvaran” ili da će u njemu brzo nestati rude. Preovladavalo je mišljenje da će u Borskom rudniku biti bakra „dok je sunca i meseca”, i ukoliko je vremenom šteta od otrovnih gasova iz njegovih topionica bivala veća, tako da se prinos od obrade zemlje sve više smanjivao (a u nekim selima „zatrovanog područja” zemlja je postala neupotrebljiva, pa se nije više isplaćivalo obrađivati je), to je broj onih koji su se uključivali „u proizvodnju” bivao sve veći. Vremenom su organizovana i druga preduzeća u Boru i javile su se druge mogućnosti zapošljavanja, pa je priliv iz okolnih sela radne snage rastao, tako da je kod ovih seljaka vremenom preovladavalo suprotno shvatanje od onog ranijeg; oni danas u ogromnoj većini smatraju da se od rada oko zemlje ne može živeti, i da je jedini spas „u plati”. Zbog toga je sve više onih koji za rad na svome seoskom gazdinstvu koriste „domaću snagu” ukućana, a sami odlaze u Bor na rad, pa se ili tamo stalno presele ili tamo danju rade, a dolaze u selo da noćivaju. Zbog toga se ovde kao karakteristika za nekog kaže: „Ima službu, ima kuću”, i time smatra da je ovaj veoma uspešno rešio svoj životni opstanak. Najviše njih ipak radi u rudniku, ali ih ima i po drugim industrijskim preduzećima, kao što ih ima i po drugim „službama”. Znatno je broj onih koji se samo „povremeno” bave nekim zanimanjem nepoljoprivrednog karaktera. Uostalom, to se najbolje vidi iz ovog pregleda seoskog stanovništva koje se ne bavi isključivo poljoprivredom, tj. koje nije „čist seljak”:¹⁾

¹⁾ Elaborati Perspektivnog plana, I, 4.

pogledu je daleko od toga da ima isti stav. Radnici koji stanuju u Boru, koji su napustili selo i raskinuli bliže veze sa krajem odakle potiču, obično ne žele da im deca budu ono što su i oni. Osobito to ne žele rudari, i kao razlog navode težinu ovoga poziva i činjenicu što retko koji među njima „dočekaju penziju”. Oni će mahom još reći da je sve „bolje biti nego rudar”. Zbog toga se trude da njihova deca uče školu i budu nešto drugo, osobito tehničari. U ovom pogledu znatno se razlikuje stav radnika koji su još povezani sa selom, i to ne samo „polutana”, kao i „sezonskih i povremenih”, već i onih koji su kvalifikovani i koji stvarno još samo stanuju na selu. Po „radničkim selima” oni žele u velikom broju da ostanu ono što jesu, tj. *nasledni radnici* „koji putuju”, onako kao što je već tradicija ovde da „rudarski zanat prelazi sa oca na sina”. Kao veoma uspelo rešenje za budućnost svoga sina mnogi među njima smatraju da on treba da postane „prizetak” na selu, tj. da se oženi uz miraz i tako dobije kuću i nešto imanja, ali da i dalje obavlja „službu” u borskim preduzećima. Takvo im rešenje izgleda veoma solidno, i oni ga ne bi rado menjali za neko drugo.

Među radnicima se opažaju i znatne razlike u stavovima o pitanju „promene radnog mesta”. Obično pravi radnici ne vole da menjaju svoja radna mesta. Osobito to вреди za one koji sebe smatraju kao majstore za izvesne poslove i specijalne grane. Ali ima ih dosta kod kojih to nije slučaj. Takvi „pri nastupanju sezone podnose ostavku radi prelaska u druga preduzeća; uzroci ovome leže u trci za većom zaradom, kao što su terenski dodaci i sl.”¹⁾

3. SELJACI INDUSTRIJSKI RADNICI

Ovde ih obično zovu „radnici koji putuju”. To su oni koji napuštaju svoja imanja na selu zbog rada na nekom drugom mestu, ali se ipak stalno vraćaju kući i pomažu pri obradi zemlje. Ovu pojavu je doneo ovim seljacima društveni razvitak u njihovom kraju. Nekada je taj seljak, a poneki se toga

¹⁾ Izveštaj Radničkog saveta Građevinskog preduzeća „Rad” Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor, 1959, 16.

drži još i danas, čuvao svoju zemlju i svoju tradiciju. On je sa visine gledao na one koji su dolazili da rade u rudnik i nazivao ih „došljacima” i „barabama”. Izbegavao ih je i nije želeo nikakve bliže dodire s njima. Štaviše, i oni od ovih seljaka koji su sticajem okolnosti došli da rade u rudniku smatrali su to kao nešto nametnuto i privremeno, ili su došli tu da bi nešto zaradili i tako se izvukli iz nekih novčanih neprilika. Tome su dosta doprinosili i razni glasovi koji su kružili po ovim selima o nestašici rude i o raznim zlima koje je doneo rudnik.

Ali vremenom su taj otpor i ti glasovi bivali sve slabiji i tiši. Sve je manje bilo onih koji su tvrdili „da bi bilo bolje da rudnik nije ni otvaran” ili da će u njemu brzo nestati rude. Preovladavalo je mišljenje da će u Borskom rudniku biti bakra „dok je sunca i meseca”, i ukoliko je vremenom šteta od otrovnih gasova iz njegovih topionica bivala veća, tako da se prinos od obrade zemlje sve više smanjivao (a u nekim selima „zatrovanog područja” zemlja je postala neupotrebljiva, pa se nije više isplaćivalo obrađivati je), to je broj onih koji su se uključivali „u proizvodnju” bivao sve veći. Vremenom su organizovana i druga preduzeća u Boru i javile su se druge mogućnosti zapošljavanja, pa je priliv iz okolnih sela radne snage rastao, tako da je kod ovih seljaka vremenom preovladavalo suprotno shvatanje od onog ranijeg; oni danas u ogromnoj većini smatraju da se od rada oko zemlje ne može živeti, i da je jedini spas „u plati”. Zbog toga je sve više onih koji za rad na svome seoskom gazdinstvu koriste „domaću snagu” ukućana, a sami odlaze u Bor na rad, pa se ili tamo stalno presele ili tamo danju rade, a dolaze u selo da noćivaju. Zbog toga se ovde kao karakteristika za nekog kaže: „Ima službu, ima kuću”, i time smatra da je ovaj veoma uspešno rešio svoj životni opstanak. Najviše njih ipak radi u rudniku, ali ih ima i po drugim industrijskim preduzećima, kao što ih ima i po drugim „službama”. Znatno je broj onih koji se samo „povremeno” bave nekim zanimanjem nepoljoprivrednog karaktera. Uostalom, to se najbolje vidi iz ovog pregleda seoskog stanovništva koje se ne bavi isključivo poljoprivredom, tj. koje nije „čist seljak”.¹⁾

¹⁾ *Elaborati Perspektivnog plana*, I, 4.

Selo	Zaposleno u				
	indu- striji	zanatstvu	trgovini i ugosti- teljstvu	službe- nika	povreme- nih radnika
Bor	150	8	3	2	17
Brestovac	450	20	15	12	70
Bučje	120	7	5	3	15
D. B. Reka	76	9	5	3	15
Zlot	500	72	36	26	31
Krivelj	510	37	13	10	30
Luka	22	7	5	4	33
Metovnica	280	27	6	10	—
Oštrelj	142	4	6	4	6
Rgotina	150	35	17	12	55
Slatina	300	14	7	3	22
Šarbanovac	340	35	12	5	—
Svega:	3 040	275	130	94	263

Broj radnika „koji putuju” iz pojedinih sela zavisi uglavnom „od udaljenosti preduzeća od sela i povoljnih komunikacija za redovan odlazak na posao”. Ali sigurno je da na to utiču i neki drugi elementi, kao što je „relativno loš kvalitet zemljišta i niska površina zemljišnog poseda seoskih domaćinstava”.¹⁾ Može se ipak reći da u „industrijsku zonu” Bora spadaju sva sela koja čine njegovu opštinu, a osobito ona iz „ugroženog” područja. Sve su to „radnička sela i iz njih radi u borskim preduzećima masa seljaka”. Udaljenost radnog mesta od njihovih kuća je različita.²⁾ Tako se može videti iz pregleda „Dnevne migracije radne snage” radnika u Boru da su jednog dana od 1 661 radnika „koji putuju” stanovalo na udaljenosti od 10 km od svoga radnog mesta 872 radnika i službenika, na udaljenosti do 25 km 395, a bilo ih je koji stanuju daleko i preko 45 km.³⁾ Prema jednoj analizi i izveštaju „o radnicima koji stanuju van Bora, a koji svakodnevno dolaze na posao u Bor vozom, biciklom, mopedom i pešice iz raznih sela i koji rade u raznim preduzećima i ustanovama na teritoriji Bora i okoline”, stanje izgleda ovako:

¹⁾ *Elaborat Perspektivnog plana*, I, 5.

²⁾ Od centra Bora, sela u njegovoj okolini udaljena su kilometrima: Krivelj 6, Oštrelj 6, Slatina 9, Brestovac 9, Šarbanovac 19, Metovnica 20, D. B. Reka 21, Zlot 23, Bučje 30, Topla 32, Luka 34 itd.

³⁾ *Dnevne migracije radne snage*, 31. oktobar 1959, Arhiv RTB, Bor.

Selo	Broj radnika koji putuje
Šarbanovac	375
Metovnica	466
Slatina	222
Brestovac	333
Zlot	108
D.B. Reka	58
Krivelj	414
Oštrelj	153
Bučje	149
Rgotina	10
Luka i Topla	12
Gornjane	6
Laznica	46
Ostala	449
Svega	2 701

Iz ove analize vidi se da naročito veliki broj radnika daju sela: Šarbanovac, Metovnica, Slatina, Brestovac, Zlot, Krivelj, Oštrelj i Bučje. Ona se ovde smatraju za tipično „radnička sela”. Sela kao što su Donja Bela Reka, Rgotina, Luka, Topla i sl. su samo „mešovita”. Savesno izvršena analiza iz ove ankete izlaže ukratko stanje „radnika koji putuju” u ovakvom putovanja i rade na svojim posedima, naročito u letnjim periodima, te u preduzećima na radnim mestima ne mogu postići zadovoljavajući učinak. Zamorenost se naročito odražava kod onih koji putuju iz dalekih sela. Kod njih su česta oboljenja vena i mišića, a naročito kod onih koji putuju pešice. Usled putovanja umanjena je i pažnja na radnom mestu, što češće dovodi do povreda na radu, a još više do povreda na putu prilikom dolaska na posao. Ovo je naročito slučaj kod radnika koji na rad dolaze biciklom ili mopedom — sudari, padovi itd.”. Dalje se navodi da od 2 701 radnika — putnika

železnicom putuje njih 743, dok ostali putuju „mopedom, biciklom ili pešice“.)

Među ovim radnicima nailazimo na mnoge tipove i varijetete koji se sretaju kod ove kategorije radne snage i po drugim našim većim industrijskim preduzećima.²⁾ Tako su među njima na prvom mestu seljaci industrijski radnici i njihove kategorije, „polutani“ i sezonski radnici, a svaka od ovih kategorija ima i neke svoje varijetete. „Polutani“ i ovde imaju stalan radni odnos sa industrijskim preduzećima u Boru; njihov porodični budžet sastavljen je od dve vrste prihoda — plate u preduzećima i prihoda od obrade zemlje u selu. Rad u rudniku i drugim industrijskim preduzećima već je u ovim selima postao tradicija, i prelazi sa kolena na koleno. Zbog toga ovde ima dosta „naslednika radnika“ sa sela. Ti su se radnici ponekad specijalizovali u izvesnim radovima i u izvesnim preduzećima, i to im je već postala navika. Na primer, selo Slatina daje dobre topioničare („bakračare“). Taj posao oni su naučili iskustvom „kao locovi na Dunavu svoj zanat“, pa im i drugi to priznaju. Seljaci iz Zlota najviše rade u rudničkoj jami, iz Oštrelja u flotaciji, a Krivelj daje solidne električare. Uostalom, to se vidi i iz dokumenata koji daju podatke „da seljaci iz istog sela žele da rade u istim pogonima“. Na primer, jednog dana u rudničkim pogonima radilo je: iz sela Brestovca u „dnevnom kopu“ 128 radnika, u topionici 18, u flotaciji 23, iz sela Bučja u „dnevnom kopu“ 79, u flotaciji 2, u topionici 13, dok je iz sela Zlota toga dana u jami radilo 133 radnika, a iz Oštrelja svega 2, ili iz Brestovca svega 41, a iz Bučja samo 1, itd.³⁾

Postoji i izvestan broj radnika iz ovih sela koji putuju samo s vremena na vreme, obično nedeljom; oni idu svojim kućama „da se presvuku“, a inače rade i stanuju u samom Boru. Odlazak i dolazak svih kategorija ovih radnika predstavlja priličan problem ne samo za njih već i za preduzeća u kojima rade. Postavlja se pitanje troškova tolikih putovanja, a zatim i uticaja takvog načina života na sve njihove

¹⁾ Izveštaj o radnicima koji stanuju van Bora, a koji svakodnevno dolaze na posao u Bor vozom, biciklom, mopedom i pešice iz raznih sela i koji rade po raznim preduzećima i ustanovama na teritoriji Bora i okoline, 30. april 1961, Arhiv SK, Bor.

²⁾ Cv. Kostić, *Seljaci industrijski radnici*, Beograd, 1955, 81 i sl.

³⁾ Izveštaj o radu kadrovske službe, 31. decembar 1959, Arhiv RTB, Bor.

odnose u društvu, u prvom redu na produktivnost rada. Tako je praksa pokazala da bi njihov prevoz „do mesta rada i natrag dobro bilo organizovati autobusima“. Zaista, nekoliko godina posle drugog svetskog rata troškove takvog prevoza snosila su preduzeća, a kasnije je određeno „da radnici iz Slatine i Brestovca plaćaju pun tarifni stav za prevoz“, dok radnici iz Zlota i drugih udaljenih sela „imaju izvestan popust za prevoz“. Za one pak koji putuju „da se presvuku“ određeno je da „radnicima iz Donje Bele Reke preduzeće obezbeđuje stanove i omogući im da četiri puta mesečno odlaze svojim kućama, a da prevoz kamionima plaćaju u punom iznosu“.¹⁾

Ima i nekih drugih problema u vezi sa njima. Tako njihova hrana „nije dobra“ s obzirom na to da je uvek suva i jednolična; radnik na putu od kuće do preduzeća izgubi „prosečno oko 3 sata dnevno“; a ako se tome doda još i to da oni pored redovnog rada u preduzeću rade i kod kuće, onda je jasno zbog čega se njihova radna sposobnost smanjuje. „Posledice ovako defektne ishrane su: rahitis, pelagra i druge avitaminoze. Onda nije ni čudo zbog čega se tako veliki broj ovih lica javlja i za lekarsku pomoć.“²⁾

Ovde ima i dosta „sezonskih“ radnika iz okolnih sela. Oni rade po preduzećima koja su i sama sezonskog karaktera, i kada se u njima završi posao, posle nekoliko nedelja ili meseci, oni se opet vraćaju selu i radu na svome imanju. Za vreme rada u preduzećima, kod ove kategorije radne snage pojavljuju se i neki posebni problemi. Na primer, u izveštaju jednog preduzeća gde većinom rade sezonski radnici iznosi se da oni „traže kao minimum tri stvari: sigurnost i obezbeđenost na poslu, osećaj da ih u kolektivu smatraju svojim punopravnim članovima i pravično primanje za obavljeni rad, uključivši i odgovarajuće napredovanje“. Oni takođe smatraju „da je sve to stalnim radnicima obezbeđeno i da su oni zbog toga u boljem položaju od sezonskih“.³⁾ Pošto su preduzećima koja i sama imaju sezonski karakter ovakvi radnici potrebni samo za neko vreme, to se sa njima „sklapa ugovor za mesec i više dana, tj. dok se poslovi ne završe, a po zavr-

¹⁾ *Kolektiv*, br. 311, 29. januar 1957.

²⁾ *Godišnji izveštaj Zdravstvene stanice*, Arhiv RTB, 1959, 6.

³⁾ *Zapisnik sa godišnje skupštine Sindikalne podružnice Gradske uprave za šumarstvo i zelenilo u Boru*, 31. januar 1960, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor.

šenom poslu sledi otkaz po sili zakona". Zbog toga se po završetku radova redovno „počne govoriti i o otpuštanju radnika, a to nezgodno zvuči, i onda oni koji nisu dobro obavešteni govore kako se radnici maltretiraju i otpuštaju samovoljom upravnika . . . Zaboravlja se da su ovo sezonski radnici i da su primljeni pod uslovom, tj. privremeno dok se radovi ne završe. O tome je radnik prilikom potpisivanja ugovora obavešten i detaljno upoznat s tim, te nije „prevaren da samo potpiše ugovor, već je detaljno upoznat sa karakterom rada i dužinom zaposlenja”.¹⁾ Ali sa njima ima i teškoća druge vrste. Ponekad oni „samovlasno napuštaju privredne organizacije bez otkaznog roka, ne vodeći nimalo računa o proizvodnim zadacima privrednih organizacija. Ovakvih slučajeva ima naročito u građevinarstvu i ciglarstvu, gde su radnici preko noći grupno napuštali posao i na taj način dovodili do prilične materijalne štete”.²⁾

Od „sezonskih radnika” sa sela razlikuju se „povremeni radnici”, koji dolaze u Bor preko cele godine i tu rade određeno vreme, pa se opet vraćaju svojim kućama. To su većinom seljaci sa Kosova, iz Vranja ili drugih južnih krajeva. Oni obično ovde žive, dok su na radu „kao samci”, tj. odvojeni od svojih porodica, koje i dalje žive u njihovim selima. Pošto im je glavno da što više zarade, kako bi od uštede što više poslali porodicama u selu, oni žive veoma skućeno; ovde se to kaže „pečalbarski”. Neki sami kuvaju bez mesa i masti i tako „varaju sebe”, kako kažu ostali. „U menzi dvojica jedu jednu porciju”, tvrdi se u nekim dokumentima, i zbog toga mnogi od njih „pate od raznih oboljenja”. Njihova „ishrana je defektna naročito po sastavu životnih namirnica. U njoj najčešće nema dovoljno životinjskih belančevina — mleka, mesa, jaja, kao i mineralnih soli, kalcijuma i raznih vitamina. Poseban je problem neumešnost u spremanju hrane samaca sa sela Od 1 805 samaca u menzama se hrani 1 050, a sami kuvaju hranu 755. Radnici koji se hrane po menzama većinom uzimaju po dva obroka, dok treći obrok koristi veoma mali broj. Ovde treba napomenuti da među ovim samcima ima dosta pečalbara, koji većinom jedu suhu hranu: hleb, sirće i luk, jer većinu zarade šalju svojim kućama, tako da

¹⁾ Zapisnik sa godišnje skupštine Sindikalne podružnice Gradske uprave za šumarstvo i zelenilo u Boru, 31. januar 1960, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor.

²⁾ Izveštaj br. 397/59, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor.

se slobodno može reći da je kalorična vrednost njihove ishrane ispod proseka”.¹⁾

Iako se kategorije radnika „koji putuju” među sobom u mnogo čemu razlikuju, i u pogledu odnosa prema preduzeću i u pogledu odnosa prema selu, ipak kod njih ima i ponešto slično. I pravi radnici i pravi seljaci kažu za njih da se oni „varaju sa preduzećima”, a to znači da gledaju da izvuku što više koristi od njih. To donekle potvrđuju i neki dokumenti. „Radnici koji stanuju na selu, i posle radnog vremena koriste za rad u poljoprivredi: radno odelo, čizme, mantile i ostalo, tako da se ta zaštitna sredstva pocepaju i pre isticanja veka trajanja. Takvim korišćenjem radnik pocepa svoja zaštitna sredstva pre vremena i onda se na radu pojavljuje sa pocepanim radnim odelom ili čizmama, što daje ružnu sliku.” Neki od ovakvih radnika se za vreme radnog vremena „šetkaju, obavljaju doručak više od određenog vremena, napuštaju radno mesto ranije, a kasnije stupaju na posao”.²⁾ U jednom drugom izveštaju o njihovoj radnoj disciplini kaže se ovo: „Radna disciplina je najviše kršena neopravdanim izostancima i to u većini slučajeva od strane nestalnih radnika i onih koji pored uposlenja obrađuju i svoju zemlju”³⁾

4. STRUČNJACI

Za seljake i radnike, službenici ili činovnici su svi oni koji su učili neku školu i na radu ne moraju „da zapinju fizički”, već „nešto pišu”. Takvi su ovde dosta brojni. Među službenicima se izdvajaju *stručnjaci*. To su oni koji raspolažu nekim posebnim znanjem ili veštinom i od toga crpu dohodak koji je znatno veći od prosečnog. Obično su to lekari i tehničari; oni pored redovne plate imaju i razne „honorare”. Zbog visine svoga dohotka neki od njih su oporezovani i posebnim porezima na dohodak.⁴⁾ Ostalo su činovnici; oni se bave

¹⁾ Godišnji izveštaj Zdravstvene stanice, Arhiv RTB, 1959, Bor.

²⁾ Izveštaj o radu Sindikalne podružnice komunalne ustanove „Čistoća”, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor, 1959.

³⁾ Izveštaj Radničkog saveta Građevinskog preduzeća „Rad” za period od 1. januara 1958. do 19. maja 1960. godine, 16, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor.

⁴⁾ Takvih je u Boru 1959. godine bilo u priličnom broju, oko 150 lica. Kolektiv, br. 11, 18. mart 1960, Bor.

pisanjem raznih akata i vrše druge radnje koristeći se mastilom, pa ih poneki ovde nazivaju i „mastiljavci”. U samoj stvari, to je široka skala raznih: savetnika, upravnika, referentata itd. Za neke od njih se čuje da su dosta „kruti”, da neće da prime stranku iako je stvar hitna, pa čovek „mora da uzme odsustvo da dođe do njih”.

Stručnjaci imaju i svoja udruženja, u kojima se okupljaju. „Društvo inženjera i tehničara ima 120 članova; Udruženje ekonomista 48; Podružnica pravnika 24; Podružnica Srpskog lekarskog društva 35; Društvo medicinskih radnika 60, i Podružnica udruženja knjigovođa ima svoje članstvo, ali ova podružnica nije izvršila reviziju svoga poslovanja, pa se i ne zna stvaran broj njenih članova.“¹⁾

Veoma je važna činjenica da se ovde ne pridaje neki naročiti značaj samom nazivu i tituli službenika i „stručnjaka”. Mnogo je važnija visina njegovog dohotka, ono što neko „mesečno prima”. Oni sa velikim dohotkom, a to su obično i oni sa velikim ovlašćenjima, šire su ruke i ne moraju da gledaju „na svaki dinar”, mogu da se izdvoje i da posećuju bolje i skuplje lokale i mesta za zabavu, dok niži činovnici i oni sa sličnim prihodima gotovo se u tom pogledu i ne razlikuju od „prostih radnika”. Ali ima i nešto drugo po čemu se stručnjaci, osobito inženjeri i lekari, izdvajaju od ostalih. Često se, naime, ovde u javnosti čuju razni prigovori i na račun pojedinaca i na račun njihovih udruženja. Tako se tvrdi da je „ukorenjeno kod izvesnog broja njihovih članova odvajanje struke od politike; a pod politikom podrazumevaju svaku društvenu aktivnost”.²⁾ Dalje se prigovara što njihova udruženja katkad održavaju skupštine „u strogo poverljivoj atmosferi”, pa „ni lokalnom novinaru nije bio dozvoljen pristup, već je na jedan vrlo vešt način onemogućen i pristup drugovima iz društvenih i političkih organizacija koji su bili zainteresovani za rad društva”.³⁾ Kada je reč o odnosu između članova društva kao celine i o odnosu članova jednih prema drugim, tvrdi se (da „postoji izvesna linija nezameranja, kada je u pitanju kritikovanje pojedinih članova zbog njihovog stava, rada, odnosa prema društvu i prema pojedincima”).⁴⁾ Iznose se i prigovori

¹⁾ Referat o aktivnosti društvenih organizacija, Arhiv SSRN, Bor, 1961, 30.

²⁾ Kolektiv, br. 5, 7. februar 1958.

³⁾ Kolektiv, br. 318, 19. mart 1954.

⁴⁾ Kolektiv, br. 2, 17. januar 1958.

da su neke klupske prostorije „pretvorene u mesta za igranje karata i trošenje alkoholnih pića”, a poneki članovi „često su skloni da sipaju predloge i ideje kao iz rukava, ali su mnogo manje skloni da te ideje praktično primene...”.¹⁾

Slične pritužbe na račun pojedinih stručnjaka mogu se čuti i u razgovoru sa ovdašnjim radnicima i seljacima. Radnici cene među njima jedino one „koji nešto pronadu”, dok oni koji samo pišu ili sastavljaju kakve statistike nisu mnogo cenjeni. Cene i one koji su sa njima na radnom mestu, u potkopima, topionici i sl. ali dodaju da takvih nema mnogo, osobito u jami, a ako ih ima, onda oni rade samo „u prvoj smeni”. Štaviše, ovde se čuje i izreka: „Nema inženjera u drugoj smeni”, a o trećoj i da se ne govori. Za nekog lekara se reče da koristi svoj položaj i da „muze”, da je u Boru samo kao u „prolaznoj stanici”, i glavno mu je da skupi što više novca pa da ga što pre napusti. Osobito su nesimpatične osobine u stručnjaka nadmenost i „dizanje nosa”. Protiv takvog čovek je gotov da negoduje i čitav kolektiv, čak i kad on obavlja dobro svoj posao, samo ako „dolazeći na posao nikome se ne javlja, niti hoće da govori sa nekim”.²⁾ Mnogo ne mare ni one koji se „prave mnogo pametni” pa o svemu imaju svoje mišljenje, stalno govore šta su videli u inostranstvu ili ističu svoje poznavanje života u velikom gradu, kao ni one koji često idu po privatnim kućama „na igranku”, tj. na kartanje. Među stručnjacima ima zaista onih koji ne kriju ove svoje osobine i shvatanja. Na primer, u jednoj anonimnoj anketi, na pitanje o tome šta ih je dovelo u Bor neki su odgovorili: „pare” ili „samo pare”, a neki su se čudili što postoji još kakav motiv, navodeći da je osim „novca sve drugo mlaćenje prazne slame”.

Zaista je ovde veliki problem i „pitanje o tome kako preduzeća koriste postojeće svoje stručnjake”. Odgovor na ovo nije lako dati niti je on zadovoljavajući. „Bez preterivanja se može reći da 60% radnog vremena visokokvalifikovanog službenika otpada na poslove koje mogu da obave lica sa srednjom stručnom spremom, pa čak i administratori. Bez sumnje, bi postojeći broj inženjera bio dovoljan ukoliko bi se rasporedili na takve poslove i preuzeli poslovi za koje su na

¹⁾ Kolektiv, br. 15, 15. april 1960.

²⁾ Zapisnik sa proširenog plenuma Opštinskog sindikalnog veća, 25. mart 1960, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor.

fakultetima osposobljeni. Navika i praksa da inženjer bude svuda i na svakom mestu, te da donosi meritorne odluke i o stvarima kao što je, primera radi, popravka klozeta i još sitniji tekući problemi, zahteva naravno sve veći broj inženjera, ali se efekat brojnog stanja istih ne odražava usled toga ni na produktivnost ni na ekonomičnost proizvodnje.”¹⁾)

5. ZANATLIJE I TRGOVCI

Zanatlije rade u *socijalističkom* ili *privatnom* sektoru. Ali njih u Boru nema mnogo, jer „na području opštine ukupno 333 lica je uposleno u socijalističkom, ili u privatnom sektoru zanatstva, i obavlja razne zanatske usluge”.²⁾ Dugo vremena i posle završetka drugog svetskog rata zanatstvo je ovde „manje-više po obimu usluga ostalo na istom nivou na kome je bilo i pre rata”, iako su „usled naglog porasta grada, potrebe za zanatskim uslugama porasle jako mnogo”. Ali ipak nije ista situacija u svim granama zanatstva; mnogo je teža kod *proizvodnih* nego kod *uslužnih* grana zanatstva, jer „proizvođačkog zanatstva Bor nikada nije ni imao, a uslužno zanatstvo u Boru je uvek imalo dovoljno posla”.³⁾

Socijalistički sektor u zanatstvu je mnogo jači nego privatni. U njemu se nalazi više „zanatskih organizacija sa sredstvima u društvenoj svojini”. Te organizacije su tokom vremena veoma često menjale svoj obim i sadržinu rada, tako da je u sklopu nekih poslovalo ponekad i po „14 zanatskih grana, a između ostalih bili su obuhvaćeni: berberi, građevinari, stolari, limari, kovači, bravari itd.”⁴⁾ Ali su kasnije izdvojene pojedine grane i stvorene nove zanatske organizacije. Između proizvođačkog i uslužnog zanatstva ima i nekih drugih razlika. Tako je kod prvoga „niska produktivnost rada” i ovo zanatstvo ima „jaku konkurenciju u privatnom sektoru”, dok drugo „radi rentabilno, i u odnosu na broj zaposlenih radnika ima daleko veći dohodak od privatnog sektora zanatstva”. Isto tako, zapaža se proces neprestanog smanjivanja privatnog zanatstva. Mnoge privatne zanatlije su otkazale svoje radnje,

¹⁾ *Elaborat Perspektivnog plana razvoja privrede na području Opštine Bor u periodu 1957—1961*, Bor, II, 4.

²⁾ *Elaborat Perspektivnog plana*, II, 39.

³⁾ Isto, 38.

⁴⁾ *Kolektiv*, br. 16, 22. april 1960, 3.

jer nisu u „mogućnosti da odgovore državnim potrebama. Samo u toku jedne godine objavljena je 21 privatna zanatska radnja”.¹⁾ Dok je, prema drugom izvoru, „u toku zadnjih četiri godine kroz Bor prošlo preko 105 privatnih zanatlija, koji su otvorili radnje i nakon kraćeg ili dužeg roka iste objavili i otišli iz Bora”.²⁾

Kakve protivrečnosti nastaju između društvenog i privatnog zanatstva u Boru, pokazuju neki primeri iz života ovoga grada. „Posmatrano uopšte, postojanje više pekara u jednom gradu, bez obzira što su neke privatne, samo bi trebalo da povoljno utiče na kvalitet njihovih proizvoda, a eventualno i na cenu. Međutim, situacija koja je sada nastala govori o tome da postojeće privatne pekare na neki način koče i guše rad parne pekare. Radi se o tome da Boru dnevno treba oko 6 000 kilograma hleba. Privatne pekare ne peku svakodnevno iste količine, zbog čega ni parna pekara ne može da odredi stalnu količinu svoje dnevne proizvodnje. Privatni pekari ispeku danas svega 300 kilograma hleba, a sutra se pojave sa 1 000 i više kilograma. Polazeći od toga da je juče ispečeno u privatnim pekarama 300 kilograma hleba, parna pekara ispeče danas ostatak potreban da zadovolji potrebe grada. Međutim, danas su pekari ispekli 1 000 kilograma, i jasno, parna pekara nije u stanju — pekara kao javni komunalni objekt i privredno preduzeće — da svoje količine proda. Ovakvo stanje dovodi parnu pekaru u veoma težak položaj, s obzirom na njene obaveze u pogledu opšte uloženi sredstava.”³⁾

Ima i drugih primera ove vrste. Još je veća teškoća u tome što izvesne grane zanatstva nisu zastupljene ni u jednom sektoru, a za njima se oseća velika potreba. „Takve su zanatlije: jorgandžije, tapetari, moleri i farbari, stakloresci, ženski frizeri, stolari, parketari, precizni mehaničari, radio-tehničari itd. Ove struke zanatstva nisu mogle da se razviju od Oslobođenja na dalje najvećim delom usled toga što nismo bili u stanju da zanatlijama obezbedimo ni stanove niti odgovarajuće lokale. S druge strane, poreskom politikom često smo uticali na zatvaranje privatnih zanatskih radnji svih struka.”⁴⁾

¹⁾ *Kolektiv*, br. 38, 26. septembar 1958.

²⁾ *Elaborat Perspektivnog plana*, II, 38.

³⁾ *Kolektiv*, br. 3, 24. januar 1958, 2.

⁴⁾ *Elaborat Perspektivnog plana*, II, 38.

Zbog toga su u Boru dosta česti slučajevi da se zanatske usluge obavljaju „divlje“, da bi se tako „smanjili nedostaci zanatskih usluga“. Tu su, naime, najčešće u pitanju stručni radnici, osobito iz raznih rudničkih pogona, koji se „u vidu dopunskog radnog odnosa bave pružanjem zanatskih usluga“, a najviše se traže usluge mehaničara, zidara, molera, farbara, kao i usluge „za opravku radio-aparata i raznih uređaja za domaćinstvo“. Ovakav rad, premda izgleda neophodan, stvara izvesne probleme. To su radnici koji već imaju svoj stalan odnos, a ove zanatske poslove obavljaju samo u slobodnom vremenu, pa se pojavljuje pitanje njihovog odmora i kvaliteta rada na redovnom poslu, pošto ovakav njihov dvostruki rad čini da se oni premaraju. Pored toga, sigurno je da je „veoma teško kontrolisati visinu prihoda iz dopunskog radnog odnosa ovakvih radnika, a pogotovu kad se radi o pružanju usluga individualnim domaćinstvima, pa većina ovih lica ostaje praktično neopterećena porezom. Usled toga su njihove usluge niže od usluga zanatskih radnji i organizacija, te se isti pojavljuju kao jaki konkurenti bilo privatnom bilo socijalističkom sektoru zanatstva“. Ne samo što je suzbijanje ovakvog „dopunskog radnog odnosa u praksi često nemoguće“ već se postavlja i pitanje da li je to uopšte ispravno „pošto kapaciteti zanatskih organizacija nisu u stanju da pokriju prazninu koja bi se usled toga pojavila“.

Ovde ima i primera bespravnog bavljenja zanatstvom. To najčešće rade krojačice koje se bave „ovom delatnošću u vidu dopunskog zanimanja i to rade kod svojih kuća“. Neke od njih nemaju nikakvih stručnih kvalifikacija, a „tek nekoliko od njih su u stanju da daju odgovarajući kvalitet izrade“.)

To je sve posledica činjenice što je u Boru bilo, i još ima, „struka u kojima nije zastupljen ni socijalistički ni privatni sektor zanatstva“. Ovo je osobito slučaj „u pogledu građevinskog zanatstva“, i zbog toga su većinu ovakvih radova „obavljale, uglavnom, zanatske organizacije iz drugih gradova“. Zbog toga ovamo dolaze „prolazne zanatlije i radnici koji obavljaju ove poslove i koji su za njih dobro plaćeni“.)²⁾ Ali sve je to ipak još nedovoljno. „U Boru nedostaje koje čega što jedan grad čini savremenim... Tako smo u pogledu sitnih ali neophodnih svakidašnjih usluga zanatstva dosta lišeni.

¹⁾ *Elaborat Perspektivnog plana*, II, 39.

²⁾ Isto, 40.

Gde popraviti radio-aparat, gde dati odelo na hemisko čišćenje, gde na brzinu naći majstora da opravi sitne kvarove na česmi u kuhinji, na električnoj instalaciji u sobi? To su samo neka od mnogobrojnih pitanja koja nas svakodnevno muče.“¹⁾

Slično je bilo i sa trgovinom i sa trgovcima.

„Pred sam rat, Bor je imao 15 raznih malih privatnih mešovitih radnji i 2 magacina Francuskog društva za snabdevanje njihovih ljudi. U toku rata, okupator nije ulagao nikakva sredstva u izgradnju ili proširenje trgovačke mreže. Otuda je oslobođenjem Bora praktično nasleđeno ono što je postojalo i pre rata. Ceo razvojni put Bora kao grada, po oslobođenju, odvijao se u tesnoj vezi sa razvojem rudnika. U prvim posleratnim godinama sve raspoložive snage bile su uložene u to da se obnovi, ojača i omogući razvoj rudnika. U tom vremenskom periodu je u okviru Borskog rudnika bilo organizovano snabdevanje njegovih radnika prehrambenim i industrijskim artiklima, kroz službu radničkog snabdevanja. Prema tome, zadatak trgovine je bio da obezbeđuje snabdevanje radnika i njihovih porodica. Ovakav način snabdevanja ostaje sve do 1950. godine. Ukidanjem službe radničkog snabdevanja praktično počinje razvoj trgovačke mreže u Boru po oslobođenju... Ali tek od 1957. godine stvarne su realne mogućnosti da se trgovini pomogne u rešavanju njenih problema kroz izgradnju lokala, nabavku nove moderne opreme, izgradnju skladišnog prostora i sl.“²⁾

Tada su organizovana nova trgovinska preduzeća socijalističkog sektora, koja su u prvom redu imala da reše „osnovni problem našeg grada, a to je snabdevanje voćem i povrćem. S obzirom na pasivnu okolinu, zbog štetnog dejstva dima, Bor je upućen u nabavci voća i povrća na proizvođačke organizacije van teritorije opštine, pa čak i sreza. Loše saobraćajne mreže i pretovar u Zaječaru otežavaju dovoz kvalitetnog voća i povrća“. Zbog toga u snabdevanju grada voćem i povrćem, pored trgovina socijalističkog sektora, učestvuju i „individualni poljoprivredni proizvođači na zelenoj pijaci“, tj. seljaci iz bliže i dalje okoline. „Odnos proizvoda koje donose individualni proizvođači, u odnosu na nabavljene količine preko

¹⁾ *Kolektiv*, br. 3, 24. januar 1958.

²⁾ *Anketa o trgovini i ugostiteljstvu*, Arhiv Opštine Bor, 1960, 1.

socijalističkog sektora, kretale su se u normalnim prilikama 45% prema 55% u korist socijalističkog sektora.”¹⁾

U Boru poseban problem predstavljaju kadrovi u trgovini. „Naš prodavački kadar je slab, a ništa bolji nije i komercijalni kadar u našim trgovinskim privrednim organizacijama. To utiče na to da, i pored napora koji se čine izgradnjom lokala, nabavkom savremene opreme i sl., naša trgovina još uvek ne zadovoljava u pogledu asortimana robe, kvaliteta i usluga. To se vidi i po uređenju trgovinskih radnji, kako unutrašnjem tako i spoljašnjem. Još uvek je pojava da se nabavlja i ona roba koja ne odgovara za naše tržište, odnosno ne odgovara zahtevima naših potrošača. Ovo naročito dolazi do izražaja kod industrijskih prodavnica čija su sedišta van Bora, koja smatraju da je Bor pogodno tržište za plasman celokupne nekurentne robe.”²⁾

6. PENZIONERI I INVALIDI RADA

Bor je dugo vremena bio samo „prolazna stanica”, gde se radilo izvesno vreme; a pošto nešto zarade, ljudi su odlazili iz njega, i to nepovratno. Oni su tu bili samo došljaci ili „stranci”. Ali vremenom su se promenile i ekološke i društvene prilike u Boru, pa su se izmenili i planovi mnogih od ovih došljaka, koji su ovde nameravali samo privremeno da rade i nešto zarade, pa da onda napuste ovu „prolaznu stanicu”. Takvih je vremenom bivalo sve više, a to se može videti i po sve većem broju penzionera koji su se rešili da ovde ostave kosti. Tako „Udruženje penzionera” ima 1 426 članova.³⁾ Ima ovde dosta penzionera i po selima, osobito onim „radničkim”. Na primer, samo u selu Zlotu ima ih 114.⁴⁾

Ali u Boru ima i prilično invalida rada. Oni su se unesrećili na svome radnom mestu, pa im je umanjena radna sposobnost i ne mogu više da obavljaju svoj redovan posao kao nekada. Poneke od njih i posle udesa zadrže u preduzeću na nekom lakšem poslu, onom koji je namenjen „za invalide rada,

¹⁾ Anketa o trgovini i ugostiteljstvu, Arhiv Opštine Bor, 3.

²⁾ Isto, 6.

³⁾ Referat o aktivnosti društvenih organizacija, Arhiv SSRN, Bor, 1961, 5.

⁴⁾ Izveštaj, Arhiv Udruženja penzionera, Bor, 1961.

starije radnike i žene”. Za njih su izvesna mesta po preduzećima „blokirana”, a dosta često ta su „radna mesta na silu izmišljena”.¹⁾

Među penzionerima i invalidima rada ima prilično i negdašnjih seljaka-industrijskih radnika. Kad već steknu pravo na penziju, neki od njih napuste svoja sela i okolinu i sa porodicom se presele u Bor. To čine zbog školovanja dece ili zbog nekih svojih posebnih računa. Neki od njih i ovde ponešto privređuju; nabave koju kozu ili ovcu, pa prodaju mleko ili zadrže nešto imanja na selu, pa ga sami obrađuju ili daju kome susedu u zakup. Ima prilično i „porodičnih penzionera”, a to su mahom žene radnika i službenika koje uživaju penzije svojih muževa, pošto mnogi od njih nisu „dočekali penziju, jer su im dim i prašina uzeli pluća”. Mnogi od ovih penzionera imaju i svoje kuće. Na primer, „od broja penzionera i invalida rada žive u sopstvenim kućama 597, dok ostali žive kao zakupci”.²⁾

U Boru se penzioneri sretaju svuda: na ulici, na trgu ili u kafani. Druže se jedan sa drugim i obnavljaju uspomene o tome „kako je nekad bilo”. Osobito oko prvoga u mesecu, kada primaju penziju, oni ožive. „Od borskih penzionera je samo mali broj onih koji čekaju poštara u svom stanu. Svi ostali presreću ga na ulici ili ga čekaju u kafani. Takva je praksa.... Poštar isplaćuje penziju, onako s nogu, a turu poručuje penzioner.”³⁾

¹⁾ Kolektiv, br. 1, 10. januar 1958.

²⁾ Izveštaj, Arhiv Udruženja penzionera, Bor, 1961.

³⁾ Kolektiv, br. 19, 16. maj 1958.

V DRUŠTVENI PROCESI

Među ljudima u lokalnoj zajednici postoje mnogobrojni odnosi i veze uzajamnosti i zavisnosti. Njihovo stvaranje je posledica društvenih procesa, koji približavaju ili odvajaju ličnosti i grupe jedne od drugih. Sastav i kvalitet tih procesa zavisi od više uzroka, a na prvom mestu od samih ličnosti i njihovih motiva, tj. da li one preduzimaju nešto iz egoističkih ili altruističkih razloga. Sigurno je ipak da i osnovne društvene institucije i organizacije, kao i primarne grupe, dobrim delom daju okvire procesima, a samim tim daju i smer kretanja konkretnog društva.

Društveni procesi i njihov smer u ovoj lokalnoj zajednici imaju i neka posebna obeležja, i to iz više razloga. Jedan od njih je složenost samoga društva, kao i promene kroz koje je ono prošlo i kroz koje prolazi. Te promene su velikim delom nosile i nose osobenosti ove sredine, kako njenih ekoloških okvira tako i kulturnog nasleđa. Zbog toga se oni razlikuju od istih i sličnih procesa u drugim lokalnim zajednicama; ali isto tako je činjenica i to da su osnovne društvene institucije i organizacije ovde iste kao i u našem „globalnom društvu” u okvirima države, i da ta činjenica, sa svoje strane, usmerava procese u određenom pravcu i ujednačuje ih sa onima u drugim lokalnim zajednicama. Zahvaljujući tome, i ovde su se neki procesi pojačali, a neki su smanjili svoj uticaj; negde su otklonjene smetnje za razvoj jednih, dok su, naprotiv, stavljene izvesne brane za razvoj drugih.

Zbog ovakvog razvoja u ovoj lokalnoj zajednici mogu se ipak neki društveni procesi izdvojiti kao glavni. Takvi su procesi na primer, *industrijalizacija* i *urbanizacija*. Već duže vremena oni su osnova dinamike ovoga kraja i snažno prožimaju sve elemente njegove „društvene atmosfere”. Međutim,

ti procesi izazivaju i neke druge, koji mogu da idu u istom smeru kao i ova dva glavna procesa, ali se mogu kretati i obrnuto. Najvažniji od takvih procesa u Boru i njegovoj okolini jesu *akomodacija, asimilacija i sukobi*.

Svaki od tih procesa treba posebno raspraviti.

1. INDUSTRIJALIZACIJA

Proces industrijalizacije neminovno dovodi do mešanja ličnosti, grupa i kultura. To je industrija donela i ovde; pod njenim uticajem nastalo je mnoštvo promena u svakom pogledu. Od njih su svakako najvažnije: ekološke, ekonomske i sociološke. One su među sobom povezane, ali se ipak ne prenose automatski jedne na druge.

U ekološkom pogledu, od promena koje je donela industrija sigurno je najvažnije: prerastanje sela Bora u gradsko naselje i stvaranje „zatrovanog” područja. Obe ove promene išle su nekako uporedo, ali se nisu razvijale i jednako brzo. Druga je dobila svoja osnovna obeležja još u trenutku kad se ovde počela topiti bakrena ruda, dok je stvaranje grada bio jedan usporen proces. Slično bi se moglo reći i za ekonomske i sociološke promene, koje je donela i donosi industrija. One su dosta različite: usavršavanje proizvodnih sredstava, veća podela rada, stvaranje novih grupa i kategorija, kao i novih vrednosti i oblika ponašanja. Ali nastanak i razvoj tih promena nije išao niti ide jednako brzo, a uz to sve one nisu od iste važnosti. U sociološkom pogledu, po svome značaju među njima bi se mogle izdvojiti nekolike: *mobilitet* stanovništva, promene u pogledu „socijalne kontrole” i *vrjednosti*, kao i neposredne promene koje je industrija izvršila po okolnim selima.

Proces industrijalizacije u ovom prostoru je izazvao i neprestano izaziva značajnu pokretljivost stanovništva. To je proces kojim se pomera neka ličnost ili grupa u prostoru ili u društvenoj strukturi. Zbog toga se razlikuje *prostorna i društvena* pokretljivost stanovništva.

Migracije, ili prostorna pokretljivost stanovništva, započele su u Boru još od samog otvaranja rudnika. One su nekad bile jače a nekad slabije, već prema prilikama, ali uvek su bile brojne. Najvažniji njihov oblik jesu „dnevne migracije” iz okolnih sela Bora u grad, i iz grada u selo. Na primer, tako

je stvorena čitava jedna društvena kategorija, tzv. seljaci industrijski radnici, koja je ovde veoma brojna. Drugi oblik migracije su stalna doseljavanja u Bor. Samo „za poslednjih deset godina došlo je u Bor novih stanovnika mehaničkim i prirodnim priraštajem 3 984, a to iznosi u proseku godišnje oko 400 novih stanovnika”.¹⁾ Prilikom doseljavanja iz udaljenijih krajeva, ovakvi doseljenici sretaju se ovde i s izvesnim teškoćama ekološke prirode. One se ne sastoje toliko u njihovom prilagođavanju novoj klimi, tzv. aklimatizaciji, jer je klima ovde dosta pogodna i zdrava, već naročitu teškoću predstavlja prilagođavanje organizma „belom dimu” i drugim isparenjima iz rudnika. To je zaista dosta teško podneti, ali kroz to mora da prođe svaki doseljenik u Bor, iako ne uvek sa istim uspehom. Mnogi se, naime, brzo naviknu i dim im mnogo ne smeta, ali ima još više onih koji ga teško podnose, a nekima je tako nesnosan da nikako ne mogu da se na njega naviknu.

Pored prostorne, u Boru je veoma značajna i društvena pokretljivost stanovništva. Njome se menja položaj ličnosti ili grupe na društvenoj lestvici; neke od njih se na toj lestvici dižu, a neke spuštaju. Na primer, ovde su vremenom izvesne društvene grupe nastale, pa su zatim potpuno iščilele ili je njihov uticaj sveden na najmanju meru. To вреди ne samo za predstavnike stranog kapitala i „strane majstore” već i za čitavu „čaršiju”, čiji se ostaci ovde još samo pominju. Naprotiv, radnička klasa se uzdigla i zauzela „dominantan” položaj.

Industrijalizacija je izazvala i izaziva mnoge promene i u pogledu „socijalne kontrole” i u pogledu vrednosti ovoga društva.

„Socijalna kontrola” se sastoji u uticaju društvenih grupa i institucija na ličnost da ona nešto učini ili ne učini. Ali pri tome ne treba zaboraviti da i uticaj pojedinih „rukovodilaca” ili „autoritativnih ličnosti” može biti u ovom pogledu zantan, kao što se može desiti i da jedna bolje organizovana grupa ili organizacija kontroliše niže i slabije. Načini na koje se vrši „socijalna kontrola” mogu biti veoma različiti, kao i sankcije koje je prate. Tako ona može biti „formalna” ili „neformalna”, već prema tome da li su oblici ponašanja ličnosti propisani zakonom, uredbom, statutom, pravilnikom ili su regulisani običajem. U ovom poslednjem slučaju ona može

¹⁾ *Elaborat Petogodišnjeg plana*, I, 58.

biti dosta efikasna, pošto je regulišu propisi „koje svak zna” i koji su srasli sa sredinom. Ali tu mogu da nastupe i izvesne teškoće. Problem se, naime, sastoji u tome što industrija ne trpi nikakvu bolećivost i „neformalne” propise svodi na što je moguće manju meru. Ona je racionalna organizacija proizvodnje i života, koja teži da sve proračuna i predvidi, pa i ponašanje ljudi i kontrolu nad njima. Takva nastojanja se ovde neminovno sukobljavaju sa različitim običajima i odnosima zasnovanim na emocijama, a to utiče na mnoge ličnosti, osobito one sa sela koje su se na ma koji način uplele u proces industrijalizacije, da se do izvesne mere „podvoje”, pa da se kod njih i *duplira* socijalna kontrola. One, naime, moraju da se ravnaju i da trpe sve oblike kontrole koje iziskuje industrija i red stvari koja ona donosi, jer im od toga u dosta slučajeva zavisi opstanak; ali u isto vreme oni, voljno ili nevoljno, moraju da se upravljaju i po mnogim „neformalnim” propisima sredine u kojoj su odrasli, jer će se u protivnom od nje „otuđiti” i neminovno izgubiti u njenim očima. Otuda se i dešava da se neko u industrijskom preduzeću pokorava svima „formalnim propisima” koji vrede za tu sredinu i u njenim očima važi kao dobar i savesan radnik, a u isto vreme u svojoj primarnoj grupi učestvuje na „pomanama”.

U ovom pogledu još su možda osetljivija i teža pitanja koja proces industrijalizacije izaziva u pogledu društvenih vrednosti ovoga kraja. Vrednosti — tj. ono u šta se veruje, što se smatra korisnim da se uradi, ili za šta se treba žrtvovati — mogu biti lične, društvene i kulturne. Prve zavise od osobina i shvatanja same ličnosti, društvene vrednosti obično zavise od institucija i organizacija koje u društvu imaju „dominantan” položaj, a pored toga i svaka kulturna grupa ima svoj poseban sistem vrednosti. Ove različite vrste vrednosti mogu da se poklapaju, ali i ne moraju; štaviše, one ponekad mogu ići u raskorak. Na primer, ono što je propisano ili važi kao vrednost u nekoj instituciji ili organizaciji, što treba učiniti ili ne učiniti, što „valja” ili „ne valja”, može kod ličnosti ili kulturne grupe da ima obrnutu vrednost, pa da je „pravilno” uraditi upravo suprotno od toga. Ova i slična pitanja su od značaja, jer od sistema vrednosti i socijalne kontrole dobrim delom zavise ne samo oblici ponašanja već i „društvena atmosfera”.

Značaj procesa industrijalizacije u ovom pogledu je za ovu lokalnu zajednicu osobit, i to ne samo u pogledu stvaranja

novih vrednosti i novih oblika društvene kontrole, kojih ovde ranije nije bilo, već i u pogledu stvaranja izvesnog „društvenog minimuma na višem nivou”, koji je zajednički svima pripadnicima ove zajednice. Ta se kontrola i vrednosti smatraju kao prihvaćene od društva i svako odstupanje od njih je „devijacija”. Sticajem društvenih prilika ovde je „kodeks normi i ponašanja” bio ranije dosta nizak, i tek industrijalizacija ga je prilično podigla. Ono što se ranije smatralo kao uobičajeno i normalno u ovom društvu danas to već nije, pa može, izgledati i smešno. Na primer, „frenge” više ne izgleda kao nešto normalno i obično u očima ove sredine, a izmenili su se nabolje i postupci protiv tuđe imovine, kao što se mnogo štošta izmenilo najbolje i u pogledu shvatanja o odnosima između polova i u pogledu ponašanja na radnom mestu i u kući.

Industrija je našla svoje „kanale” da izvrši snažan uticaj i na okolna sela. Od njih su možda najznačajniji povećanje dohotka u njima i njihovo približavanje Boru preko tržišta.

Prema konkretnim ispitivanjima, povećanje dohotka seljaka u okolini Bora naročito se odrazilo na: „nabavku industrijske robe za povećanje standarda iznad proseka (radioaparati, nameštaj, štednjaci, svileno rublje i čarape), potom za razne izdatke vezane za narodne i verske praznike (svadbe, slave, pomane i dr.), i na kraju u pripremi materijala bilo za stambenu izgradnju bilo za izgradnju ekonomskih zgrada”, dok ponešto ovi seljaci i „tezaurišu”. Ali podaci takođe pokazuju da: „nažalost, nisu u istoj srazmeri porasli izdaci sela za nabavku industrijskih proizvoda za obezbeđenje proizvodnje u ratarstvu i stočarstvu, kao naprimer: veštačka đubriva, plavi kamen, sredstva za zaštitu bilja itd. Ukupni izdaci naših sela u ove svrhe iznose svega 1% od izdataka za nabavku industrijske robe”.¹⁾

Industrija je dalje svojim razvojem stvorila ovde „za samu poljoprivrednu proizvodnju jedno od najpovoljnijih tržišta u zemlji. Ovo novostvoreno tržište je u velikoj meri uticalo pozitivno na razvoj poljoprivrede i izmenu strukture poljoprivredne proizvodnje”. Između ostalog, ojačale su ili su se pojavile nove kulture, koje su ranije „pokazivale izričito na-

¹⁾ V. Milošević, *Promene u selima Borske opštine i uticaj Bora*, „Razvitak”, časopis za društvena i kulturna pitanja, br. 1, Zaječar, 1957, 59, 60.

biti dosta efikasna, pošto je regulišu propisi „koje svak zna” i koji su srasli sa sredinom. Ali tu mogu da nastupe i izvesne teškoće. Problem se, naime, sastoji u tome što industrija ne trpi nikakvu bolećivost i „neformalne” propise svodi na što je moguće manju meru. Ona je racionalna organizacija proizvodnje i života, koja teži da sve proračuna i predvidi, pa i ponašanje ljudi i kontrolu nad njima. Takva nastojanja se ovde neminovno sukobljavaju sa različitim običajima i odnosima zasnovanim na emocijama, a to utiče na mnoge ličnosti, osobito one sa sela koje su se na ma koji način uplele u proces industrijalizacije, da se do izvesne mere „podvoje”, pa da se kod njih i *duplira* socijalna kontrola. One, naime, moraju da se ravnaju i da trpe sve oblike kontrole koje iziskuje industrija i red stvari koja ona donosi, jer im od toga u dosta slučajeva zavisi opstanak; ali u isto vreme oni, voljno ili nevoljno, moraju da se upravljaju i po mnogim „neformalnim” propisima sredine u kojoj su odrasli, jer će se u protivnom od nje „otuđiti” i neminovno izgubiti u njenim očima. Otuda se i dešava da se neko u industrijskom preduzeću pokorava svima „formalnim propisima” koji vrede za tu sredinu i u njenim očima važi kao dobar i savesan radnik, a u isto vreme u svojoj primarnoj grupi učestvuje na „pomanama”.

U ovom pogledu još su možda osetljivija i teža pitanja koja proces industrijalizacije izaziva u pogledu društvenih vrednosti ovoga kraja. Vrednosti — tj. ono u šta se veruje, što se smatra korisnim da se uradi, ili za šta se treba žrtvovati — mogu biti lične, društvene i kulturne. Prve zavise od osobina i shvatanja same ličnosti, društvene vrednosti obično zavise od institucija i organizacija koje u društvu imaju „dominantnu” položaj, a pored toga i svaka kulturna grupa ima svoj poseban sistem vrednosti. Ove različite vrste vrednosti mogu da se poklapaju, ali i ne moraju; štaviše, one ponekad mogu ići u raskorak. Na primer, ono što je propisano ili važi kao vrednost u nekoj instituciji ili organizaciji, što treba učiniti ili ne učiniti, što „valja” ili „ne valja”, može kod ličnosti ili kulturne grupe da ima obrnutu vrednost, pa da je „pravilno” uraditi upravo suprotno od toga. Ova i slična pitanja su od značaja, jer od sistema vrednosti i socijalne kontrole dobrim delom zavise ne samo oblici ponašanja već i „društvena atmosfera”.

Značaj procesa industrijalizacije u ovom pogledu je za ovu lokalnu zajednicu osobit, i to ne samo u pogledu stvaranja

novih vrednosti i novih oblika društvene kontrole, kojih ovde ranije nije bilo, već i u pogledu stvaranja izvesnog „društvenog minimuma na višem nivou”, koji je zajednički svima pripadnicima ove zajednice. Ta se kontrola i vrednosti smatraju kao prihvaćene od društva i svako odstupanje od njih je „devijacija”. Sticajem društvenih prilika ovde je „kodeks normi i ponašanja” bio ranije dosta nizak, i tek industrijalizacija ga je prilično podigla. Ono što se ranije smatralo kao uobičajeno i normalno u ovom društvu danas to već nije, pa može, izgledati i smešno. Na primer, „frenge” više ne izgleda kao nešto normalno i obično u očima ove sredine, a izmenili su se nabolje i postupci protiv tuđe imovine, kao što se mnogo štošta izmenilo najbolje i u pogledu shvatanja o odnosima između polova i u pogledu ponašanja na radnom mestu i u kući.

Industrija je našla svoje „kanale” da izvrši snažan uticaj i na okolna sela. Od njih su možda najznačajniji povećanje dohotka u njima i njihovo približavanje Boru preko tržišta.

Prema konkretnim ispitivanjima, povećanje dohotka seljaka u okolini Bora naročito se odrazilo na: „nabavku industrijske robe za povećanje standarda iznad proseka (radioaparati, nameštaj, štednjaci, svileni rublje i čarape), potom za razne izdatke vezane za narodne i verske praznike (svadbe, slave, pomane i dr.), i na kraju u pripremi materijala bilo za stambenu izgradnju bilo za izgradnju ekonomskih zgrada”, dok ponešto ovi seljaci i „tezaurišu”. Ali podaci takođe pokazuju da: „nažalost, nisu u istoj srazmeri porasli izdaci sela za nabavku industrijskih proizvoda za obezbeđenje proizvodnje u ratarstvu i stočarstvu, kao naprimer: veštačka đubriva, plavi kamen, sredstva za zaštitu bilja itd. Ukupni izdaci naših sela u ove svrhe iznose svega 1% od izdataka za nabavku industrijske robe”.¹⁾

Industrija je dalje svojim razvojem stvorila ovde „za samu poljoprivrednu proizvodnju jedno od najpovoljnijih tržišta u zemlji. Ovo novostvoreno tržište je u velikoj meri uticalo pozitivno na razvoj poljoprivrede i izmenu strukture poljoprivredne proizvodnje”. Između ostalog, ojačale su ili su se pojavile nove kulture, koje su ranije „pokazivale izričito na-

¹⁾ V. Milošević, *Promene u selima Borske opštine i uticaj Bora*, „Razvitak”, časopis za društvena i kulturna pitanja, br. 1, Zaječar, 1957, 59, 60.

turalni karakter, dok danas čine veliki procenat u strukturi formiranja dohotka" ovih seljaka. Tu posebno spadaju: živinarstvo, svinjarstvo, proizvodnja krmnog bilja i sl. To sve „pretstavlja nove grane koje su se razvile skoro isključivo pod uticajem tržišta ili stvorenih novih navika stanovništva u pogledu sopstvene ishrane," a svemu tome je uzrok proces industrijalizacije. Na primer, pre zasnivanja industrije ovde se proizvodio uglavnom kukuruz i pšenica, a gajili su se ovce i goveda. Ti proizvodi su „sčinjavali 95% čistog dohotka stanovništva", dok mu se osnovna ishrana sastojala „od brašna i mleka". Ali vremenom se ovo stanje znatno izmenilo. „Koliki je uticaj izmenjenih navika seoskog stanovništva najbolje se vidi po tome što u proseku za ishranu jednog seoskog stanovnika sada otpada godišnje: 3,68 kg mesa od živine, 7,15 kg mesa od prasadi i nazimadi, 17,07 kg mesa od tovljenika, 2,53 kg prerađenog mesa, 2,57 kg ovčijeg mesa i 5,67 kg jagnječeg mesa, ili ukupno po stanovniku 38,67 kg mesa." Međutim, ove promene nisu išle ravnomerno u svim pravcima. „Istovremeno, godišnja potrošnja masnoća po jednom stanovniku iznosi 11,81 kg, dok potrošnja mleka i mlečnih proizvoda dostiže 87 kg po stanovniku. Ali u strukturi ishrane relativno su malo zastupljeni industriski proizvodi, kao naprimer: šećer čija potrošnja iznosi svega 1,3 kg, zejtin čija je potrošnja 1 litar . . . Struktura ishrane stanovništva sadrži danas i čitav niz proizvoda gotovo ranije neupotrebljivanih, kao što su proizvodi iz oblasti povrtarstva".¹⁾

Proces industrijalizacije ipak nije imao jednak uticaj na sva sela u okolini, pa ni na ona koja se nalaze u „gravitacionoj zoni" Bora. U tom pogledu može se tvrditi da visina dohotka seoske porodice, kao i druge promene, „opadaju srazmerno udaljenosti pojedinih sela od Bora".²⁾ Isti je slučaj i sa promenama koje u ovim selima izaziva proces urbanizacije.

2. URBANIZACIJA

Pod procesom urbanizacije sociolozi podrazumevaju dosta različite stvari. Uglavnom, svi se slažu u tome da on znači potiskivanje „ruralne" sredine „urbanom", tj. „prirodne" sre-

¹⁾ V. Milošević, isto, 61.

²⁾ V. Milošević, isto, 59.

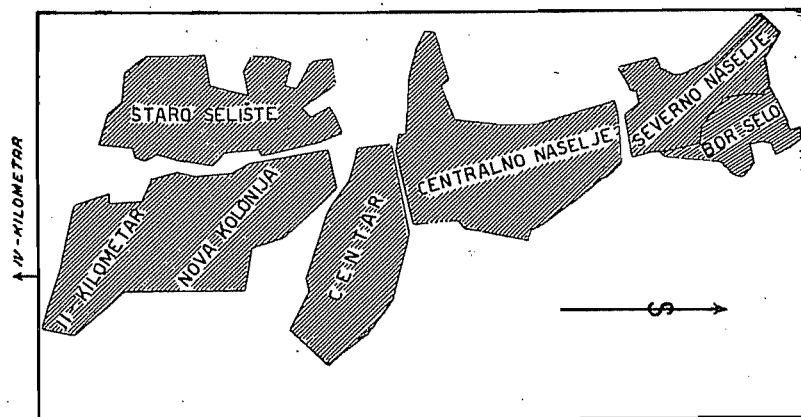
dine „tehničkom". To, dalje, znači formalizovanje društvenih odnosa, mehanizaciju svih vidova materijalnog života, zamenu socijalne kontrole i vrednosti onima koji su karakteristični za „društvo" mesto onih koje su osnova „zajednici". Neki iz toga dalje izvlače zaključak da pod uticajem ovog procesa ljudski život postaje „više izveštačen, a manje prirodan". Svi se slažu i u tome da je to veoma značajan proces; štaviše, neki sociolozi smatraju da „proces urbanizacije ruralnog društva stvara novu epohu u ljudskoj istoriji i jedan je od najvećih zaokreta u kulturnoj istoriji i institucijama čovečanstva".¹⁾ Sigurno je, takođe, da je jedan od glavnih i najlakše uočljivih vidova i posledica ovog procesa racionalnija organizacija prostora; urbanizacija menja strukturu i odnose u naselju na taj način što teži da njegove elemente podesi i izgradi „popularnost", i da tako što više ljudi stane na što manje prostora. Zbog toga ona svakom naselju donosi ne samo nove zgrade, ulice i „stambene zone i blokove", već i projektovanje novih delova i rekonstrukciju starih. Ona donosi sa sobom i *civilizaciju*, tj. izmene u tehnologiji rada i u drugim oblicima materijalnog života. Sve to ima snažnog uticaja i na odnose među ljudima, kao i na njihove grupe i institucije. Ali se urbanizacija na tome svome putu neminovno sreća sa „prirodnom" sredinom sela i njegovog društva, koje ima ne samo drukčiju organizaciju prostora već i drukčija sociološka obeležja — položaj i ulogu ličnosti — i drukčije „kulturno" nasleđe. Zbog toga zamena jedne sredine drugom, one prirodne tehničkom, ne biva nikad prosta i ne ide glatko, niti se u tom pogledu mogu brzo izvršiti izmene nekim propisom, pa ma sa koje strane on dolazio.

Sve se to vidi i na primeru Bora; proces urbanizacije u njemu i oko njega ne samo što ima dosta osobenosti već je i veoma složen. U tom kompleksu ipak se ističu po svojoj važnosti neka pitanja, kao što su: zasnivanje i razvoj samog procesa urbanizacije u ovoj sredini, njegov uticaj u samom Boru i njegovoj okolini, i smetnje na koje on ovde nailazi u svome razvoju.

Proces urbanizacije se ovde razvijao dugo vremena sasvim neplanski i skokovito. Prve zgrade koje su donekle bile različite „od seljačkih" podignute su u naselju Stare kolonije, i to „od bondruka, a bile su oblepljene blatom". Posle dolaska

¹⁾ H. E. Barnes, *Society in Transition*, New York, 1939, 559.

Franцуza zidane su zapadno od njih, u brdu, zgrade za „strane majstore” i činovnike rudnika. Zbog dolaska sve većih masa radnika bilo je potrebno da se stvore i nove „kolonije“ za njih. Tako je nastalo Severno naselje, a ono je „izgrađeno sasvim primitivno i gusto naseljeno”. Vremenom se oko ovog naselja

razvilo i „malo naselje privatnih zgrada, i to bez ikakvog plana i reda”. Tu su se većinom naselili „iseljeni starosedooci iz Borske Reke”, koje je otuda potisnuo rudnik. Uporedo sa ovim naseljima zasnovana je ovde i „čaršija”, koja se sastojala „uglavnom od krčmica, trgovinskih i zanatskih radionica, i tako je postepeno ali sasvim neplanski nikao ‚Centar grada’, sa svim njegovim ćepencima i ruglom”. Od 1928. godine je počela izgradnja Nove kolonije, a nešto kasnije i tzv. Južnih kasarni. Tek tu je otpočelo izvesno planiranje, i ono se sastojalo u tome „da se na što manjem prostoru smesti što više zgrada”. Takvo stanje, u kome je „stambeno pitanje u Boru u toku čitavog njegovog razvoja bilo teško i nikad nije bilo pravilno rešeno”, dočekalo je i drugi svetski rat. Okupator, „u ubeđenju da će iz rata izaći kao pobednik”, počeo je da dovodi „urbaniste i vrši izbor za novo naselje”. Tako je na Četvrtom kilometru „počeo sa podizanjem higijenskih zgrada za Nemce”. Ali tek po oslobođenju „pristupilo se intenzivnijoj izgradnji i tako je dovršeno naselje na Drugom kilometru, izgrađeno je novo naselje Staro selište i izgradile se nove

zgrade sa svim potrebama udobnog stanovanja u svim naseljima, gde je to moguće.”¹⁾

Pošto je bilo dosta prostora, a zidalo se dugo vremena bez ikakvog plana i kako je ko hteo i mogao, Bor se prilično protegao i dobio oblik koji ne odgovara savremenom razvoju gradskih naselja. Iz toga je kasnije izvučen konkretni zaključak „da izgradnja stanova na periferiji i novim površinama placeva poskupljuje stambenu izgradnju, jer je u ovakvim slučajevima potrebno graditi nove komunalne objekte: ulice, vodovod, kanalizaciju, svetlo, zelenilo i sl.”. To je jedan od glavnih razloga zbog kojih se nastoji „da se u buduće grad ne širi, već da se koriste placevi gde postoje komunalni objekti, a svega toga je krajnji cilj izgradnja Bora u savremeno gradsko naselje.”²⁾

Ali podizanje tih „komunalnih objekata” ovde nije nimalo laka stvar. Pored ostalog, njega uslovljavaju ne samo „urbanističko nasleđe” već i ekološki okviri. Uostalom, to se vidi i iz poređenja Bora sa nekim drugim gradovima. Na primer, u Boru „na jednog stanovnika dođe 8 m² uličnog prostora, a Kragujevac ima 23,60 m²; u Boru prosečna širina kolovoza iznosi 5 metara, dok je u Zaječaru taj prosek 6 metara, pa je činjenica da su ulice u Boru u proseku uže nego što je to najneophodnije”. Uticaj dima iz rudnika naročito se odražava na zelenilo u gradu. „I pored izvanrednih uspeha u ozelenjavanju našeg grada, mi se još uvek nalazimo na poslednjem mestu po pitanju zelenih površina u odnosu na jednog stanovnika. Naprimera, Novi Sad ima 10 m² parka po stanovniku, Kragujevac 10,4 m², Valjevo 32 m², a Bor ima ispod 2 m².”³⁾ Jedna od teškoća za razvoj grada su i sami ekološki uslovi sredine. „Građevinarstvo u Boru ima više teškoća u radu od bilo kog drugog rada u Srbiji. Činjenica je da najbliža okolina ne pruža lokalne građevinske materijale, kao pesak, šoder, kamen i sl., već da se sav taj materijal mora da transportuje sa znatnih razdaljina.” Ovde teškoću predstavlja i „iskop za temelj” zgrada. „Bor je uglavnom podignut na plitkoj andezitnoj osnovi, pa iskop temelja zgrada i široki otkop oduzimaju polovinu vremena potrebnog za njenu izgradnju.”⁴⁾

1) *Elaborat Perspektivnog plana*, II, 53,54.

2) *Isto*, 66.

3) *Isto*, 73, 74, 84.

4) *Elaborat Perspektivnog plana*, II, 46.

Ali, i pored tih i sličnih teškoća, nisu se žalili napori da Bor dobije stvarno izgled grada. U njemu se planski izgrađuju novi delovi i rekonstruišu stari. Istina, ima velikih razlika u izgradnji i uređenju pojedinih njegovih delova; u nekima su od njih zgrade i ulice kao u nekom velikom gradu, dok u drugima nisu to ni izbliza. To je i bio jedan od razloga, osobito u poslednje vreme, što se ovde sreća jedna specifična pojava, tzv. *stambene migracije*. Izvesni delovi stanovništva, naime, idu iz jednog dela grada u drugi menjajući stanove, i to se obično sele iz starijih „stambenih zona i blokova” u ona novija i iz starijih zgrada u one koje su kasnije podignute, jer su one obično bolje smeštene i imaju modernije uređaje. U tim novim stambenim naseljima i stambeni prostor stanova je znatno veći. Na primer, jedna anketa je utvrdila da prosečan prostor stana u raznim delovima Bora izgleda ovako: Sever 32 m², Centar 35 m², Novo naselje 36 m² i Staro selište 42 m². Pored toga, ova anketa je pokazala da je „stambeni fond dotrajao u starijim delovima grada, a da su zgrade u novijim delovima građene posle rata, od kvalitetnijeg materijala i sa mnogo boljom opremom”.¹⁾ Ovde je u dosta slučajeva reč još o jednoj činjenici, koja je vezana isključivo za Bor i njegov rudnik. Stariji delovi grada su obično više izloženi dimu iz rudničkih postrojenja, kao i različitim drugim isparenjima, nego oni koji se pružaju prema periferiji, osobito prema Četvrtom kilometru, a koji su podignuti u novije vreme.²⁾ Zbog toga oni koji imaju neke mogućnosti za to rado napuštaju stanove izložene uticaju „belog dima” i sele se u druge, gde toga dima nema ili ga ima manje.

Slično procesu industrijalizacije, i proces urbanizacije je obuhvatio i obuhvata i okolinu Bora. To se može videti kako po načinu i materijalu od koga su u ovom prostoru zgrade zidane, tako i po izvesnim „komunalnim objektima i načinu života”.

Po selima borske komune ima 6 934 stambene zgrade, koje su podignute od različitog materijala, i to: 1 322 od tvrdog, 1 073 od mešovitog, 3 379 od bondruka, a 1 153 su brvnare. Električno osvetljenje ima 3 950 zgrada. Svega 66 zgrada je „opštenarodna imovina”, dok u svima ovim selima

¹⁾ Anketa o porodici i stambenom pitanju 1960, Opštinski arhiv Bor, 2.

²⁾ M. Lutovac, *Rudnik i naselje Bor*, Glasnik Srpskog geografskog društva, XXIII, 1, Beograd, 1953, 50.

ima svega 20 domaćinstava „bez svojih zgrada”, a u svega 23 slučaja „živi više” porodica u jednom stanu.¹⁾ Ali ova sela, ne samo u pogledu zgrada i materijala od koga su napravljene već i u drugom pogledu, nisu podjednako zahvaćena raznim vidovima urbanizacije. Prema tome u kojoj su meri njome zahvaćena, ona bi se mogla podeliti u tri kruga.

Prvi čine radnička sela, kao što su: Krivelj, Oštrelj, Slatina i Brestovac. U njima se veliki deo seljaka „orijentiše na motor i pokućstvo” i rade po borskim preduzećima kao „polutani”, tj. rade u industriji, a imaju i kuće u selima. Po tim selima „već odavno je uobičajeno da se stambene zgrade podižu od tvrdog materijala; zgrade od bondruka prava su retkost”.²⁾ U njima se „zapaža veliko interesovanje seljaka za sva komunalna i stambena pitanja”.³⁾ Pored toga, urbanizacijom su zahvaćeni i drugi oblici života i kulture, i to se ogleda kako u nameštaju tako i u načinu ponašanja i promenjenim navikama, običajima i vrednostima. Drugi krug čine sela: Zlot, Šarbanovac, Rgotina i sl., u kojima ima dosta seljaka koji se „orijentišu i na zemlju”. Mnogi od ovih, iako su zaposleni u preduzećima u Boru, rade to kao sporedni posao da bi što zaradili i tako „zaokruglili” svoja imanja na selu. Zbog toga u ovim selima ima gazdinstva razne vrste. Na primer, ima ih dosta koja su po svome karakteru *nepoljoprivredna* i čiji „članovi stalno rade van gazdinstva”, i to po pravilu u industrijskim preduzećima u Boru. Takvi se članovi „orijentišu na motor i pokućstvo”, kao i oni iz prvog kruga sela. Ali u ovim selima postoji dosta i *mešovitih* gazdinstava, koja imaju „članova zaposlenih van gazdinstva i članova koji rade kao poljoprivrednici isključivo na sopstvenom gazdinstvu”. Takvi se „orijentišu manje na motor i pokućstvo, a više na zemlju”. Ali pored nepoljoprivrednih i mešovitih, ovde ima i čisto *poljoprivrednih* gazdinstava, koja „nemaju članova stalno zaposlenih van gazdinstva”.⁴⁾ Ovo su sela udaljenija od Bora, pa je i uticaj urbanizacije, u svim svojim oblicima, u njima manji nego u selima prvoga kruga. Upravo, možda baš zbog toga u njima najviše dolazi do prožimanja i

¹⁾ *Elaborat Perspektivnog plana*, II, 87.

²⁾ V. Milošević, *Promene u selima Borske opštine i uticaj Bora*, „Razvitak”, I, Zaječar, 1957, 59.

³⁾ *Elaborat Perspektivnog plana*, II, 89.

⁴⁾ Savezni zavod za statistiku. *Popis individualnih poljoprivrednih gazdinstava*, 25. novembra 1960., Beograd, 1960.

sukoba između novina koje donosi urbanizacija i vrednosti stare kulture. Treći krug čine sela kao što su: Tanda, Gornjane i sl. To su udaljena sela u kojima su gazdinstva mahom sva „čisto poljoprivredna” i gde se uticaj Bora gotovo i ne opaža. Kuće u njima su veoma retko od tvrdog materijala, već se grade od bondruka, ćerpiča, ili su obične brvnare. Za ta sela je „karakteristično da znatan broj domaćinstava nema izgrađene nužnike a ni đubrišta za stočno i domaće đubre, bunari su slabo osigurani od nečistoće, nepokriveni su i neozidani; drvoreda pokraj puteva skoro i nema.”¹⁾ Istina, ovakvih i sličnih pojava ima i po selima prva dva kruga, ali su one daleko rasprostranjenije u selima trećeg kruga.

Još jedna crta, koja je velikim delom zajednička svima ovim selima i predstavlja znatnu prepreku njihovoj urbanizaciji, a utiče i na organizaciju drugih oblika društvenog života u njima, jeste „pojatarski sistem” stanovanja. On je i danas rešen po ovim selima, još uvek u njima 2 541 domaćinstvo²⁾ ima „pojate i živi u njima”, tj. daleko od naselja i saobraćaja, upućeno samo na sebe. Štaviše, i neka radnička sela, kao što su: Zlot, Krivelj, Brestovac, Šarbanovac i Metovnica, još se uporno drže svojih pojata. Istina, i u tim njihovim „pojatama” opaža se poneka promena koju je donela urbanizacija. Na primer, tu ima prilično pojata sa električnim osvetljenjem, ali je u njima ostalo još dosta onoga starog.

3. AKOMODACIJA

Proces industrijalizacije i urbanizacije su uticali i neprestano utiču u pravcu povećanja složenosti društva u ovoj lokalnoj zajednici. To se vidi ne samo u pogledu raznih oblika materijalne kulture već i u pogledu oblika duhovne kulture. Ali ni taj uticaj nije jednak, ni na pojedine delove prostora ni na pojedine grupe u njemu. Štaviše, ni uticaj industrijalizacije ni uticaj urbanizacije ne idu uvek uporedo niti se sasvim poklapaju; prvi obično ide ispred drugog i obuhvata širi prostor. Područje borske komunice o tome daje dosta primera; ono je nejednako ne samo u ekološkom pogledu već i u ekonomskom i sociološkom. Prema „društvenoj atmosferi” ono bi se moglo podeliti na četiri „sociološke zone” ili područja.

¹⁾ *Elaborat Perspektivnog plana*, II, 89.

²⁾ Isto, 88.

Prvo takvo područje je „gradsko jezgro”, tj. onaj deo Bora koji čini njegov Centar i naselja koja su podignuta „po planu” i potpuno na gradski način. Taj deo izgubio je ne samo „seljačku” već i „palanačku” fizionomiju, i ima arhitektonske i sociološke karakteristike pravoga grada. Njegovi stanovnici su najvećim delom došli iz drugih krajeva, a ukoliko su poreklom odavde, izmešali su se sa ostalima i nastoje da se od njih ni po čemu ne razlikuju. Odnosi i obeležja stanovnika jednoga grada i „tehničke sredine” vrede i za njih. Drugi deo čini „selo” u Boru i njegova starija naselja, koja su nastala stihijski i u kojima se još zadržalo dosta „seljačkog” i „palanačkog”. Pored ostalog, to se odražava u susedskim odnosima, rasporedu i izgledu zgrada, i životu u njima. Njima je slična periferija Bora i zaseoci koji povezuju Bor sa radničkim selima u njegovoj neposrednoj okolini. Iz ovog područja samo pojedinci imaju po ataru svoje „pojate”. Treći deo čine prigradska sela, tj. radnička sela koja su mnogim nitima povezana sa Borom, a naročito time što daju znatnu radnu snagu njegovoj industriji. U tom prostoru nalazi se više sela na raznoj udaljenosti od Bora, pa se može reći da na njih industrijalizacija i urbanizacija nisu podjednako uticale. Ona bi se samo u tom pogledu mogle podeliti na izvesne „krugove”, već prema jačini toga uticaja. Činjenica je ipak da taj uticaj postoji, da je on jak, i da daje svima ovim selima zajedničku fizionomiju, u kojoj ima dosta gradskih elemenata, ali još više onih seoskih. Četvrto područje čine „čista sela”, gde se uticaj grada gotovo i ne opaža; ona žive potpuno „seljačkim” životom.

Ova područja imaju izvesne svoje sociološke osobenosti pa se postavlja pitanje o odnosu tih osobenosti i njihovom uzajamnom uticaju. Između ostalog, tu se postavlja i pitanje *akomodacije* tih osobenosti između sebe.

Akomodacija je takav društveni proces u kome ličnosti ili grupe nastoje da se prilagode jedne drugima da bi predvidele, isključile ili svele na najmanju meru nesporazume i sukobe među sobom; one nastoje da mirno „koegzistiraju” među sobom. Akomodacija se najčešće zasniva na principu „daj da dam”, tj. svaka strana nastoji da preinači svoje oblike ponašanja ako to učini i ona druga. Ali se pri tome ne može tačno izmeriti šta je jedna strana dala, a šta je primila. Ovo vredi tim pre za ovakvu lokalnu zajednicu gde postoje četiri prilično jasno izdvojena područja u pogledu uticaja indu-

strije i grada, a u nekima od njih, osobito u prva dva a donekle i u trećem, izmešane su ličnosti koje pripadaju različitim kulturnim krugovima.

Zbog toga se postavlja ne samo pitanje kako se u tim područjima ličnosti akomodiraju jedna drugoj, već kako to čine među sobom i pojedine kulture. Te kulture mogu biti i stvarno jesu dosta različite, ali se one nalaze u istom prostoru komune i u istom društvu, pa zbog toga moraju da se prilagode jedna drugoj. Takva akomodacija u Boru i njegovoj okolini može imati, uglavnom tri oblika.

Prvi je *paralelizam* između kultura. One postoje i razvijaju se naporedo, i to nezavisno ili veoma malo utičući jedna na drugu. To se ovde može dosta jasno pratiti u pogledu uticaja pojedinih kulturnih oblika između sela i grada, kao i u samom Boru, između kultura pojedinih društvenih grupa. Na primer, ovde se može videti kako istu tehnološku novinu ili radnu naviku na dosta različit način primaju razne kulturne grupe. Ali to je možda još jasnije u pogledu različitih oblika „duhovne“ kulture. Naime, neke se grupe još uvek uporno drže svojih običaja, među kojima ima dosta preživelih, a neke ih lako napuštaju. Može se primetiti i različit stepen unutrašnje solidarnosti među kulturnim grupama; ona se odražava u stavu prema promenama i u raznim oblicima društvene aktivnosti.

Drugi oblik je kulturna *difuzija*, koja se sastoji u mešanju kultura i u procesu usvajanja modela ponašanja jedne kulturne grupe od strane druge. Jedan od značajnih primera za ovo je odnos prema „planiranju poroda“. Posmatranje ove pojave pokazuje da većina doseljenika, pa i onih iz krajeva gde je ova pojava sasvim nepoznata i gde se deca još uvek smatraju za „blagoslov božji“, prihvataju polako gledište da je ograničenje rađanja dece „pametna stvar“. Oni su to prihvatili od domaćeg stanovništva, kojemu je ovakvo gledište već postalo tradicija.

Treći oblik kulturne akomodacije je sticanje *nove* kulture. To se ovde postiže ili spajanjem izvesnih kulturnih oblika koji već postoje u nekim grupama, ili sticanjem novih kulturnih oblika, kojih ranije ovde nije bilo, a koje donose industrijalizacija i urbanizacija. Na primer, sa stvaranjem rudnika u Boru je došlo do čitave invazije došljaka različite kulturne pripadnosti, ali ujednačen tehnološki proces i život u istim ekološkim okvirima doprineli su da se stvori i nepre-

stano stvara nešto novo u kulturnom pogledu, što je zajedničko svima.

Proces akomodacije je preduslov za neke druge procese, pa i proces asimilacije.

4. ASIMILACIJA

Kod ovog procesa dve ili više ličnosti ili društvenih grupa uzajamno usvajaju izvesne ili sve modele ponašanja jedna od druge. Zbog toga, iako se govori da je jedna grupa „asimilovala“ drugu, nikad se ne dešava da se to izvrši jednostrano i da neka od njih nametne potpuno svoje oblike ponašanja drugoj, a da od nje ne usvoji ništa.

Bor je na prvom mestu mešavina etničkih grupa. Pre otvaranja rudnika 1903. godine nije bilo tako; do tada je on bio čisto „vlaško selo“. Ti „Vlasi“ su se ovamo doselili „iza planine“, imali su svoj jezik i svoje običaje. Ali posle otvaranja rudnika, za veoma kratko vreme, sa njima su se u ovom naselju izmešali ljudi iz raznih naših krajeva, a takođe i stranci: Francuzi, Nemci, Italijani, Česi, Mađari, potom Rusi i predstavnici raznih balkanskih nacionalnosti. Istina, u njemu je bilo i „nacija“ od svega nekoliko predstavnika, ali bilo je i takvih koje su imale svoje „kolonije“. Tokom vremena odnos između etničkih grupa se menjao; neke su se odseljavale ili smanjivale, a u nekih se broj povećavao. „Vlasi“ su se asimilovali sa Srbima; istina u kući još govore svojim jezikom, ali sve ređe, dok su im svest i tradicija srpske.

Naročito se posle drugog svetskog rata naglo izmenila etnička slika Bora. Neke etničke grupe i pojedini njihovi pripadnici su se prilagodili ovoj sredini i novim prilikama, dok su druge odavde iščezle. Na primer, nije ostalo gotovo nikakvog traga od Francuza, a štaviše, ni od njihovih „majstora“. Gotovo bi se isto to moglo reći i za majstore italijanske narodnosti. Ostali su samo izvesni tragovi u mešovitim brakovima, i to je sve. Dosta predstavnika stranih nacija je napustilo Bor. To se desilo i sa ruskim „belogardejcima“, a i sa pripadnicima nemačke i mađarske narodnosti, dok su se oni češke narodnosti dobrim delom prilagodili i asimilovali, a zadržali su samo svoja stara prezimena. Ali to je vreme kada su ovamo došli predstavnici drugih nacija, ili se povećao broj nekih koje su ovde i odranije bile poznate.

Prema popisu od 31. marta 1953. godine, etnička struktura Bora izgledala je ovako:

Srbi	10 968
Hrvati	320
Slovenci	260
Makedonci	402
Crnogorci	207
Neopredeljeni	48
Šiptari	193
Bugari	56
Vlasi	203
Turci	19
Ostali Sloveni	155
Ostali nesloveni	1 413

SVEGA: 14 244

Toga dana u Boru je bilo 8 204 muška i 6 040 ženskih stanovnika.¹⁾

Međutim, prema popisu od 31. marta 1961. godine, etnička struktura Bora izgledala je ovako:

Srbi	15 768
Hrvati	284
Slovenci	226
Makedonci	622
Crnogorci	179
Muslimani	253
Jugosloveni	48
Šiptari	271
Mađari	80
Turci	23
Slovaci	24
Rumuni	4
Bugari	283
Italijani	20
Česi	14
Ostali	397

SVEGA: 18 496

¹⁾ Zavod za statistiku NO sreza Zaječar, *Stanovništvo po pismenosti, narodnosti i vrstama delatnosti* — konačni rezultati popisa stanovništva od 31. III 1953. godine, br. 2, Zaječar, 1957, 7.

Toga dana u Boru je bilo 10 269 muških i 8 227 ženskih stanovnika.¹⁾

U Boru ima i prilično Cigana, ali se oni prilikom statističkih popisa iskazuju kao pripadnici drugih nacionalnih grupa, iako imaju svoj jezik i prilično se razlikuju od ostalih po načinu života i oblicima ponašanja.

Ovde je proces asimilacije od posebnog značaja pri mešanju raznih etničkih grupa. Pošto takvih grupa ima dosta, to su i oblici ovoga procesa prilično brojni. Ali dubina ovog procesa, kao i obično, zavisi od više činilaca: razlike u jeziku, u religiji, u vaspitanju, itd.

Iako se za Bor kaže da se u njemu govori „sedam jezika“, jezik ne predstavlja u stvari neki osobit problem na putu asimilacije. Jedan od razloga za ovo je i činjenica što u Bor dolaze ljudi sa raznih strana, koji govore razne jezike, ali imaju slične ciljeve — da tu nađu svojim radom izvor za opstanak. Postoji jedna posebna terminologija na radu sa mašinama i istim oruđima, koju svi brzo nauče i prihvate. To su reči stručne, i velikim delom ostale su još od prvih majstora koji su se ovde doselili sa otvaranjem rudnika. Kasnije su drugi „majstori“ dodavali ovom stručnom fondu nove reči, koje su se takođe odomaćile. U poslednje vreme mnoge strane reči se gube i zamenjuju domaćim preko nove tehničke inteligencije, koja je potpuno potisnula „stare majstore“.

Religija ovde ima dosta malu ulogu. To nije nikakva nova pojava. Domaće stanovništvo je po tome poznato od davnina, a razvoj prilika samo je išao u prilog te pojave. „Vlasi“ su bili i ostali više verni svojim običajima nego crkvi. Ta činjenica nije bez značaja za to što, i pored svih nastojanja, katolička crkva među njima nije imala baš nikakvog uspeha. Štaviše, i najmanji potez njenog *prozelitizma* izazivao je ovde sumnje i ogorčen otpor. To je bio slučaj nekad sa francuskim eksploatorima rudnika, koji su dovodili posebne sveštenike sa zadatkom da šire katoličku veru, a to je i kasnije bio, pa i sada, slučaj sa katoličkim „časnim sestrama“. Na primer, kad one poslužujući u bolnici nekome bolesniku koji je u agoniji stave ikonu ili kakvu drugu katoličku oznaku u ruke, to redovno izaziva uznemirenost i komentare o tome kako da se ljudi spasu od ove napasti.

¹⁾ Savezni zavod za statistiku, *Rezultati popisa od 31. marta 1961.* (u obradi), Beograd.

Sa porastom naselja i industrije u njemu, uticaj religije je nesumnjivo još više opadao. Taj proces se ubrzano nastavio posle drugog svetskog rata, kada je crkva potpuno odvojena od države. Ali ipak to nije bio u podjednako meri slučaj sa sve tri religije; mnogo je jače opao uticaj pravoslavne crkve i islama nego katoličke crkve. To se vidi i po različitom broju „verujućih“ i „indiferentnih“, kao i „ateista“, koje predvode njihovi predstavnici. Kod pravoslavnih i muslimana, i to kod onih „verujućih“, ovo se naročito manifestuje prilikom smrti i običaja u vezi s njom, dok priličan broj katolika obavlja i druge verske radnje po propisima svoje crkve. Neobično je ipak to što u ovakvoj, religiozno indiferentnoj, sredini sekta „subotara“ ima izvesnog uspeha i pokazuje priličnu aktivnost. Oni se udaljuju od zvaničnog hrišćanstva time što su odbacili mnoge njegove dogme i tajne; ne rade subotom, i osuđuju upotrebu sile. Ovaj uticaj je došao ovamo preko Dunava, iz Vojvodine, i tu je našao za sebe prilično pogodnu sredinu. „Subotari“ održavaju dosta žive odnose sa onima u Zaječaru, gde postoji njihova „zbornica“, kao i sa „subotarima“ u drugim mestima. U Boru kriju svoje učenje i sastanke, ali se njihovo prisustvo i delovanje nesumnjivo oseća. Tako oni protestuju protiv rada subotom, toga dana deca ne idu u školu, i sl. Ovde je još dosta rašireno i sujeverje. Beleže se slučajevi odlaska raznim vračarama u selo Bor ili u druga sela po okolini, a zabeleženi su i slučajevi smešnih vradžbina koje vračare nameću svojim žrtvama, i to ne samo kad ove traže od njih pomoć u slučaju bolesti, već i prilikom lečenja svojih „ljubavnih jada“. K njima ne idu samo oni koji dolaze ovamo iz raznih krajeva, već i poneko od onih koji su u Boru odavno i koji inače tvrde da u ovako nešto nikako ne veruju.

To sve donekle usporava proces asimilacije, kao što ga usporavaju i razlike u vaspitanju između pojedinih grupa. Na primer, kod nekih od njih ima dosta nepismenih, pa su njihovi pripadnici nepristupačni uticaju štampe, koja u ovom procesu ima značajnu ulogu. To osobito vredi za žene, koje su nosioci porodične tradicije, a u porodici se odvija proces socijalizacije ličnosti.

Najvažniji oblik asimilacije u ovom prostoru ipak je asimilacija između Srba i „Vlaha“. U etničkom pogledu to više nije nikakav problem. I jedni i drugi su Srbi, ali postoje ipak izvesne kulturne razlike, koje dolaze do izražaja naročito u po-

gledu jezika. „Vlasi“ se kod svojih kuća drže obično svoga jezika, a u razgovoru će inače gotovo svi uvek reći: „Mi smo Srbi, ali nam je maternji jezik vlaški.“ U samoj stvari, taj se jezik ovde prilično petrificirao, i neki ovdašnji stručnjaci tvrde da on ne broji više od trista reči.

Jedan od veoma efikasnih oblika kroz koji naročito dolazi do izražaja proces asimilacije jesu tzv. mešoviti brakovi, tj. brakovi između pripadnika različitih religija i narodnosti. Takvi su brakovi u samom Boru dosta česti. Ranije je njima stajala na putu verska forma braka, tj. crkveni brak, ali se usvajanjem građanskog braka, posle drugog svetskog rata, ova smetnja otklonila. Ti brakovi su jedan od pouzdanih mostova da se mnoge kulture i druge razlike između pripadnika raznih verskih, etničkih i kulturnih grupa izgode.

5. SUKOBI

Položaj ličnosti i u ovom društvu zavisi od više činilaca; a među njima su značajni: njene biološke odlike, poreklo, ekonomska sredstva, funkcije, obrazovanje itd. Neke od ovih osobina, u očima javnog mnjenja utiču na društveni položaj ličnosti više, neke manje, a neke opet ne utiču nikako. Pored ostalog, tu leže i koreni izvesnih sukoba u ovom društvu.

Pol i starost utiču samo donekle na položaj ličnosti. Iako je žena u pravima potpuno izjednačena sa muškarcem, kod nekih društvenih grupa u Boru ona je još donekle zapostavljena. Tako žena ne može da obavlja izvesne poslove u rudniku, ne samo zbog svojih bioloških osobenosti već i zbog rasprostranjenog mišljenja i predrasuda rudara da im žena u jami donosi nesreću. Zbog toga im je tamo pristup zabranjen, i u tom pogledu svi su rudari istog mišljenja. Žena je opterećena inače i dvostrukim radom, tj. ne radi samo u preduzeću ili na njivi već i u domaćinstvu. Tu su zatim razne bolesti i porođaji, i to je uzrok što ih mnogi nerado primaju na posao ili što njihov rad prilično potcenjuju.

Odnos prema omladini i starcima zavisi dobrim delom od kulturnog kruga kome oni pripadaju. Kod nekih grupa, na primer, Šiptara i pripadnika koji dolaze iz južnijih krajeva, starci se još dosta cene i poštuju. Ceni se osobito njihovo životno iskustvo. Ali kod nekih grupa u samom Boru stvar stoji obrnuto; više se ceni mladost i mladalački elan. Porodični i re-

ligiozni položaj neke ličnosti ne igra u ovom društvu nikakvu ulogu. Ono je mlado, još prilično nepovezano, i u njemu se ceni ono što se vidi i što se ima u danom trenutku, a ne vrednosti koje su prošle ili neke uspomene od kojih se ne živi. Ali zato funkcija koju neko obavlja, kao i materijalno stanje ličnosti, ima ovde veliki značaj. Naročito se cene pozivi stručnjaka, osobito inženjera i lekara. Iako se izvesne njihove mane kritikuju, ipak su ova zvanja neobično cenjena, i to se pokazuje u raznim vidovima; a jedan od razloga za to jeste i visina primanja. „Raspon plata po tarifnim pravilnicima regulisan je tako što su postavljeni odnosi između kategorija visokokvalifikovanih radnika i nekvalifikovanih radnika kao 2,2:1, odnosno službenika prve kategorije i nekvalifikovanih radnika kao 3,3:1.“ Po tom „ključu“ se uglavnom vrši i „raspodela viška, ekstra-viška i premije između četiri kategorije radnika i službenika“.¹⁾

Ali to ipak ne znači da su u vezi s ovim važnim pitanjem ujednačena mišljenja u Boru. Štaviše, u tom pogledu postoje različita shvatanja čiji su koreni dosta duboki. „Po mišljenju ne malog broja radnika — sve što je kancelarija, pisanje, opšta organizacija itd. ocenjuje se kao nešto nepotrebno ili kao nešto ne mnogo značajno. Kod kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika ovaj odnos se izražava u drukčijem vidu u vidu priznanja potrebe i značaja rada službenika i stručnjaka, ali i u zahtevu za izjednačenjem vrednosti njihovog rada sa radom stručnjaka — na primer, zahtevi kvalifikovanih radnika da se izjednače u zaradama sa tehničarima.“ Mnogi su takođe ubeđeni da postoje „privilegije stručnjaka koje katkad deformišu odnose u kolektivu. Tu se obično ne radi samo o platama već i o privilegovanom položaju na svim linijama. Navešćemo samo neke privilegije službenika, koje se kritikuju kroz pitanja radnika: službenici nikad ne čekaju na lekarski pregled; i za njih i za članove njihovih porodica nema teškoća da dobiju banjsko lečenje; mogu uvek da napuste radno mesto zbog privatnih poslova, idu na odmor isključivo u letnjoj sezoni; na izlazu iz preduzeća niko ih ne pretresa i t. sl.“²⁾ Još je naročito „predmet kritike premijski sistem koji obuhvata oko 300 ljudi u Boru“, i takav stav zauzima ovde

¹⁾ Referat o aktivnosti društvenih organizacija, 1960, Arhiv, SSRN, Bor, 4.

²⁾ Isto, 4.

„priličan broj radnika“. Ali stručnjaci su u ovom pogledu čvrsti i mnogo se ne osvrću na sve to, pa se ističe i razlog „da, ako bi se iz primanja ovih ljudi isključila primanja u obliku premija, onda se može očekivati da će oni reagovati, jer se verovatno neće pomiriti sa tim da im se primanja umanjuju, a drugi će se pomeriti u druga preduzeća, i to u prvom redu inženjeri.“ Zbog toga je to problem, pošto „potrebe preduzeća za stručnim kadrovima još uvek nisu zadovoljene. Taj je problem utoliko ozbiljniji što su ljudi od momenta uvođenja premijskog sistema, kao takvog, navikli da na njega gledaju kao na sastavni deo primanja.“¹⁾

Oni koji postavljaju takva pitanja i koji se ne slažu sa ovakvim razlozima obično to čine „sa pozicija čoveka koji se nalazi u najamnom radnom odnosu, sa pozicija čoveka koji oseća da prema sebi ima neku vlast, od koje kao od svake vlasti treba uzeti veću platu i izboriti se za bolje uslove života.“ To dalje navodi na zaključke da „iako je najvažnije ukinuti bazu najamnog radnog odnosa u proizvodnji, to još ne znači ukinuti i najamni radni odnos kao shvatanje, kao ideološki i psihološki stav“. Takav stav se obično sreća kod radnika sa manjim dohocima, a to su nekvalifikovani i polukvalifikovani radnici koji se još nalaze i „pod uticajem izvesnih situacija koje mogu da pothranjuju shvatanja tipična za najamni radni odnos. Pre svega, oni osećaju da su u kolektiv uneli tako malo znanja i stručne veštine da ih je vrlo lako zameniti drugim radnicima. To kod njih izaziva osećaj nesigurnosti. Zatim, to su ljudi koji u stvarnim proizvodnim odnosima najčešće imaju prema sebi ne radnički savet, nego predradnika, nadzornika ili poslovođu. To su pak ljudi koji često vrše svoje funkcije na dosta surov i grub način.“ Kod onih među ovakvima koji imaju svoj posed na selu taj činilac dobrim delom „objašnjava održavanje ovakvih shvatanja. Na svom posedu oni rade samostalno; u društvenu proizvodnju, bar u prvom fazama rada, oni ulaze da skupe što više dopunskih sredstava za poboljšanje ličnog standarda, pa se tako i postavljaju — traže mnogo više: platu, odelo, mantile, čizme itd. i kritikuju sve one koji im to ne daju.“²⁾

¹⁾ Referat o aktivnosti društvenih organizacija, 1960, Arhiv SSRN, Bor, 5.

²⁾ Isto, 6, 7.

Razlika u društvenom položaju zasnovana na stručnosti i funkciji pojavljuje se i u drugim oblicima. „Kod nekih privrednih organizacija vrši se otpuštanje radnika pod raznim motivima, u stvari, to je osveta zbog suprotstavljanja izvesnim lošim postupcima pojedinaca u preduzeću. U većini slučajeva, dati otkazi sa formalne strane su zakoniti, ali njihovi motivi, kada se stvarno analiziraju, ne idu u prilog ni zakonitosti ni čovečnosti, jer su ovakvi otkazi često odraz samovolje i nehumanih postupaka pojedinaca. Pored toga, ima slučajeva da se na radnike vrši pritisak zbog toga što su se oni suprostavili izvesnim nepravilnostima u preduzeću, te stručni rukovodioci, koristeći se svojim položajem, takve radnike premeštaju sa jednog posla na drugi pod mnogo gorim uslovima i sa manjim tarifnim stavom, tako da su pojedinci usled takvog odnosa bili prinuđeni da sami raskinu radni odnos. U građevinskim preduzećima ima takođe pojava da se otkazi daju radnicima u vreme kada nastupa puna sezona u građevinarstvu, navodno zbog toga što se ukidaju izvesna radna mesta, a sutradan se traži nova radna snaga...“¹⁾

Ali ima nepravilnosti ne samo kod privrednih organizacija već i kod radnika. „Česti neopravdani izostanci pojedinih radnika i nedisciplinovanost u radu znatno utiču na blagovremeno i pravilno stvarenje proizvodnih zadataka i obaveza, a samim tim remete i normalne odnose u kolektivu. Pored nediscipline, nekorektnog odnosa prema društvenoj imovini, zakašnjanja na posao, nepridržavanja higijenskih i tehničkih propisa na radnom mestu, izazivanje svađa sa ostalim članovima kolektiva imaju za posledicu remećenje unutrašnjih odnosa u kolektivu.“²⁾

Sve ankete preduzeća u cilju ispitivanja ovih i sličnih odnosa pokazuju da je veština sa kojom se neki posao obavlja osnova za određivanje visine plate, pa i položaja u društvu. U tome se gotovo svi slažu, ali se ipak dosta često smatra da su svi radnici u izvesnoj meri jednaki, jer imaju „iste stomake“, pa prema tome i iste biološke potrebe. Tu leže koreni shvatanja da i razlike u izvorima za život ne bi trebalo da su mnogo velike. Zbog toga se uvek prilikom diskusija ili rešavanja o tarifnim pravilnicima ili kakvom nagrađivanju u znatnom broju pojavljuju branioци „teorije jednakih stomaka“.

¹⁾ Izveštaj o radu Opštinskog sindikalnog veća za 1959, Bor, 1960, 24, 25.

²⁾ Isto, 26.

Ova teorija se u krajnjoj liniji svodi na izvesnu „uravnilovku“ u nagrađivanju ne samo između raznih kategorija radnika već i između njih i tehničke inteligencije. Nasuprot ovima, ima dosta pristalica i „teorije kreativnog rada“, koje ističu značaj kvaliteta i vrednosti rada.

Priličan broj radnika čuva svoje „dostojanstvo“ i o tome govori sa izvesnim patosom. Evo, na primer, kako u jednom kolektivu običan radnik kritikuje postupke svoga upravnika: „Upravnik u ovom našem kolektivu odnosi se prema radnicima kao da mi ne živimo u sklopu radničkog upravljanja naše zajednice, i kao da se kod nas ne izgrađuje socijalizam, i kao da ova naša sloboda radnog čoveka nije koštala mnogo žrtava, da bi se on oslobodio eksploatatora i bezdušnika radničke klase. Ovakvi postupci jednog rukovodioca nisu svojstveni našem društvenom uređenju; ovo se činilo prema radnicima u vremenu kada su sredstva za proizvodnju bila u vlasništvu privatnika i kapitalista, a mi znamo da su kod nas sredstva za proizvodnju opšta društvena svojina. Nestalo je eksploatacije čoveka nad čovekom u našoj zemlji, nestala sila manjine nad većinom, naš radnik ne zavisi od vlasnika privatne proizvodnje; zakon prirode vlada i kaže da manjina mora da se pokori većini...“ Na istoj toj sednici, drugi radnici toga kolektiva tvrde da je „rukovodilac došao pijan u preduzeće“, da je „legao da spava onako u napitom stanju“, i da je malo zatim „bio u dubokom snu“. Jedan opet tvrdi da mu je rukovodilac pre ovog „spavanja“ rekao da „u ovom preduzeću nema mesta za njega dok je on upravnik i da traži mesto gde zna“. Neki su opet izneli da je upravnik prema njima postupao „nečovečanski“, da im je „pretio silom“, pa je jednome i oca vređao i nazvao ga „budalom“, iako je „moj otac učestvovao u štrajkovima za vreme stare Jugoslavije, gde su mu čupali nokte žandari, te upravnik i postupa prema meni tako, jer njega ova sloboda i demokratija ništa i ne košta“.¹⁾

Ali nisu samo razlike u platama razlog za raspre i sukobe. Ima i drugih stvari koje se kritikuju i osuđuju. Na primer, osobito se lako kritikuju i veoma su nesimpatične osobine kod nekih stručnjaka: nadmenost i „dizanje nosa“. Protiv takvih je gotov da negoduje čitav kolektiv, pa i onda kad oni obavljaju dobro svoj posao, samo ako tom prilikom „dolazeći ni-

¹⁾ Zapisnik sednice Sindikalne konferencije u Boru, 4. marta 1959, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor, 2, 3.

come se ne javljaju, niti hoće da govore sa nekim".¹⁾ Mnogo ne mare ni one koji se prave „mnogo pametni”, pa o svemu imaju svoje mišljenje, stalno govore šta su videli „u inostranstvu” ili ističu svoje poznavanje života u velikom gradu i otmenom svetu. Među stručnjacima ima ih prilično koji mnogo ne kriju ove svoje osobine i shvatanja. Dosta su česte i raspre oko „honorarnog rada” i menjanja stanova. Mnogi smatraju da u tom pogledu nisu u istom položaju sa stručnjacima i onima „koji su povlašćeni”.²⁾

¹⁾ Zapisnik sa proširenog plenuma Opštinskog sindikalnog veća, 25. mart 1960, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor.

²⁾ Izveštaj o radu kadrovske službe u periodu od 1. januara do 31. decembra 1958, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor.

VI DRUŠTVENA PITANJA

Svaka lokalna zajednica ima svoja društvena pitanja i ta pitanja u njoj imaju uvek nečega posebnog, zbog čega treba iznalaziti potrebne mere da bi se ona rešila. Tako je i u Boru. Na primer, u njemu je jedno od pitanja zapošljavanje ženske radne snage. To dolazi otuda što su ovde razvijene uglavnom one industrijske grane koje traže mušku radnu snagu, a priliv takve radne snage je uvek znatan i iz okolnih sela i iz drugih krajeva. Zbog toga su od najvećeg značaja „ulaganja u lokalnu industriju da bi se na taj način rešilo pitanje zapošljavanja žena, invalida rada i radnika koji su iscrpeni teškim fizičkim radom i ne mogu da daju odgovarajući doprinos u Borskom rudniku, već im više odgovara zaposlenje u lokalnoj industriji”.¹⁾ Drugo takvo pitanje je sprovođenje u život „smernica da se pridošli radnici prethodno upoznaju sa organizacijom rada, procesom proizvodnje i zaštitnim merama na radu”. To nije nimalo lako, iako tako možda izgleda na prvi pogled, i to zbog toga „što neka preduzeća te smernice ne sprovode u život, tako da novi radnici počnu stvarno da rade na vlastiti rizik, a pogotovu kada se uzme u obzir da dobrim delom nova radna snaga potiče sa sela. Ali i da nije sa sela, sama promena radne sredine ima svoga odraza na radnu sposobnost čoveka”.²⁾

Sličnih pitanja sa izvesnim „lokalnim koloritom” ima ovo društvo veoma mnogo. Ali razume se, ona za njega nisu sva od iste važnosti. Neka se od njih pojavljuju češće, neka ređe,

¹⁾ Kolektiv br. 1, 9. januar 1959, 3.

²⁾ Zapisnik sa proširenog plenuma Opštinskog sindikalnog veća u Boru, 25. marta 1960, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor.

dok su druga poneka, opet, stalna briga ove zajednice. Od tih stalnih problema ipak se svojom težinom i važnošću ističu pojedini, koje posebno treba ispitati.

1. STAMBENO PITANJE

Problem stanovanja u Boru je dosta težak.

Prema jednoj anketi na kraju 1960. godine, grad je imao 4 301 porodicu; te su porodice koristile 3 870 stanova, površine 131 670 m². Ovo je bio „ukupan stambeni fond bez obzira na sektor svojine, a prosek po jednom stanovniku iznosio je 8,1 m² stambene površine”.

Ova anketa je takođe pokazala da je u Boru tada bilo:

1. Posebnih soba 617 koje koristi 691 porodica;
2. Jednosobnih stanova 1 988 koje koristi 2 086 porodica;
3. Dvosobnih stanova 1 064 koje koristi 1 268 porodica;
4. Trosobnih stanova 202 koje koristi 256 porodica;

To je, dalje, značilo da je veći broj porodica nego stanova, tj. 431 porodica stvarno nema stana. Te su porodice bile u „sustanarskim i podstanarskim odnosima prema davaocima stanova”, a najviše ih je bilo u jednom odeljenju ili u jedno-sobnim stanovima. Anketa je dalje pokazala „da samci koji su zauzeli porodične stanove, kao i dobar broj porodica, uzimaju podstanare na uštrb komoditeta svojih porodica....” Izdavanje stanova u zakup od strane privatnih vlasnika predstavlja poseban problem. Izvesne lokalne okólnosti dovele su do toga da su privatni vlasnici vršili „naplatu visokih stanarina”. Pored toga, podstanari, koji su prinuđeni na takvo rešenje stambenog pitanja, izloženi su nezgodama u vezi sa održavanjem higijene i ostalim potrebama, jer se „radi o zgradama zastarelog tipa, kojima vlasnici poklanjaju slabu pažnju”.

Dalje je ova anketa pokazala i druge nezgode stambenog pitanja: „Nedovoljan stambeni prostor, slaba funkcionalnost stanova, nedostatak električnih uređaja, glomazan i nepraktičan nameštaj, to sve objektivno otežava vođenje domaćinstva i uslovljava povlačenje žene sa pozicija koje bi mogla da zauzme u privatnom i društvenom životu. Međutim, za ovo postoje i neki drugi razlozi. Dešava se da i sama žena teško

usvaja nove navike u organizaciji rada u kući, u načinu ishrane i obavljanju drugih poslova. Nepoverljiva je prema novinama i, često i ne proveravajući ih, rasipa svoju energiju radeći na stari način. Odnos članova porodice prema poslovima u domaćinstvu još nosi pečat starih navika i obličaja. Stara podela, po kojoj je obavljanje kućnih poslova isključivo dužnost žene, zadržala se u najvećem broju domaćinstava, i kad žena privređuje, nije retka pojava da joj je muž gost u kući.”¹⁾

Zgrade su u Boru većinom prizemne; takvih ima: 885 ili preko 88%, dok jednospratnih ima svega 115, a dvospratnih i trospratnih svega 8. Starost kuća je različita, i to se vidi iz ovog pregleda:

Godina zidanja stanova	Broj stanova	%
1901 — 1940.	1.984	56,54
1941 — 1945.	391	10,27
1946 — 1957.	1.157	33,19
Ukupno:	3.527	100

To, dalje, znači da je najveći broj kuća podignut u vreme kad je u Boru „gospodario strani kapital”. Te zgrade ne samo što su najstarije već je „stambeni fond izgradnje od 1901. do 1941. godine vrlo primitivno i slabo građen, tako da je jedan deo zgrada izgrađen od starog materijala, od zgrada koje su seljene iz Borske Reke”. Oko polovine tih zgrada „ne odgovaraju za stanovanje i dotrajale su, te bi opravke više koštale nego njihova sadašnja vrednost.”²⁾

Ali stambeno pitanje se ne postavlja podjednako za sve stambene kategorije. „U jednosobnim stanovima smeštaj stanovnika je veoma kritičan”, u njima „prosek korisne stambene površine na jednog stanovnika iznosi svega 3,03 m²”. Većina ovakvih stanova je „građena ranije i bez potrebnih nuzprostorija”, u njima se „broj članova porodice stalno uvećava”, a „ima dosta i sustanarskih odnosa”. Štaviše, ima predgrađa u Boru gde na njih otpada „jedna trećina od ukupnog broja

¹⁾ Anketa o prodici i stambenom pitanju, 1960, Opštinski arhiv, 2, 3.

²⁾ Elaborat Perspektivnog plana, II, 55.

članova".¹⁾ Činjenica je takođe da u „stanovima iz nužde, posebnim sobama i jednosobnim stanovima žive brojnije porodice, tj. veće porodice stanuju u manjim stanovima i sobama".²⁾

Stambeno pitanje ovde otežava ne samo priliv novog stanovništva već i sama izgradnja Bora i „samovlasna useljavanja". „Nove zgrade se podižu na mestima gde su već postojele zgrade, a koje su zbog dotrajalosti, a i prema urbanističkom planu, morale da se ruše, pa su se stanovi morali prvenstveno obezbediti stanovništvu iz porušenih zgrada." Neki su smešteni „i po šupama i podrumima, dok se te zgrade ne završe", ili kad dođu u Bor i ne mogu se bolje smestiti već „sa porodicom stanuju u po jednom odeljenju bez ikakvih pomoćnih prostorija." Drugi ope „stanuju u samačkim zgradama u zajednici sa samcima, gde nemaju potrebnog odmora i komoditeta ni radnica, ni samci, niti pak porodice. Veći broj ovih radnika samovlasno se uselili u samačke sobe, a nemaju nikakvog rešenja za useljavanje". Malo su bolje stambene prilike onih doseljenika „koji su se naselili u okolnim selima u privatnim zgradama od kojih većina ne odgovaraju ni po prostoru ni po higijenskim uslovima".³⁾

Ali pojedini stanari i svojim navikama i nehatom doprinose pogoršanju stambenih prilika. To je naročito slučaj sa stambenim barakama, u kojima stanuju mahom radnici koji su „na prolazu i privremeno" u Boru. „Za smeštaj ovih radnika ne može se reći da je dobar, jer nam radnici stanuju u već dotrajalim barakama. Istina, u raspoloživim mogućnostima čistoća samih prostorija održava se dosta dobro, ali kad bi svaki naš radnik poveo više računa i o ličnoj higijeni, onda bi imali još bolji smeštaj. Sve barake se redovno kreče, podovi peru, posteljina se menja na vreme, ogrev za samce je obezbeđen, ali bi sami radnici trebalo da povedu više računa o krugu oko barake, da isti ne zagađuju izmetima i raznim otpacima, kad već za to postoje određene prostorije. Kako su naše barake već dotrajale, od drveta su, time je takođe dotrajala i elektro-instalacija. I pored upozorenja, neki naši

¹⁾ Isto, 57.

²⁾ Isto, 60.

³⁾ Izveštaj o radu kadrovske službe u periodu od 1. januara do 31. decembra 1959, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor.

radnici još uvek koriste više rešoa na jednoj liniji radi raznih kuhinja, te tako može doći do kratkog spoja, a time i do požara u barakama."¹⁾

Sve to pokazuje da u pogledu stambenog pitanja u Boru ima prilično problema, koje treba rešiti. Štaviše, neka od njih su veoma hitne prirode, kao što je „rešenje pitanja stanovnika koji su smešteni u drvenim barakama", zatim „iseljavanje porodica koje stanuju po sobama sa samcima", kao i iseljavanje stanara iz baraka i zgrada „od bondruka" ili iz zgrada koje treba rušiti da bi se na njihovom mestu izgradile nove zgrade.²⁾ Ima i drugih problema, kao što su: „sustanarski odnosi", nehigijenski stanovi, „stanovi iz nužde", a problem su takođe i „samački stanovi". Problem predstavljaju i navike pojedinih kategorija stanovnika koji „čuvaju drva i ugaj u spavaćim sobama" ili „cepaju drva u sobi i hodniku",³⁾ i to u novim zgradama.

2. VASPITANJE

Problem vaspitanja podmlatka u samom Boru dosta je složen, već i zbog toga što je njegovo stanovništvo sastavljeno „od svih naših nacija i nacionalnih manjina, koje ipak imaju neke osobenosti u pogledu mentaliteta, navika i socijalnog sastava", a u njemu ima još i prilično stranaca. Pored toga, pre rata je ovde bilo veoma malo škola, čak i osnovnih, pa su se „domaći školovani ljudi mogli na prste izbrojati". Zbog toga se ovde, kada je reč o školstvu, uvek ističe da se u pogledu vaspitanja omladine posle drugog svetskog rata „moralo poći od početka i da prilike od kojih se pošlo nisu bile nimalo ružičaste.... Od stare Jugoslavije današnja komuna je nasledila jedino 14 četvororazrednih osnovnih škola, bez dovoljno školskih prostorija, učila i nastavnog kadra. Sam Bor je imao jednu jedinu četvororazrednu osnovnu školu sa svega 6 učitelja. U njemu od ostalih škola i kulturno-prosvetnih ustanova stvarno nije bilo ni traga, sem jednog bioskopa".⁴⁾

¹⁾ Izveštaj o radu Sindikalne podružnice Građevinskog preduzeća „Rad" u vremenu od 1. novembra 1958. do 1. decembra 1959, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor.

²⁾ Elaborat Perspektivnog plana, II, 61.

³⁾ Kolektiv br. 315, 26. februar 1954, 2.

⁴⁾ Izveštaj o stanju i problemima školstva i prosvete na području Opštine za 1960, Arhiv Opštine Bor, 1.

Ali usled vremena i ratnih razaranja propalo je mnogo šta i od ovoga. „Pojedine školske zgrade propale su i razrušene, a druge su ostale bez inventara, nedovoljno učila i stručnog kadra; školska mreža je bila nerazgranata i nepristupačna svoj dorasloj školskoj deci, sela u mraku, bez električnog osvetljenja, bez puteva, narodnih knjižnica i čitaonica, bez ikakvog kulturnog života.”¹⁾

Zbog toga se posle rata moralo zaista „poći iznova, jer novo društvo, socijalističko društvo, traži građane širih vidika, bogatijeg znanja i šire kulture”.²⁾ To je vreme kada se ovde pristupilo izgradnji „školske mreže”, gde se „vodilo računa da ona ima takav raspored da deca do osnovnih škola ne prelaze više od 4 km.”³⁾ Vremenom je ovde „mreža osnovnih škola uspela da obuhvati svu doraslu decu od 7 do 11 godina obaveznim školovanjem”.⁴⁾ Otvorene su i druge škole: stručne i škole za odrasle, tako da je „broj odeljenja u školama kao i broj učenika i nastavnika u njima u stalnom porastu”.⁵⁾

Osnovane su i druge kulturno-prosvetne ustanove, kao što su „9 kulturno-prosvetnih i umetničkih društava, od kojih 3 u gradu i 6 na selu, radnički univerzitet u Boru, narodni univerzitet u Boru i 5 narodnih univerziteta u selu, jedan bioskop u Boru i četiri na selu, jedna biblioteka u Boru sa svojim filijalama na Drugom kilometru, Starom Selištu i Severu, i 13 narodnih knjižnica i čitaonica na selu”.⁶⁾ Rad i smeštaj biblioteka i knjižnica vidi se i iz izveštaja jedne komisije „koja je izvršila obilazak svih sela i koja je konstatovala da gotovo svuda postoje honorarno plaćena lica koja vode biblioteke, ali da je knjižni fond pojedinih biblioteka mali, da je negde suviše mali broj članova biblioteka i da su biblioteke u nekim selima smeštene u vrlo nepovoljnim prostorijama. Na primer, biblioteka u Rgotini raspolaže vrlo oskudnim inventarom — nedostaje joj orman za knjige; u Slatini nema pogodne prostorije za biblioteku — ista je smeštena u jednoj prostoriji Mesne kancelarije; u Brestovcu prostorija biblio-

¹⁾ Isto, 2.

²⁾ *Školstvo i kulturno-prosvetni rad u Borskoj opštini*, Arhiv Opštine Bor, 2.

³⁾ Isto, 3.

⁴⁾ *Brojni pregled škola na području Opštine Bor, 1961*, Arhiv Opštine Bor, 6.

⁵⁾ *Elaborat Perspektivnog plana, II*, 98.

⁶⁾ *Izveštaj o stanju i problemima školstva i prosvete na području Opštine Bor za 1960*, Arhiv Opštine Bor, 4.

teke služi kao ostava za odela i sportske rekvizite Međutim, ima biblioteka koje su pogodno smeštene i koje raspolažu osnovnim mogućnostima za rad, kao na primer, biblioteka u Oštrelju, Zlotu i Krivelju”. Dalje se u ovom izveštaju komisije tvrdi da je „književni fond ponegde dotrajao i da je najviše zastupljena oblast beletristike, koja nije dovoljno sistematizovana, ima manje naučnih i popularnih knjiga, a poljoprivredna literatura, iako je ima u izvesnoj meri, nedovoljno se koristi”.¹⁾

Po školama su formirane i *đačke zadruge*, a to je „jedan sasvim nov oblik đačke organizacije, koji mnogo doprinosi stvaranju radnih navika kod učenika, stvaranju kolektivnosti, stvaranju saznanja i navika o čuvanju narodne imovine . . . Osnova im je — proizvodnja i društveno korisni rad; ove zadruge imaju svoja pravila, svoje uprave i nadzorne odbore . . . Učenici učestvuju u pošumljavanju goleti i stvaranju omladinske i pionirske šume, zatim u skupljanju lekovitog bilja i raznog šumskog semena, u branju kukuruza na zadružnim parcelama”.²⁾

Pored „školskog sistema” postoji i „vanškolski sistem obrazovanja” za lica koja redovno ne pohađaju školu, a kojima je potrebno da povećaju svoje obrazovanje. To se obično „odvija kroz razna predavanja, cikluse predavanja, usmene novine, književne večeri, literarne sastanke, seminare, kurseve i druge kulturno-prosvetne manifestacije”. U tom pogledu ima izvesne specijalizacije. Na primer, u okviru „zdravstvenog prosvetavanja organizuju se predavanja iz oblasti higijene, ishrane, higijene rada, higijene usta i zuba, o profesionalnim oboljenjima, produkciji i radnoj sposobnosti”.³⁾ Osobita se pažnja ovde poklanja „ideolško-političkom, ekonomskom i stručnom obrazovanju radnika”. Tu se polazi od postavke da „ideološko-politički rad predstavlja putokaz za izgradnju socijalističko-društvenih odnosa, podizanje socijalističke svesti i obrazovnog nivoa naših ljudi, i da ubrzani razvitak, napretnuti tempo, tehnička opremljenost naše privrede, kao i potrebe i korišćenje pojedinih dostignuća tehnike i nauke u

¹⁾ *Izveštaj o radu Opštinskog sindikalnog veća za 1959*, Bor 1960, 29, 30.

²⁾ *Brojni pregled školstva na području Opštine Bor, 1960*, Arhiv Opštine Bor, 10.

³⁾ *Izveštaji o radu Opštinskog sindikalnog veća za 1959. godinu*, Bor, 1960, 26, 27.

svetu, zahtevaju specijalnu brigu za stručno i tehničko obrazovanje radnika, negovanje i razvijanje kulture rada".¹⁾

Ali za tako nagli priliv učenika i onih koji su želeli da se obrazuju nije se mogao pribaviti i potreban „školski prostor“, pa izvesne škole u istim prostorijama „rade u dve ili tri smene“. Zbog toga „ovakav rad ima odraza i na sam kvalitet nastave i na samo zdravlje učenika, jer se katkad mora da radi u nedovoljno počišćenim i provetrenim prostorijama“. Po selima problem otežava i činjenica što su ova sela „jako razbijenog tipa, a pitanje školskog prostora naročito je akutno i teško i u samom Boru, jer se tu priliv učenika naglo povećava”.²⁾ Postavljena su tu i neka druga pitanja, „sitna i krupna“, u vezi sa školskom omladinom. Na primer, jedno od njih je i pitanje „doručka i užine“ dosta velikog broja učenika. Tako u jednoj „zgradi na Drugom kilometru smešteno je nekoliko škola: industriska, osmogodišnja, gimnazija, ženska stručna i dr. Veliki deo učenika ne donosi sobom doručak ili užinu, već spremi novac da nešto kupi za vreme odmora — kiflu, burek, pogačice i sl. Zbog toga se često pred ovom školom viđaju lica koja deci prodaju takve stvari. Tu se radi o privatnim licima, uglavnom ženama koje umese ili ispeku male količine kifli i dr., pa to prodaju učenicima. Naravno, takvih žena ima priličan broj i njihovo poslovanje nije podvrgnuto nikakvoj kontroli, pa ni sanitarnoj”.³⁾

Postavlja se i pitanje školovanja učenika u privredi. Dešava se, naime, da ovi učenici „redovno zakašnjavaju u školu samo stoga što kod poslodavca rade prekovremeno. Zatim, kod njih ima dosta kršenja propisa u vezi sa davanjem odmora, kao i prisiljavanja učenika kod privatnih poslodavaca da obavljaju razne kućne poslove, koji nemaju nikakve veze sa njihovim izučavanjem zanata. Kako u privatnom tako i u socijalističkom sektoru, kvalifikovani radnici suviše malo obraćaju pažnju stručnom osposobljavanju učenika, tako da oni za vreme praktičnog obučavanja služe kvalifikovanim radnicima kao pomoćna radna snaga da bi oni izvršili normu. Posledice ovakvog odnosa jesu da učenici po završenom zapašu, zbog slabe stručnosti, ne mogu dobiti zaposlenje, pa se zapošljavaju na poslovima koji nemaju nikakve veze sa zana-

¹⁾ Izveštaj o radu Opštinskog sindikalnog veća za 1959. godinu, Bor, 1960, 28. 29.

²⁾ Elaborat Perspektivnog plana, 100.

³⁾ Kolektiv br. 3, 24. januar 1958.

tom koji su izučavali. Mnoga preduzeća izbegavaju i nastoje na sve načine da se učenika oslobode čim završe zanat... U ot-kazu se navodi kao glavni razlog 'slaba stručnost', iako je učenik u dotičnom preduzeću izučavao zanat tri godine. Još je teže ovo pitanje kod privatnih poslodavaca, pošto je tamo prekršaj vrlo teško ustanoviti jer se učenici ne žale, pa ni onda kad inspektor rada vrši pregled radionice.... To pri-krivaju i sami roditelji, koji se često prilikom zaključivanja ugovora o učenju usmeno sporazumevaju sa privatnikom da im dete primi na zanat pod uslovom da za to ne plaća ni-kakvu nagradu". No ponekad je krivica i do samih učenika. „Ima pojava nepravilnog odnosa učenika prema poslodavcu i kvalifikovanom radniku. Nije redak slučaj da učenici od-biju poslušnost starijem, da se slabo interesuju za izučavanje zanata, što se loše odražava na njihovu stručnost.”¹⁾

Svakako je u ovom pogledu drukčiji položaj onih učenika u privredi „koji ne izučavaju zanate kod privatnih poslodavaca”. Naime, oni su „dovoljno zaštićeni na svom radnom mestu, osobito u rudniku, gde je zasad najveći broj ovakvih učenika, dobijaju zaštitna sredstva, odela, rukavice, zaštitne naočare itd., i to ako ne direktno, onda od svojih majstora, jer su oni ti koji su odgovorni za njihovu bezbednost na radnom mestu”. Ukoliko je u pitanju njihovo učenje na ovim mestima „onda se slobodno može reći da u tom pogledu nema nekih posebnih teškoća, ali još ni danas mi ne možemo kazati da smo uspeli da se obračunamo sa pogrešnim shvatanjima nekih starih majstora, koji često primenjuju one metode koje su se primenjivale u vreme kada su oni bili učenici. Oni i danas misle da naš učenik mora da donese doručak, da je on majstor koji može na učenika da se izgalami itd.”²⁾

Problemi higijenskog i tehničkog vaspitanja „u privrednim organizacijama na području Opštine Bor, zbog svoje specifičnosti, imaju poseban značaj”. Iako se „uzevši u celini, stanje higijensko-tehničke zaštite u privrednim organizacijama na našem području iz godine u godinu poboljšava, ipak je izvršenim pregledom privrednih organizacija utvrđeno da još ima nerešenih problema, a da ti problemi nisu rešeni delom

¹⁾ Izveštaj o organizacionim i kadrovskim pitanjima na teritoriji Opštinskog sindikalnog veća u Boru za 1959, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor.

²⁾ Izveštaj o materijalnim problemima učenika u privredi u Boru, Arhiv Opštinskog komiteta SK, Bor, 3.

iz subjektivnih a delom iz objektivnih razloga". U tom pogledu čine se naponi u dva pravca: „U pravcu što potpunijeg rešavanja higijensko-tehničke zaštite u preduzećima i opšteg prosvetavanja ljudi u borbi za svestrano izvršenje propisa o sigurnosti na radu i korišćenju postojećih mogućnosti u pogledu zaštite". U tom pravcu „sindikalne organizacije deluju među radnicima, vaspitavaju ih da se pridržavaju svih propisa, odluka i uputstava o zaštiti na radnom mestu. I političkim radom treba se boriti protivu primitivizma, ostataka starijih navika i shvatanja koja se često izražavaju rečima: „pa tako radim godinama i nije mi se ništa desilo", i tu stvarno treba lomiti otpor pojedinih radnika prema odlukama, uputstvima i zavesti čvrstu disciplinu na području zaštite na radu".¹⁾

3. DOKOLICA

„Budžet vremena", tj. način na koji stanovnici Bora provode svoje vreme, raspoređen je između radnog mesta, porodice i „lokala za zabavu". Ali je prilično teško izvući neki „zajednički imenitelj" o tome gde ko, koliko i kako provodi vreme. Na primer, seljaci ili zanatlije, ka i stručnjaci, imaju dosta različitu strukturu „budžeta vremena" od radnika ili seljaka-industrijskih radnika, a da se i ne govori o penzionerima i o njihovom rasporedu vremena. Seljaci u Boru, kao i oni u njegovoj okolini, podešavaju svoje vreme prema godišnjem „ciklusu" radova na svojim imanjima. Najviše rade u proleće i jesen, kao i drugi seljaci. Seljaci-industrijski radnici znatno se odlikuju u tom pogledu. Njihov stan i radno mesto su udaljeni jedno od drugog, pa zbog toga oni provode dosta vremena odlazeći na posao i vraćajući se sa njega. Kao i u drugim industrijskim centrima, oni rade u preduzećima ali u isto vreme obrađuju svoju zemlju, pa se kod ove kategorije gotovo i ne može govoriti o nekom vremenu namenjenom dokolici. Pensioneri opet imaju i suviše slobodnog vremena i obično ga provode kod svoje kuće, u svome udruženju ili po kafanama.

Zbog toga, kada se ovde govori o nekom planiranju „budžeta vremena", misli se samo na radnike i nameštenike, i to na onu „stavku" koja ostaje posle rada po preduzećima i

¹⁾ Izveštaj o radu Opštinskog sindikalnog veća za 1959. godinu, Bor, 1960, 19.

vremena potrebnog za odmor i spavanje kod kuće. Kako radnici i nameštenici u Boru provode to svoje „slobodno vreme"? O tome daje izvesne podatke jedna sindikalna anketa, koja je obuhvatila 420 lica „po slučajnom izboru". Njome su bili obuhvaćeni inženjeri, tehničari, službenici i radnici, po kvalifikacijama. Na pitanje: „Kako koristite svoje slobodno vreme?", najviše odgovora je bilo: „Odlazim u bioskop", „Odlazim na razne sastanke", „Odmaram se i ležim", „Radim u kući", „Radim honorarno", „Bavim se sportom", „Putujem kući", „Bavim se poljoprivredom" itd.¹⁾ Karakteristično je to što je anketa pokazala da određene kategorije provode svoje slobodno vreme na određeni način. Tako, „rade u kući" obično službenici, „putuju kući" i „bave se poljoprivredom" seljaci-industrijski radnici, a „bavi se sportom" i „radi honorarno" gotovo isključivo tehnička inteligencija.

Ovde postoji izvesno organizovanje dnevnog, nedelnog i godišnjeg odmora za radnike i nameštenike. O tome se u izveštajima kaže: „Postoje navike za korišćenje godišnjih odmora radnika, mađ je orijentacija ljudi da odmor koriste kod rođaka i na moru, dok za korišćenje odmora u planinskim predelima nema mnogo interesa, mađ bi mnogim ljudima mnogo više koristio odmor u planinskim predelima nego na moru... Kod naših ljudi nema navika za korišćenjem odmora u okolnim izletištim. Sindikalna organizacija Bora, u saradnji sa ostalim društvenim organizacijama, u vreme sezone, subotom i nedeljom, organizuje neke izlete, koji su masovno posećeni. Dok su autobusi prevozili izletnike do Brestovačke Banje, planinskog doma na Crnom Vrh, Gamzigradske Banje, Zlotske pećine, dotle se nedeljom organizuju izletnički vozovi do Metovnice, radi kupanja Borčana na Timoku, koji su odlazili na jednodnevni izlet. U daljoj okolini, autobusima se organizuju izleti do Sokobanje, Kladova, Prava, radi kupanja u Dunavu, Vrela na Mlavi i Rtnju."²⁾ Ali ne samo što ne postoji „navika" da se u slobodnom vremenu izađe na izlet, već tu ima i nekih drugih teškoća. „Kolektivni odlazak na izlete zahteva dobru organizaciju, kao i rešenje pitanja prevoznih sredstava, i nužna finansiska sredstva." To je razlog zbog koga se „još uvek jedan broj radnika nerado

¹⁾ Anketa o slobodnom vremenu, br. 66, 20. jun 1959, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor.

²⁾ Zapisnik sa sindikalne konferencije, 4. mart 1959. godine, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor.

odlučuje na korišćenje godišnjeg odmora van mesta boravka", pa i na odlazak na izlet nedeljom.¹⁾

Neka preduzeća su poklonila „punu pažnju pitanju kulturno-prosvetnog rada, pa su za svoje radnike otvorila: kutić sa bibliotekom, šah-garniturama, dnevnom štampom, radio-aparatima i ping-pongom. Naši omladinci koriste te mogućnosti u svom slobodnom vremenu. Članovi Sindikalne podružnice su dobrovoljnim radom izgradili odbojka-igralište, a tim se sportom bavi priličan broj omladinaca.”²⁾ Ali tamo gde su radnici „mahom stariji ljudi, pitanje fiskulture se i ne postavlja, ni izleta takođe, osobito ako su to ljudi sa sela, koji odlaze svojim kućama u vreme praznika.”³⁾

Najradije se posećuju fudbalske utakmice i priredbe sa narodnim pismama i igrama. Bor ima svoje „navijače”, koji vole svoje ljubimce sa fudbalskih terena. Neki od ovih „ljubimaca” prelaze u svakom pogledu granice pristojnog ponašanja. „Javna je tajna da su fudbaleri povlašćeni sloj ljudi, njima se lako nađe posao, obezbedi stan, gleda im se kroz prste za mnogo šta. Kad jedan fudbaler pogazi sve to i počne da se ponaša kao neki kabadahija, onda to prelazi svaku meru...”⁴⁾ Na priredbama narodnih pesama i igara vrlo često izvesni posetioци pređu takođe meru u svom oduševljenju. „Karte za veće narodne i zabavne muzike puštene su bile u prodaju nekoliko dana ranije, i to onoliko broj koliko je mesta bilo u sali. Sve je bilo rasprodato... Jedan broj ljubitelja ove muzike ostao je bez karata, ali su oni ipak došli na priredbu... „Ljubitelji” muzike bez karata stalno su pridolazili i punili salu i hodnike. Kada je počeo program, došlo je do frenetičnog zviždanja, podvriskivanja i skakanja da je to ličilo na sve drugo samo ne na kulturnu zabavnu priredbu.”⁵⁾

Dosta ljudi u Boru „provodi svoje slobodno vreme i u kafanama i u krčmama”. To vredi za sve kategorije stanovništva. Štaviše, po kafanama „ima čovek uvek šta da vidi u

¹⁾ Isto, 11.

²⁾ Izveštaj o radu Sindikalne podružnice Građevinskog preduzeća „Rad“ od 1. novembra 1958. do 1. decembra 1959. godine, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor.

³⁾ Zapisnik sa skupštine Sindikalne podružnice stambenih zajednica, 8. februar 1960, 3, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor.

⁴⁾ Kolektiv, br. 19, 13. maja 1959, 4.

⁵⁾ Kolektiv, br. 5, 6. februara 1959.

pozno doba noći”. Jedan očevidac opisuje ovakav prizor: „Veseloga sveta napretek; posluga se razletela kao u doba turističke sezone na moru. Video sam čoveka koji je uzalud pokušavao da ustane, i čoveka koji je uzjašio stolicu, pa više: „Kelner, kelner”... Jedan je pošao prema pevačici; odlazi da naruči pesmu, pomislio sam. Ali, to ne. Dok su ostali stigli da se okrenu, on čvrsto stisnu pevačicu i poljubi je, iako se ona opirala. Zatim je mirno pošao svome stolu... Kad je raspoloženje dostiglo vrhunac, morao sam da se malo savijem, da mi komadići stakla ne bi uleteli u usta.”¹⁾

Ti i slični prizori navode neke da tvrde kako je „Bor mesto sa izvanrednim radničkim tradicijama, ali da on nema nikakvih kulturnih tradicija”. Zbog toga je potrebno „umnogom vaspitno delovati na publiku, vaspitno u pogledu privođenja radnih ljudi opštem kulturnom, pozorišnom, muzičkom i drugom obrazovanju”. Ali to ipak ne ide tako lako, kao što se vidi iz jednog izveštaja po kome „izvesnu aktivnost pokazuje samo dramska sekcija, odnosno amatersko pozorište i jednim veoma malim delom muzička sekcija, dok se o ostalim vidovima delatnosti ne može ni govoriti.”²⁾

4. DEVIJACIJE

Društvene devijacije se sastoje u „nenormalnom i neregulisanom” ponašanju pojedinaca ili njihovih grupa. Prema tome, devijantne osobe se ponašaju drukčije i „nenormalno” u odnosu na ostale, koje su usvojile izvesne uobičajene norme i oblike ponašanja u društvu. To odstupanje od „normalnog” može kod devijantnih osoba da se iskazuje u nekoliko vidova, i one se mogu podeliti u nekoliko kategorije.

Prvu kategoriju devijantnih osoba čine one koje su mentalno ili psihički u nemogućnosti da se ponašaju normalno. Kod ovih osoba se sreta mentalna zaostalost dosta široke skale — od raznih *debilnih* i *imbecilnih* osoba do *idiota*. Drugu kategoriju čine osobe sa nekim značajnim organskim nedostacima koji im smetaju da se ponašaju normalno. Tu spadaju gluvi, nemi, paraličari ili oni sa ozbiljnijim telesnim oštećenjima. Obe ove kategorije osoba su od izvesnog

¹⁾ Kolektiv br. 7, 19. februar 1960, 6.

²⁾ Kolektiv, br. 3, 24. januar 1958, 4.

posebnog značaja za ovo društvo, jer je Bor bio poznat ne samo po svojim specifičnim ekološkim okvirima već i po nasleđu „frenge“. Treću kategoriju društvenih devijanata u Boru čine oni koji su se odvojili od društva time što su se na izvestan način „deklasirali“, tj. izgubili svoj položaj u društvenoj strukturi i time pali na teret društva. Tu spadaju osobe bez stana, skitnice, neradnici i prosjaci. Ovakvih ima ovde prilično, i oni predstavljaju značajan društveni problem. Štaviše, u Boru postoje čitavi „slams“-ovi, tj. mesta gde se ovakvi ljudi skupljaju ili gde „stanuju“ pod dosta bednim uslovima, čeprkaju po otpacima i u njima traže što od vrednosti, ne žele da rade, već lutaju po ulicama, i sl. Ako se zaviri u te njihove „stanove“ čovek ponekad može da vidi i nešto što nikad ne bi očekivao.

Ali mnogo je značajnija kategorija različitih kriminalaca ili delikvenata. Oni ne mogu da podnesu izvesne društvene norme ili žele da ih se oslobode, pa ih svesno ili nesvesno krše.

Još od samog otvaranja rudnika, a i pre toga, Bor nije bio na dobrom glasu „u moralnom pogledu“. O njemu su se čule priče gde su se pominjali hajduci, razne „krađe radi krađe“, tuče, nasledni sifilis, utaje itd. Sa razvojem naselja, oblici društvene patologije su se menjali. Hajdučije je odavno nestalo u ovom kraju, a i slučajevi naslednog sifilisa su svedeni na najmanju meru, ali su se javili neki novi oblici. To se vidi iz izveštaja sudskih vlasti po kome „najveći broj prijava se odnosi na lake telesne povrede, klevete i uvrede. Ima nedopuštene trgovine, pustošenja šuma, krađa društvene imovine, ugrožavanja javnog saobraćaja, pronevere i samovlašća. Opšte je mišljenje da je broj prijava za lake telesne povrede zabrinjavajući i da Bor u tom pogledu stoji na prvom mestu u republici...“¹⁾

Tuče i lake telesne povrede ovde su zaista veoma česte. Toga je ovde bilo još od samog otvaranja rudnika, ima ga i danas. Štaviše, broj ovakvih „povreda“ se sa porastom grada samo povećava. Jedan od razloga za ovo je i „dolazak radnika iz drugih preduzeća u Bor. Takvi su radnici u boljem materijalnom položaju zbog većih zarada, a pored toga — to su većinom samci koji svoje slobodno vreme više provode u kafanama, upotrebljavajući veće količine alkohola, i time sebe

¹⁾ Kolektiv, br. 8, 27. februara 1959, 5.

dovode u napito stanje i pod takvim okolnostima skloni su svađi i tući.“ Neki su se u ovom poslu istakli i postali „specijalisti“, pa ih razne evidencije svrstavaju u „istaknute pojedince, koji su skloni prekomernoj upotrebi aklohola, skloni svađi i tući i drugim ekcesima“. Ali ovakvih „istaknutih pojedinaца ima i po okolnim selima, samo što oni čine prekršaje najčešće za vreme verskih praznika i to većinom na područjima sela Slatine i Metovnice“.¹⁾

Tuče se naročito odigravaju po raznim krčmama, ali ima dve četvrti koje u ovom pogledu predstavljaju pravi „slams“. To je Bor selo i kraj gde su naseljenici Cigani, u blizini centra grada. Tamo se priređuju „narodne igranke“ i na njima, u atmosferi uzavreloj od alkohola, osobito zbog „ženskih“ veoma često „radi nož“. Iz izveštaja se često vidi da je neko na igranci „udaren po glavi nožem nekoliko puta, od čega je pao na patos, zadobivši telesne povrede“, ili „da su mu nanete lake telesne povrede u pijanom stanju“.² To su ovde tipični slučajevi, i izveštaji vlasti o njima su prilično česti.

Ali ovde ima i nekih slučajeva društvene devijacije koji su u neku ruku naročito vezani za Bor i način života u njemu. Ti su slučajevi obično u vezi sa rudnikom, „pojatama“ u okolini ili raznim običajima i navikama stanovnika. Na primer, ima slučajeva da neko ode „na planir dnevnog kopa i velikim mačazama iseče trolej u težini od 77 kg i proda ga, a zatim da uzme iz kruga istog preduzeća 54 kg bakarne žice i proda je“.³⁾ Ima takođe tužbi zbog „psovanja pomane“, zbog „dela nadrilekarstva“, zbog toga što se neko „predstavlja kao vrač“ ili što „kupuje bakar koji potiče iz preduzeća Borskih rudnika, a zna da je ovaj bakar pribavljen krađom iz istog preduzeća“.⁴⁾ Dosta su česte krađe po pojatama, kao u slučaju kad neko „ode na pojatu, iskoristi priliku kad na pojati nema nikoga, i znajući gde stoji ključ od vrata, isti uzme i njime otvori vrata od pojate, uđe unutra i iz jedne torbe okačene o zidu uzme novac, iz jedne kutije uzme ručni sat sa kaišem, a iz fijeke stola uzme jedan džepni sat, pa satove proda i novac potroši...“.⁵⁾ Ima dosta i „sitnih parničenja ili parničica o kokoši koja košta nekoliko hiljada dinara“. Ta su parničice

¹⁾ Izveštaj sudije za prekršaje Opštine Bor za 1960, 1, 2.

²⁾ Ispostava unutrašnjih dela u Boru, Arhiv br. 1051/59 i sl.

³⁾ Arhiv Sreskog suda u Boru, Ks 410/59.

⁴⁾ Arhiv Sreskog suda u Boru, Ks 1/60, 447/59, 814/59, 128/56.

⁵⁾ Isto, Kom. 2/58.

nja u Boru „čak vrlo česta i sud je nemoćan da bilo šta preduzme protiv onih koji zloupotrebljavaju pravo što im zakon daje”.¹⁾

Ali, možda su ipak najozbiljniji problemi: *alkoholizam* i, donekle *prostitucija*.

Ovde se traže „žestoka pića”, i to „po rudarskom običaju”, a to praktično znači „čaša duplo veća nego što se uzima obično”. Time se „spira gar i prašina iz grla”. Iz jednog izveštaja se vidi da „ima slučajeva da blagajnik za kasom bude pijan, zatim tu su svađe i psovke, osobito po kafanama i hotelima, a sve to daje ružnu sliku. Zatim tuče Ima pojava da radnici zajedno sa predradnicima piju rakiju na radnim mestima, dežurni električar pije rakiju za vreme dežurstva, a radi sa visokim naponom. Ima ljudi koji su dosta nedisciplinovani i pijanče, i baš oni predstavljaju najveće probleme i žale se.”²⁾ Tradicija trošenja alkohola ovde je dosta stara i ukorenjena. Uoči drugog svetskog rata „u samom Boru je radilo 38 privatnih ugostiteljskih radnji, koje su sve bile dosta rentabilne”. Poznati su bili slučajevi „specijalista koji piju rakiju kroz cevku, i povazdan su cevčili”. Istina, posle rata „promet alkohola u preduzećima društvenog sektora pokazivao je tendenciju brzog opadanja”. Analize su pokazale da se promenila „i struktura potrošnje alkohola”, jer se ranije najviše trošilo vino i rakija, a posle rata „oko polovine ukupnog prometa ugostiteljstva predstavljao je promet piva”. Ali to ipak ne znači da se potrošnja vina i rakije znatno smanjila. Razlog je u tome što se njima dosta trguje na „seljačkoj pijaci” pošto se „veliki broj potrošača snabdeva alkoholom na pijaci, pa je štaviše nedozvoljeno točenje alkohola od strane pojedinih privatnih lica uzelo zabrinjavajuće razmere.”³⁾

Problem prostitucije takođe ne treba potcenjivati. On se pojavio čim je otvoren rudnik i stvorena „čaršija” u Boru. Najglavniji razlog za ovu pojavu je bio stalni „suvišak muškaraca”, a zatim, to je pojava koja redovno prati industrijska naselja. Ranije se prostitucija praktikovala otvoreno ili su izmišljena razna sredstva da se prikrije. Na primer, najčešće su u razne krčme dovođene „pevačice”, koje su se u stvari bavile prostitucijom. Ali kad su radnici u određene dane

¹⁾ Kolektiv, br. 16, 22. mart 1960, str. 4.

²⁾ Zapisnik proširenog plenuma Opštinskog sindikalnog veća, 25. marta 1960, Arhiv Opštinskog sindikalnog veća, Bor.

³⁾ Elaborat Perspektivnog plana, II, 28, 29.

primali „akontaciju” svojih nadnica, onda su se u Bor znale sjetiti žene i sa strane; one bi dolazile iz drugih gradova i okolnih sela, a onda bi se izgubile kad radnicima nestane novca. Posle drugog svetskog rata prostitucija je zabranjena, ali to ipak ne znači da izvesni njena oblici ne žive ovde i dalje „ilegalno”. Kada se ovde primi plata ili kakva „nagrada”, obično se pojave i neke ženske prilike, često upadljivo odevene. Ostanu tu nekoliko dana, pa nestanu nečujno kao što su i došle. Neki podaci i ankete pokazuju da ima žena „koje primaju muškarce” i to im je kao neko „dopunsko zanimanje”. Reč je, naime, o tome što takve žene imaju neko zanimanje kao redovno, a prikrivena prostitucija im predstavlja „dopunu prihoda”. Ovaj problem svakako zaoštrava i priličan priliv ženske radne snage sa raznih strana, koja traži zaposlenje. „Kod Zavoda se prijavilo 449 žena kao nezaposlene. Od toga broja kvalifikovane su samo 3, a 446 su nekvalifikovane; od prijavljenih žena bile su u radnom odnosu 129, a ostale traže prvi put zaposlenje”¹⁾

Nisu nikakva retkost ni „slučajevi defektnih porodica” u kojima su odnosi veoma poremećeni, pa takvi slučajevi predstavljaju „socijalne probleme prvoga reda”. Uostalom, to pokazuju i neki primeri: „Otac je alkoholičar; zarađuje prilično dobro, ali skoro čitava zarada ide na piće. Jednoga dana uzeo je godišnji odmor i otišao u neko drugo mesto; porodica je ostala skoro bez dinara. Nekako u to vreme, majka se razbolela od zarazne žutice, pa je morala da ode u bolnicu. Deca, njih troje, ostala su sasvim sama. U tesnoj maloj sobi na mansardi u ulici ‚7 juli’, bez hleba, ogreva, nege, deca nisu znala šta da rade. Nije bilo nikoga da ih prihvati, osim ulice, i ona ih je prihvatila . . .” U jednom drugom slučaju: „U kući ih je bilo šestoro — majka alkoholičarka i petoro dece. Troje od njih napustilo je svoj dom i pošlo u svet da traži hleba. Devojičica, koja je ostala kod kuće, postala je majka u svojoj trinaestoj godini” „Majka je udovica, sumnjihog morala. Kući dovodi mladiće, daje im novac i banči-sa njima. Deca, dve devojičice i dva dečaka, gledala su šta im majka radi, gledala i — gladovala. Rezultat je bio — jedna devojičica pobegla, a dva dečaka postali tapkaroši”²⁾

¹⁾ Izveštaj Zavoda za zapošljavanje radne snage, 25. novembra 1961, Arhiv Zavoda.

²⁾ Kolektiv, br. 15, 15. mart 1960, 4.

Ali ima i drukčijih primera o tome „kako roditelji greše a deca plaćaju” i ima prilično „priča o deci koja su ostala bez roditelja, a roditelji su živi”. Jedna devojčica o tome priča ovako: „Rođena sam 1944. godine; dve godine posle mog rođenja, bio je kraj bračnog života mojih roditelja i početak moga potucanja. Otac se oženio drugom ženom, majka našla drugog čoveka, a ja sam ostala sama. Pet godina sam provela kod očuha i devet godina kod baće u selu Onda sam čula da mi otac opet živi u Boru; napisala sam mu pismo i molila da me primi. Uskoro sam dobila odgovor: ‚Dođi’, pisao je otac. Pomagala sam maćehi kod kuće, ali uskoro u kući je nastao pravi pakao Počeli su da me tuku, i dok su me otac i maćeha tukli; drugi su to koristili u podmukle svrhe Najzad, pre neki dan otac mi je rekao da se gubim iz kuće”¹⁾

To su, pored ostalog, razlozi što „u našem gradu sve je više onih dečaka i devojčica koji imaju jedan opšti naziv — bezprizorni”.²⁾ Rešavanje ovih i sličnih slučajeva zadaje društvenim službama i organizacijama borske komune prilično posla; one na tom zadatku rade sa dosta uspeha.

¹⁾ Kolektiv, br. 18, 8. mart 1960.

²⁾ Kolektiv, br. 15, 15. april 1960

ZAKLJUČAK

Na kraju se postavlja i pitanje o sociološkim osobenostima ovoga društva „u globalu” i o njegovim budućim perspektivama. U čemu se one sastoje i kuda ovo društvo smjera?

Ove osobenosti tesno su povezane sa društvenim promenama u samome Boru, a tu su one bile veoma česte i burne. Te promene obuhvataju i sredinu i ličnosti koje u njoj žive, ali se naročito odražavaju u tri vida: vremenskom, prostornom i društvenom.

Vremenski vid promena je večita i stalna „dimenzija” nekoga društva, pa i ovog. Ali ona nije uvek ovde na isti način i podjednako uticala na društvene promene; u tom pogledu Bor ima izvesnih svojih prelomnih trenutaka, koji su od posebnog značaja za društvo u njemu. Među njima bi se naročito mogle izdvojiti godine 1903, 1945. i 1956. U prvoj od njih je otvoren rudnik, a to je bio početak burnih promena u svim pravcima ove lokalne zajednice. To je bila godina u kojoj je počelo da nestaje zaostalo seosko društvo u Boru, a da se stvara gradsko društvo u njemu. Druga godina je označavala zaokret, u Boru kao i u našoj zemlji uopšte, i kidanje sa mnogim ukorenjenim stavovima i institucijama. Treća godina predstavlja takođe veoma važan datum za sam Bor. To je godina kada je ovde „prevaziđena” misao da ovo naselje nema budućnosti pošto je u njemu ruda bakra iscrpena, i da ga prosto treba prepustiti njegovoj sudbini, da „odumre”. Naprotiv, tada se uvidelo da je to pogrešna orijentacija i da ona ne odgovara stvarnim činjenicama, pa su u Bor počela da se investiraju značajna sredstva i on od tada neprestano raste u svakom pogledu.

Prostorni vid promena u Boru je takođe jedna „dimenzija” od posebnog značaja za ovo društvo. Ona se odrazila u izmeni

konkretnih ekoloških okvira u kojima je društvo smešteno. Pod uticajem rudnika i rada u njemu, Bor i njegova okolina su promenili svoju raniju prirodnu sredinu. Mesto zelenila i idile zapuštenog i u šumu obraslog sela došlo je pustošenje „belog dima” i otpadnih voda, erozija i razne druge nedaće. Mnogo od toga se ovde još zadržalo, i tek ima da se otkloni. „A u Boru sada ima više kamena i sure zemlje negoli što ima zelenih površina. Poneko bagremovo drvo, malo trave i to je sve. Sada, jedan stanovnik Bora, tako bar statistički podaci pokazuju, prostorno koristi 0,5 m² zelene površine. Više je nema. A taj prosek trebalo bi da iznosi najmanje 6 m², tvrde lekari. To bi bilo normalno”)

Te su se promene u Boru izvršavale relativno brzo i burno. Tako je u jednom zabačenom selu odjedanput otvoren rudnik, koji je privukao znatnu radnu snagu iz bliže i dalje okoline, takođe i prilično stranaca; tako se mesto jedne etničke i kulturne celine ovde odjedanput stvorila jedna mešavina stanovništva, koja je vremenom postajala sve složenija. Pored ostalog, to je imalo za posledicu ubrzanje ili otpočinjavanje raznih društvenih procesa.

Posle 1945. godine mesto privatne svojine i stranog kapitala i u Boru su, kao i u čitavoj zemlji, uvedene osnovne društvene institucije: *društvena svojina*, *radnički saveti* i *komuna*, kao i nove društvene *organizacije* i druge promene. Bilo je promena i kod primarnih grupa, osobito porodice, ali su one ostale više formalne, tj. mesto crkvenog uveden je građanski brak. Od tada se ovde povećao i broj društvenih kategorija, osobito profesionalnih. Pored seljaka i radnika, došle su ili su se naglo povećale i neke nove društvene kategorije, kao što su seljaci-industrijski radnici, dok su neke ranije, kao što je „čaršija”, gotovo nestale. Društvene institucije su takođe izmenile svoj značaj i položaj. Neke od njih, ranije „dominantne”, a druge tek u začetku stvaranja, izmenile su položaje. Posle promena od 1945. godine neobično je brzo počeo da raste značaj ekonomskih i političkih institucija, raste i uloga vaspitnih i rekreativnih, nešto je umanjena uloga porodičnih, dok je opao značaj religioznih institucija. Sa razvojem naselja, ovde su se pojavili i *društveni agregati*, pojava za koju se ranije nije znalo. Njihov nagli porast i uloga pokazuju ujedno i uspon ovoga grada i urbanizaciju društva u

¹⁾ Kolektiv, br. 10, 11. mart 1960, 3.

njemu. U ovim agregatima ličnosti postaju anonimne jedna za drugu, prisnost staroga društva se gubi, i *primarne grupe* ustupaju svoj značaj *udruženjima*. Uloga društvenih agregata i udruženja je u Boru svakako veća nego što bi se moglo zaključiti po broju njegovog stanovništva i socijalnim kategorijama u njemu.

Sve ovo pokazuje da se u ovom ekološkom prostoru nalaze ljudi ujedinjeni na razne načine i u raznim oblicima. Zbog toga se zaista može govoriti o *društvu* u Boru, društvu u jednom našem industrijskom gradu. To društvo ima izvesnih sličnosti, kao što ima i razlika, i sa društvima u ostalim našim industrijskim gradovima. Pre svega, Bor je imao sudbinu da padne u ruke stranog kapitala, koji je dugo vremena crpao njegova bogatstva. To je pre 1945. godine bila sudbina i mnogih drugih naših industrijskih naselja. Zbog otvaranja rudnika, u njemu su se u jednoj potpuno „prirodnoj” sredini koncentrisale proizvodne snage, koje su za relativno kratko vreme ovu „prirodnu” sredinu preobratile u „tehničku”, sa svim društvenim posledicama koje su sa takvim promenama skopčane. U sociološkom smislu, od ovih promena su najznačajnije one koje se odnose na organizaciju prostora i podelu rada u njemu. Mesto „sela” došao je „grad” a mesto slabe agrarne podele rada, sa malim brojem socijalnih kategorija i odnosima koje su regulisali običaji i primarne grupe, došla je industrijska podela rada, sa znatno većim brojem društvenih kategorija i odnosima zasnovanim na znatno objektivnijim normama. To je takođe bio put mnogih naših industrijskih naselja, koja su zasnovana pre ili kasnije i „prirodnoj” sredini seoskog društva.

Važno je ipak istaći da ovo društvo ima i izvesne svoje osobenosti, koje ga karakterišu kao celinu i izdvajaju od ostalih. Tako, ono predstavlja jednu „totalnu populaciju” koja se u istim ekološkim okvirima rađa, razvija, umire i obnavlja. Već ti okviri dozvoljavaju da se za neku ličnost kaže da je „Borčanin” ili „Borčanka”, i ti nazivi nemaju samo prostornu već i izvesnu društvenu sadržinu. Pored toga, iako ovo društvo, kao i druga, ima svoje osnovne društvene grupe i kategorije, kao i agregate, ipak je sve to obojeno izvesnom lokalnom bojom. To dolazi do izražaja i u ostalim vidovima društvenog života — odnosu među ljudima, verovanjima, simbolima — a odražava se i na položaj i ulogu ličnosti. Sve to vredi i za *društvene procese* u ovom društvu. Tih procesa

u njemu ima mnogo. Već sam način kako je ono sastavljeno i kako se „regrutuje” uslovljava to. Na prvom mestu, u njemu je „horizontalna” i „vertikalna” mobilnost veoma velika, ono ima mnoštvo etničkih i kulturnih grupa, pa otuda proističe i značaj takvih procesa kao što su adaptacije, asimilacije, kooperacije i sukobi.

To, dalje, uslovljava i prirodu društvenih problema u njemu. Od njih se neki posebno ističu. Osobito je osetljivo pitanje *vaspitanja* omladine. To potiče ne toliko od ekoloških osobina ovog prostora koliko od mešavine njegovog stanovništva i slabe „startne baze” iz prošlosti. U ovom pogledu trebalo je zaista posle oslobođenja mnogo šta početi sasvim iz početka. Pre toga, naime, i Bor i njegova okolina bili su potpuno prepušteni sebi i zaboravljeni. Slobodno se može reći da je u poslednje vreme u ovom pogledu dosta učinjeno: otvorene su i sagrađene mnoge škole, stvorena je jedna „prosvetna mreža” o kakvoj se ranije nije moglo ni sanjati; Bor je postao i fakultetski centar, a to je ono isto naselje u kome su se još u početku ovoga veka pismeni ljudi mogli na prste izbrojati. Ali ovde ima i drugih teškoća i osetljivih društvenih problema. Jedan je od njih i *stambeno* pitanje, koje se teško rešava već i zbog toga što je priliv novog stanovništva stalan i veliki. Istina, u Boru se mnogo gradi, ali je još uvek pritisak došljaka na stambeni fond veliki i pitanje se ne rešava lako. *Devijantna* ponašanja su i ovde, kao i u svakoj drugoj lokalnoj zajednici ovoga tipa, problem za sebe. Ali se u Boru taj problem postavlja možda u nešto oštrijoj formi zbog teškog kulturnog nasleđa.

Osnovni je problem pak: kako se ličnost u Boru uklapa u njegovo društvo ili kako se ona *socijalizira*?

To je jedno od ključnih socioloških pitanja za svako društvo, a pogotovo za društvo sa ovakvim osobenostima. Socijalizacijom ličnost, naime, prima izvesne „modele” ponašanja društva koje je okružuje ili se sama prilagođava promenama u tome društvu. To znači da društvo u isto vreme utiče na ličnost i ličnost se prilagođava tom uticaju, pa je to jedan proces koji ima svoju objektivnu i svoju subjektivnu stranu. To je, dalje, povezano sa problemom integracije ličnosti u društvo i pitanjem oblika kulture u tome društvu.

„Integracija” znači stvaranje kohezije i solidarnosti između članova; od toga kakav je odnos ličnosti prema društvu i raznih grupa jedne prema drugoj zavisi da li je neko društvo dobro ili slabo „integrisano”. Integracija može biti: *ekološka, društvena i kulturna*. Kod prve, ljudi se povezuju zbog toga što ih na to goni isti prostor i isti ekološki okviri, a kod druge dve postoje izvesni preduslovi za integraciju. Na prvom mestu, to je ono što se u sociologiji naziva *consensus minimum*, tj. saglasnost ličnosti o izvesnim osnovnim vrednostima društva. Samo ako one među sobom nađu izvestan „zajednički imenitelj” u ovom pogledu, ako nađu neke zajedničke vrednosti u koje veruju, ako ih ove „motiviraju” na istu ili sličnu akciju, kod njih će doći do izvesnog jednačenja. Pored toga, na ovaj proces utiče i vrsta i stepen kooperacije među ličnostima, kao i njihov broj i način na koji one učestvuju ili su ukopčane u raznim grupama i agregatima. To je, dalje, sve povezano sa kulturom i pripadnošću ličnosti određenoj kulturnoj grupi. U sociološkom smislu, kulturu čine institucije i oblici ponašanja neke grupe. Ličnosti dolaze i odlaze, ali „kulturno nasleđe” grupa kojoj ličnost pripada ostaje. Ono se prenosi sa kolena na koleno, i njega svaka nova ličnost mora da uči i da se na njega navikava, a samim tim ona se integriše i socijalizira u grupu i preko nje i u društvo kome pripada. Zbog toga, iako je ličnost stvaralac kulture, ona je isto tako i njena tvorevina, i veoma zavisi ne samo od ekoloških već i od kulturnih okvira u koje je smeštena.

Bor u svemu tome ima zaista dosta posebnog. Kao što je on „mešavina” raznih etničkih i drugih grupa, tako je „mešavina” i raznih kulturnih uticaja. To povlači nejednaku ulogu društvenih institucija i vrednosti u pojedinim njegovim kulturama, kao i nejednaka merila za određivanje položaja i uloge ličnosti. Na primer, kod nekih etničkih i kulturnih grupa porodica još uvek ima veliki značaj, dok kod drugih to nije slučaj. To se isto može reći i za ulogu žene i rang koji imaju pojedine društvene vrednosti. U svemu tome u Boru se sretaju velike razlike.

Proces socijalizacije i integracije ličnosti u ovom društvu postaje tim složeniji što se ista ličnost nalazi u isto vreme i u istim okvirima pod uticajem različitih kultura i shvatanja. Moglo bi se ipak reći da u tom pogledu ima razlike već prema tome da li je reč o „ruralnim” ili „urbanim” grupama i kategorijama. Ali problem postaje još teži time što se u stvarnosti

ista ličnost socijalizira u isto vreme u razne institucije oba ova društva, i „ruralnog” i „urbanog”, koja se nalaze u istom ekološkom okviru, a te institucije su često ne samo među sobom različite već po mnogo čemu i suprotne.

Tako je u prvom, tj. ruralnom društvu, sprovedena ovde još uvek veoma mala podela rada: to je društvo i danas dobrim delom preindustrijsko i agrarno, iako je na prvi pogled zahvaćeno industrijom. U njemu su porodične veze još jako naglašene, tradicija se dosta poštuje. Položaj ličnosti još zavisi dobrim delom od pola i starosti, a društvena „stratifikacija” nije oštro izvedena. Istina, još od dana otvaranja rudnika u Boru ovo je društvo postalo dosta mobilno, i jedan deo njegovih članova stalno odlazi na rad u Bor ili se tamo naseljava. Tim i drugim putevima ovamo dolazi uticaj iz grada, pa i ovo društvo trpi značajne promene; one su vidljive u lomljenju nekih starih oblika solidarnosti u selu i susedstvu, i u slabljenju tzv. socijalne kontrole sela. Ali još uvek u njemu „dominantan” položaj nad ostalim institucijama imaju primarne grupe, osobito porodica. Kako se u porodici vrši nad ličnošću prva „socijalna kontrola” raznim običajima i tradicijama, tu ostaju i dalje stare vrednosti; njih uglavnom prenosi žena, koja je nosilac tradicije, a ona je još uvek dobrim delom ukopčana isključivo u domaćinstvo i dosta teško pristupačna uticajima škole i grada.

Sve je ovo znatno drukčije u „gradu” Boru. Ali tu reč grad ne treba shvatiti isključivo u ekološkom, već više u sociološkom smislu, tj. u smislu sredine u kojoj preovladava industrija i podela rada, gde primarne grupe ne vrše tako jak uticaj, gde se položaj ličnosti manje zasniva na starosti i polu, a više na drugim osobenostima, gde je veoma jaka ne samo „horizontalna” već i „vertikalna” mobilnost, gde preovladavaju udruženja i društveni agregati i gde se odnosi regulišu više formalnim putem. U tom pogledu sam Bor zaista ima ne samo odlike jednog industrijskog „srednjeg grada” već i izvesne odlike „velikog grada”. Uglavnom, to dolazi otuda što je on već prestao da bude „prolazna stanica”, kuda se dolazi samo da se nešto zaradi pa se opet ode; znatan deo njegovog stanovništva već se „teritorijalizirao” i u njemu stalno nastanio, i takvih je svakim danom sve više. To je imalo za posledicu da se društveni odnosi prilično ustale i da se nađu izvesni „zajednički imenitelji” u normama ponašanja. Istina, to su bili doseljenici različitog porekla i iz različitih

kulturnih krugova, pa zato tu postoje izvesne teškoće. Ali uticaj mehanizacije, štampe, filma i u poslednje vreme televizije bio je u ovom pogledu veoma značajan. Preko njih su stvoreni, ili se prenose iz velikog grada i dalekog sveta, izvesni „modeli” ponašanja ili tipovi „junaka” kojima se treba diviti koje treba podražavati. Na primer, izvesni društveni agregati i udruženja u Boru su zaista sličniji onima po velikim gradovima (upravo, u svojoj suštini se i ne razlikuju od njih) nego onima u „selu” Boru, pa i u okolnim gradovima, čak i u onima znatno većim od njega. U njegovom „gradskom” delu nikako nemaju „dominantan” položaj primarne grupe (štaviše, njihov uticaj je daleko slabiji negoli što se može očekivati s obzirom na njegovu veličinu), već taj položaj imaju razne političke i ekonomske grupe.

Na taj način, u istim ekološkim okvirima na neke ličnosti veći uticaj imaju razni oblici „neformalne” socijalne kontrole: običaji, tradicija, navike i sl., pa ličnosti u njima ostaju prilično po strani od uticaja industrije i urbanizacije, iako su im prostorno blizu i te su ličnosti njima obuhvaćene. Tako se može objasniti činjenica što u „selu” Boru, a da se i ne govori o daljim selima, već prilično stara i jaka industrija još ni do danas nije mogla iščupati, a to sigurno neće moći još za dugo vremena, izvesne društvene „preživelosti”. Zbog toga se može desiti da jedna ista ličnost koja se služi na svome radnom mestu u industriji modernom tehnikom priređuje kod kuće razne „pomane” i „privege”. U stvari, ona živi dvostrukim životom, i to jednim intimnim u svojim primarnim grupama i drugim još njoj na neki način nametnutim i tuđim, u raznim sekundarnim grupama u koje je ušla formalno, a katkad i mimo svoje volje.

To ruralno društvo pokazuje jednu neočekivanu vitalnost i stalnost, jer je ono stvarno zatvoreno, iako na prvi pogled izgleda da to nije slučaj. Onaj koji bi o njegovoj sociološkoj suštini sudio isključivo po „motoru i nameštaju”, po izmenama u dohotku, ili po usvajanju raznih oblika mehanizacije, i iz toga zaključio da se ono u sociološkom smislu naglo promenilo i menja, ne bi bio potpuno u pravu. Naprotiv, onaj koji bi pošao od činjenice da se oblici zemljišne svojine u ruralnim grupama i kategorijama ovoga društva nisu bitno izmenili, da je ona ostala velikim delom privatna, iako postoji značajan društveni sektor, da se još uvek zadržala organizacija stanovanja kako u „kazi” u selu tako i u „pojati” u ataru, da se u

porodičnim odnosima suština još nije promenila, već samo forma — dakle, onaj koji bi iz toga zaključio da se to društvo veoma sporo menja, taj bi više bio u pravu i bliže istini.

Ova je činjenica od velikog značaja za sam proces socijalizacije ličnosti, pa i one ličnosti za koju taj proces tek nastaje. Istina, ona je izložena pritisku promena koje sobom donose grad i industrija, ali taj je pritisak nekako spoljne prirode i zbog toga sporije menja suštinu i red stvari. Naprotiv, u onom intimnom delu svoga života, u porodici, susedstvu ili u organizaciji rada u domaćinstvu, uticaj grada i industrije je još manji nego što bismo mogli zaključiti površno gledajući.

Problem socijalizacije postavlja se i pred ličnosti koje dođu sa strane i nasele se u ovom gradu. Ulazeći u ovo društvo, one moraju da mu se adaptiraju i da usvoje njegove norme i vrednosti. Ali na njih ne utiču jednako u tom pogledu „ruralni” i „urbani” deo toga društva. Uticaj onog prvog je sasvim neznatan; ono je zatvoreno i ne prima lako u sebe ljude sa strane. Sasvim je drukčiji slučaj sa onim drugim delom, koji je otvoren, koji je i sam izvesna „mešavina” raznih kulturnih uticaja. U stvari, to je jedna nova kultura, kultura čija su osnova industrija i urbanizacija, a koja gotovo ništa nije primila od uticaja lokalne ruralne kulture, sa kojom je smeštena u istim ekološkim okvirima. Tako je ona postala posebna kultura, vezana za ovaj grad i njegovo društvo. Oni koji sa strane dođu, a takvih je uvek dosta, lako se ovde „naturalizuju”, jer je ova sredina nova i nije opterećena nikakvim etničkim, rasnim, religioznim ili regionalnim predrasudama i stereotipovima. Ona ceni čoveka onoliko koliko on stvarno vredni i koliko doprinosi zajednici. Zbog toga je ona dosta efikasan „lonac za topljenje” u kome se razni procesi stvaraju i prečišćavaju, gde dolazi do mešanja društvenih grupa i do stvaranja novih vrednosti.

Zbog toga je ovo društvo još uvek u previranju. Ono je zahvaćeno korenitim promenama, i u njemu se mnogo šta iz osnova promenilo ili se menja. Ali se ipak ne treba čuditi ako ono traži i nove puteve da bi se izvesni odnosi uobličili i došli u ravnotežu. Kao i inače prilikom mnogih i naglih promena, ponešto se zaboravi ili se ne postavi na svoje mesto, pa se zbog toga kasnije trpe posledice. Ukoliko su u pitanju materijalne vrednosti, uvek je lakše ispraviti propuste i uspostaviti pravilan red stvari. Ali u okvirima „duhovne” kulture ovi pro-

pusti se teže otklanjaju, i nije lako uvek naći pogodan put da se stvari postave svaka na svoje mesto.

Zaista, ovde se dugo čekalo da se počne, ali kada se jednom počelo, onda se počelo „trčeci”. Težnja je bila da se nadoknadi izgubljeno. U tom pogledu se dobrim delom uspelo: stvorene su institucije i vrednosti kakvih ranije nije bilo, a o nekima od njih se ranije nije moglo ni sanjati. Ali je u tom „trčanju” ponešto zahvaćeno ovlaš i na brzinu; ponegde se zahvatilo suviše duboko, a ponegde nije. Otuda nekima izgleda da ni nastale promene nisu tako duboke kao što su one u stvari, a poneki ne mogu da im još uvek vide ni pravac ni smisao. U tom pogledu treba imati strpljenja; solidna materijalna baza za ovo društvo je već izgrađena ili je u gradnji; ostalo je takođe u izgradnji ili će se izgraditi. U to ne može biti više sumnje, i zbog toga su perspektive ovoga grada i društva u njemu povoljne. Sa jačom materijalnom bazom povećavaće se i broj i vrste sekundarnih grupa, tj. onih u kojima se odnosi regulišu na formalan i više racionalan način, a opadaće uloga primarnih grupa i raznih društvenih „preživosti”, koje se ponekad ovde još sretaju.

Nešto slično se dešava i sa društvenim vrednostima. One su ovde brojne i različite, i idu od ličnih i lokalnih, pa do onih koje pred svoje članove postavljaju institucije i organizacije „globalnog društva”. Ni ovaj se problem ne može posmatrati uopšteno i shematizovano; to pogotovu. Na primer, i u ovoj zajednici drukčije društvene vrednosti ima jedan komunist, drukčije pripadnik „stare čaršije”, drukčije jedan „frontovac”, „stručnjak” ili „seljak”. Zbog toga i ovde treba razlikovati lične, grupne i kulturne vrednosti.

U praksi se one mogu poklapati i biti jedne sa drugima u skladu, ali ima slučajeva kada se to ne dešava. To dovodi do izvesnih „otuđenja” ili sukoba. Osnovu za takve slučajeve treba tražiti ne samo u razlikama uloge individualizacije i socijalizacije institucija „globalnog društva” već i kod ličnih i kulturnih vrednosti u lokalnoj sredini. Na taj način se pred izvesne ličnosti postavljaju društvene vrednosti i ideali kojima one još nisu dorasle. Uostalom, to nameće brz razvoj industrijalizacije i urbanizacije i ciljevi institucija i organizacija koje imaju „dominantan” ekonomski i politički položaj, dok delovi lokalne sredine imaju opet svoje vrednosti i shvatanja, koji katkad ne idu ukorak sa društvenim razvojem niti se poklapaju sa onim prvim i višim vrednostima. U takvim

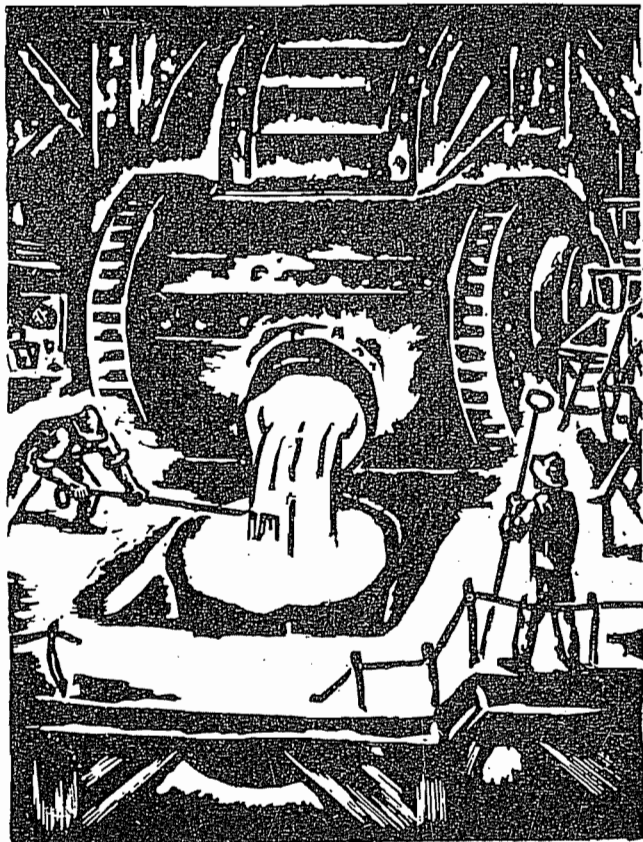
situacijama neki se ravnaју po lakšem i „bližem”, i pribegavaju postupcima koji se ne slažu sa opštom „društvenom atmosferom”. To se dešava ne samo običnim ličnostima, onima koji u društvenoj strukturi nemaju nikakav istaknuti položaj, već i onima sa kojima to nije slučaj. Tako se vidovi ovakve vrste sukoba sretaju ne samo kada je u pitanju raspodela dohotka po preduzećima ili ustanovama već i inače. Štaviše, ti sukobi mogu biti i intimne unutrašnje prirode, a tada ih je veoma teško uočiti. Na primer, takvi slučajevi se mogu katkad sresti i prilikom odlučivanja u radničkim savetima ili komuni. Posmatrač ovde može videti kako je u takvim prilikama poneka ličnost „podeljena” i ne zna kojim vrednostima u datom trenutku da dađe prevagu, jer se u njoj samoj one mešaju, te ona sama nije načisto s tim koje od njih da prihvati. Takva se kolebanja najbolje mogu videti i najčešće se sretaju kod radnika sa sela prilikom odlučivanja u raznim društvenim organima. Oni su katkad u položaju da odlučuju o pitanjima i sporovima koji se tiču njih kao pripadnika nekog industrijskog kolektiva u kome rade i kao pripadnika sela u kome stanuju. Ali sličan se problem postavlja i pred mnoge doseljenike, koji se ovde još nisu „okućili” niti su sigurni da će to uopšte učiniti. Oni imaju mahom drukčije ciljeve i vrednosti od onih ljudi koji su rešili da u Boru „sviju gnezdo” i za koje je to „naš grad”.

Vreme i društveni procesi ipak čine svoje. Između pripadnika različitih društvenih kategorija i grupa, između ličnih, grupnih i kulturnih vrednosti nemiновno dolazi do akomodacije i asimilacije. Tako dolazi do uspostavljanja izvesnog „zajedničkog imenitelja” i „društvene saglasnosti” o vrednostima i socijalnoj kontroli. Na taj način se postepeno stvorio i stvara jedan „kodeks normi ponašanja” za ovu lokalnu zajednicu, koji joj daje izvesna posebna obeležja.

Napredak Bora, kao jednog od stubova industrijskog trougla: Bor, Majdanpek i Prahovo, kao i privredno i kulturno povezivanje ovoga kraja idu u tom smeru još dalje. To će nesumnjivo u budućnosti dovesti do još većeg približavanja različitih „krugova” i „zona” u Boru i njegovoj okolini, koji se još među sobom razlikuju iako su ih industrija i urbanizacija već prilično približili.

Put kojim ide društvo ove lokalne zajednice je određen i jasan; ono je na njemu prilično odmaklo. Štaviše, ono je prešlo teži deo toga puta.

BELEŠKA UREDNIŠTVA

Objavljajući delo dr Kostića, „Sociološka biblioteka”, držeći se smernica svog rada, želi da doprinese ispitivanju naše društvene stvarnosti. Jedno od važnih pitanja našeg društva je nesumnjivo i ono koje obrađuje dr Kostić: obrazovanje novog, industrijskog društva u jednoj seljačkoj zaostaloj sredini. Ma koliko bilo jasno da pisac ovog rada nije pomenuto pitanje mogao svestrano obraditi, čak ni u okvirima jednog industrijskog naselja, kakvo je Bor, ipak će njegovo delo nesumnjivo doprineti da se podstakne dalji rad na ovom pitanju, kao što će i građa koju ono sadrži omogućiti njegovo kasnije potpuno naučno objašnjenje. To je i razlog njegovog objavljivanja.

